

HET LEVEN VAN ISAAC DA COSTA

ISAAC DA COSTA'S WEG NAAR HET CHRISTENDOM

**BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DER JOODSE PROBLEMATIEK IN
NEDERLAND**

DOOR

Dr. JAAP MEIJER

**JOACHIMSTAHL'S BOEKHANDEL – UITGEVERS EN DRUKKERIJBEDRIJF
N.V.
AMSTERDAM 1946**

**TOEGEVOEGD:
VERGETEN EERSTELINGEN. ISAAC DA COSTA**

door Dr. J. Haitsma

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2010**

Voorwoord

Deze studie over Isaac da Costa verdedigde ik in October 1941 als dissertatie aan de Gemeentelijke Universiteit, onder leiding van Prof. Dr. J. M. Romein. Om velerlei redenen liet ik haar nagenoeg ongewijzigd. Wellicht vind ik later een gelegenheid, het aanvankelijke plan te voltooien: de analyse van Da Costa's leven na de doop, met name zijn theologisch systeem. Bekende omstandigheden noopten destijds tot snelle afronding, waardoor uiteindelijk de inleiding van het bedoelde boek, tot het feitelijke proefschrift werd.

Ik blijf Prof. Romein erkentelijk voor de buitengewone medewerking, die hij mij, onder wel uitermate moeilijke en riskante omstandigheden nimmer heeft onthouden. Hiervan bij deze herdruk te kunnen getuigen, stemt mij dankbaar.

Met weemoed bedenk ik daarnaast, hoe velen van mijn verwanten, vrienden, lectoren en leerlingen sedert zijn vermoord. Van hen vermeld ik slechts in bedroefde herinnering mijn, in Bergen-Belsen omgekomen, leraar Dr. Jakob Neubauer, die Erflater van de Halacha, in wiens lessen en gezin ik iets mocht leren begrijpen van de onvergankelijke schoonheid, die er verborgen ligt in ons oude Jodendom.

Amsterdam — Gouda.

Erev Sjawoeoth 5706

Dr. Jaap Meijer

Toelichting:

Saul van Messel is een pseudoniem van **Jaap Meijer**. Jaap werd in 1912 in Winschoten geboren in een arm orthodox-joods gezin. Na het overlijden van zijn vader werd de pas twaalfjarige Jaap naar Amsterdam gestuurd waar hij de opleiding voor rabbijn volgde. Hij is geschiedenis gaan studeren en promoveerde in 1941: *Isaac da Costa's weg naar het christendom, bijdrage tot de Geschiedenis der Joodse problematiek in Nederland (proefschrift) (1941, handelseditie 1946)*

Jaap Meijer trouwde met Liesje Voet en zij kregen een zoon, Ischa Meijer. Van 1943 tot 1945 zat het gezin in verschillende Duitse concentratiekampen. Alle drie hebben zij de oorlog overleefd. Na de oorlog kregen Jaap en Liesje nog twee kinderen. Jaap Meijer is onder andere geschiedenisdocent geweest en privatdocent in de joodse geschiedenis. Ook schreef hij poëzie waarvan veel in het Gronings, de taal uit zijn jeugd. In 1993, een paar maanden na de dood van zijn vrouw, overleed Meijer. Hij was eigenlijk een historicus. Na de Tweede Wereldoorlog publiceerde hij veelvuldig over onder andere de geschiedenis van het joodse volk.

Toevoeging uit: Luthers kerklied in de Nederlanden; Proefschrift A. U 1943. Stelling XXIV

J. Meijer heeft in zijn proefschrift Isaac da Costa's weg naar het Christendom (1941) bij de beschrijving van de bekering van de dichter geen recht gedaan aan de centrale factor van de heilservaring.

HOOFDSTUK I.

Over de Da Costa biografie

De Da Costa legende

De beschrijving van Da Costa's jeugdijaren werd tot de dag van vandaag gekenmerkt door een oppervlakkig gebruik van een vrij beperkt bronnenmateriaal. Aldus werd het mogelijk, dat in de loop van de jaren een bepaalde voorstelling daaromtrent burgerrecht verkreeg, waarvan geen schrijver zich verstoutte af te wijken.

Het geheel kwam hierop neer: Isaac da Costa had een eenzame jeugd. Zijn vader, zeer gehecht aan het Huis van Oranje, was terneergeslagen over de Franse Omwenteling. Bovendien had deze omwenteling met zich meegebracht: de Emancipatie van de Joden. Die oude Da Costa gevoelde hoezeer deze afbreuk moest doen aan de bevoorrechtiging van de Portugese natie boven de Hoogduitse groep van de Joden, gelijk deze bestond vóór 1795. Dit had de man dusdanig aangegrepen, dat hij zich geheel uit het openbare leven terugtrok. En in de sombere sfeer van zijn ouderlijk huis werd Isaac opgevoed in een geest, tegengesteld aan die van de tijd.

Het ligt voor de hand, dat dit historiebeeld ontstond uit de drang om in Da Costa's leven een eenheid te zien. Wat was bevredigender dan zich voor te stellen, dat de gevierde strijder tegen de geest van de eeuw van zijn ouderlijk huis de traditie had meegedragen, die hem de Verlichting als een groot gevaar had doen beseffen. Bovendien was het Isaac da Costa zelf, die op menige plaats hierop had gewezen. Dan was er zeker geen reden tot twijfel.

Uitbouw van de legende

Dat bij de opvoeding tegen de geest van de eeuw een eenzame jeugd uitnemend past, heeft Bijvanck voor het eerst zeer goed begrepen. Ook hij steunde op uitingen van Da Costa zelf. Weliswaar niet zó overtuigend en talrijk als de uitspraken over het onverlicht karakter van de opvoeding, maar er waren dan toch hier en daar enkele aanwijzingen, die een dergelijke jeugd lieten vermoeden.

Zo schreef Da Costa in 1837 aan De Clercq, dat het zijn “ondervinding was, reeds als kind, bij mensen uitgesloten te zijn”. Nu is het gebruik van autobiografische gegevens als historisch materiaal echter uitermate riskant. Wij willen bij deze opmerking van Da Costa slechts herinneren aan de omstandigheid, dat de schrijver van de *Bezwaren tegen de geest der eeuw* ná 1823 gedurende lange jaren inderdaad “bij mensen uitgesloten” was. In die jaren werd Da Costa beschouwd als een gevaarlijk individu. Voordat men zich ergens liet aandienen vroeg men angstvallig of mijnheer Da Costa misschien binnen was. Was dat het geval, dan kwam men liever nog eens een andere keer. Tegen deze achtergrond verkrijgt het aangehaalde citaat een geheel ander relief. Behalve door een enkel gegeven, dat, hoe verkeerd gebruikt ook, inderdaad aanwezig was, werd de voorstelling van de eenzaamheid nog gecultiveerd door de omstandigheid, dat er eigenlijk zo weinig over De Costa's vroege jeugd bekend was. Alles hulde zich dienaangaande in een stilzwijgen. Niet te benaderen door gebrek aan gegevens werd Isaac aldus in zijn jeugd steeds meer verlaten gezien. Van vrienden was geen spoor te ontdekken. Zo werd Abraham Capadose “bij getrek aan bewijs” gepromoveerd tot Isaac's enige jeugdmakker.

Bijvanck en zijn navolgers

Bijvanck, de belangrijkste biograaf van Da Costa, was er de man niet naar om naarstig naar historische bewijsgronden te zoeken. Zijn boek is een merkwaardige combinatie

van historisch materiaal en geromantiseerde fantasie. Van de hem ter beschikking staande bronnen heeft hij een beperkt en onkritisch gebruik gemaakt. Daar waar noten een wegwijzer vormen naar door hem bestudeerde bronnen, blijkt zijn boek een voorzichtig te gebruiken hulpmiddel. Dit is het geval bij een deel van het werk, namelijk voor zover enkele hoofdstukken ervan verschenen als Gidsartikelen. Daar echter, waar aanwijzingen aangaande het materiaal ontbreken (en dit geldt voor het grootste deel van het boek) is het zeer moeilijk er enig gebruik van te maken.

Bijvanck, die de bedoeling heeft gehad een historisch verantwoorde monografie te schrijven, heeft te weinig aandacht besteed aan de werkelijke inhoud van de hem ten dienste staande bronnen. Hijzelf formuleert de door hem gevolgde gedragslijn aldus: "Eerst uitsluitend naar hen (namelijk de verschillende persoonlijkheden) luisterend; alles opvangende wat zij in verschillende tijden over zichzelf hebben meegedeeld, heb ik mij eindelijk vrij tegenover die mannen gevoeld, en heb ik hun soms het woord geleend waar zij, op het papier naast mij dat hun geschreven gedachten bevatte, niet volledig genoeg spraken, maar zonder, naar mijn overtuiging, aan de strikte waarheid tekort te doen, of liever, om, voor mijn gevoel, aan de strikte waarheid hulde te bewijzen". Bijvanck laat dit relaas vergezeld gaan van een noot, waarin hij zich, door de opmerkingen, toegevoegd aan de Gidsartikelen, ontslagen acht van de taak, om "deze annotatie hier te herhalen of te vervolgen".

Of Bijvanck zich inderdaad aan de strikte waarheid heeft gehouden meen ik te moeten betwijfelen. Een enkel voorbeeld moge mijn mening kracht bijzetten. Bijvanck citeert ergens een brief van Da Costa aan diens boezemvriend Willem van Hogendorp. Het citaat luidt aldus:

"De lente van het leven is mij tot een straf gemaakt. Bij de eerste ontwikkeling van mijn jeugd, terwijl zich geest en lichaam pas bij mij vormden, overviel mij het verdriet, dat mij gedurende enige jaren gefolterd heeft. De bloei en groei van mijn lichaam werd daardoor geruïneerd; het heeft de kracht van mijn geest en karakter ontwricht".

Aan dit citaat verbindt de schrijver enkele onbetekenende beschouwingen over de moeilijkheden, die Da Costa gedurende zijn gehele leven ontmoet heeft. Weinig kan men vermoeden, dat het karakter van het aangehaalde citaat van een geheel andere aard is. Het luidt namelijk als volgt:

"Want ook ik, mijn waarde vriend, heb bemind, ik heb aangebeden! met een uitkomst die ik voor u niet te vrezen heb. Bij de eerste ontwikkeling van mijn jeugd, terwijl zich geest en lichaam pas bij mij vormden, overviel mij de drift van een liefde, die mij gedurende enige jaren gefolterd heeft, de bloei en groei van mijn lichaam geruïneerd, de kracht van mijn geest en karakter ontwricht, en de lente van het leven tot een straf gemaakt".

Da Costa vertelt hier (hij is dan reeds gehuwd met Hanna Belmonte) aan Willem van Hoogendorp zijn "versmaadde liefde" voor de zuster van Capadose. En adus verkrijgt men uit deze brief toch wel een geheel andere indruk dan uit het door Bijvanck aangehaalde citaat. Het is begrijpelijk, dat Bijvanck, die nog zo dicht bij de levende Da Costa stond, terugschrok voor het publiceren van deze intimiteiten. Dat hij echter bewust een dergelijk citaat verkeerd weergeeft, is binnen het kader van een historische studie niet te verontschuldigen. Het is trouwens niet het enige voorbeeld waarin hij de juiste lezing van de bronnen uit het oog verliest.

Op Bijvanck nu ging tot in onze dagen iedere beschouwing van Da Costa's jeugd terug. Een enkel voorbeeld moge dit illustreren. Bijvanck zelf voelde hoezeer het gemis aan bronnen over Da Costa's prille jeugd het hem onmogelijk maakte daarover lang uit te weiden. Om hieraan enigermate tegemoet te komen is hij gaan fantaseren

op een wijze, moeilijk passend binnen het raam van een als historiewerk bedoeld boek. Zo herinnerde hij zich onder meer een geschilderd portret van Da Costa, dat in de ouderlijke woning aan de wand hing. Het doek stelt de dichter voor “als aankomend jongeling. In rok en jabot, in korte broek en lage schoenen met gespen zit hij daar losjes in de fauteuil, het ene been over het andere geslagen; het is de houding en het kostuum van een page, elegant en stemmig. Waar luistert hij naar? Of het gordijn op de achtergrond van het schilderij gaat ritselen en wegschoven wordt? Of zullen daar binnentreden de hoge gasten, zijn bloed- en aanverwanten, de Osorio's van het geslacht van de graven van Trastamare en Lemos, de Belmonte's, Markiezen van Schonenberg, de Pacheco's, de Abendana's, de hoge gasten van zijn verbeelding?”

Och, men kan ten slotte naar zoveel luisteren. Da Costa's verbeelding gaat naar Bijvancks fantasie terug tot het Spanje van Ferdinand van Isabella en van Karel V. Afgezien nu van het feit, dat het onwaarschijnlijk is, dat het bedoelde schilderij ooit bestaan heeft, het bestaat niet meer en in de familie is het tot de huidige dag onbekend gebleven, blijft het toch wel hoogst twijfelachtig of men zulke escapades voor ernstig mag houden. Wanneer men nu bedenkt, dat in 1938 C. E. te Unicum in haar dissertatie over Willem de Clercq schrijft: “Geïsoleerd levend, droomde hij (Da Costa) van de praal en schittering van zijn voorouders aan het Spaanse Hof van Karel V”, dit stavend met een beroep op Bijvanck's fantasie, dan heeft men een staaltje van de ernst waarmee men zich tot nog toe op deze heeft beroepen.

Zo worden de niet talrijke beschouwingen over de jeugd van Isaac da Costa steeds weer gekenmerkt door gebrek aan zelfstandig historisch onderzoek. Er heerst blijkbaar een zekere affectie om de Joodse oorsprong van de dichter niet dichter te naderen, dan reeds is geschied. Eerst na zijn overgang tot het Christendom schijnt Da Costa historisch tastbaar geworden. Dan ook is hij belangrijk genoeg om het object te worden van geschiedkundige behandeling. Wat de kern van zijn vroege jeugd uitmaakt, wordt als een onbelangrijke aangelegenheid beschouwd.

Da Costa's autobiografie

Typerend in dit opzicht is nog het volgende. Men heeft bij de Da Costa-biografie steeds gebruik gemaakt van een autobiografie van de dichter. Da Costa had, niet zonder innerlijke moeite, voor het zendingsblad *The Voice of Israel*, een merkwaardige en in meer dan één opzicht voor zijn levensgeschiedenis belangrijke autobiografie geschreven. Van dit artikel verscheen een Hoogduitse vertaling, bewerkt door de gedoopte Jood J.A. Hausmeister. Aangezien deze vertaling niet vrij was “van grove onnauwkeurigheden, die onaangenaam konden zijn voor hem, die ze aangingen”, werd in *De Tijd* ('s-Gravenhage 1845) een Nederlandse vertaling gepubliceerd van het oorspronkelijke Engelse artikel. Dit werd gedaan om “derhalve de overzetting van dit Duitse boekje te voorkomen”.

De poging van *De Tijd* is niet met succes bekroond. Nog in hetzelfde jaar verscheen te Amsterdam een anonieme Nederlandse vertaling, bewerkt naar de foutieve Hoogduitse tekst van Hausmeister, onder de titel: *Een en ander uit het leven van Dr. da Costa door hemzelve beschreven*.

Dit separaat verschenen “*Een en ander*” heeft het gewonnen van het in vergetelheid verzonken artikel uit *De Tijd*. Helaas. Want bij een nadere vergelijking van de beide teksten, blijkt dat door de vele foutieve vertalingen, de weglatingen hier en de toevoegingen elders, het “*Een en ander*” als bron voor Da Costa's leven niet te gebruiken is.

Maar zelfs het feit, dat hierop reeds sinds 1845 gewezen was, heeft niet kunnen verhinderen, dat tot de dag van vandaag alle beschrijvers van Da Costa's leven van het

“*Een en ander*” naar hartelust gebruik hebben gemaakt. Vooral Dr. O.N. Oosterhoff, wiens *Da Costa's leven tot zijn doop* (in zijn dissertatie: *Isaac da Costa als polemist*) evenzeer behoort tot de literatuur, die het beeld van de jonge Da Costa naar dat van de oudere vervormt.

De historische achtergrond

Heeft dus het gebrek aan ernstig historisch bronnen-onderzoek de kennis, welke wij van Da Costa's jeugd bezitten, ongunstig beïnvloed, evenzeer moeten wij wijzen op een gemis aan historisch inzicht, daar waar het geldt Da Costa te bezien vanuit het historisch gegroeide Sefardische milieu in Nederland, waarvan hij zich zijn leven lang een drager bleef gevoelen. Slechts hierdoor is het te verklaren, dat men Daniel da Costa's persoonlijkheid op zulk een dilettantische wijze heeft ondergebracht in de legende van Isaac's eenzaamheid. Onbekendheid met de geestesgesteldheid van de Amsterdamse Sefardiem omstreeks het begin van de vorige eeuw, misleidde hier.

De Da Costa-legende en Bilderdijk

Of er ook andere beweegredenen waren, die de legende van Da Costa's eenzame jeugd hebben gecultiveerd en verder gedragen? Het kwam mij hier en daar voor, dat wellicht de parallel met de moeilijke jeugdijaren van Bilderdijk de biografen onbewust heeft beïnvloed. Dat Da Costa zelf daar aanleiding toe heeft kunnen geven, schijnt mij bovendien niet onmogelijk. Er zijn talloze voorbeelden, die aantonen, hoezeer de “*Imitatio*” van de grote meester hem voor ogen stond. In het verloop van deze studie zal hierover nog herhaaldelijk gesproken worden. Het is dan ook niet gewaagd om bij Isaac zelf het uitgangspunt van de legende te zoeken.

In deze korte samenvatting blijve een nadere uitwerking hiervan evenwel achterwege. Het constateren van de legende-vorming rondom Da Costa's jeugd was ons uitgangspunt. Ons doel is niets anders dan een historisch onderzoek, waarin deze legende aan de historische feiten zal worden getoetst.

HOOFDSTUK II

De Historische Achtergrond

Verlichting en Emancipatie

Toen in Europa de Verlichting baanbrak en het Middeleeuwse Jodendom in de kern aantastte, ontstond er in de structuur van het Joodse Volk een grote verandering.

Tot de Verlichting had dit Volk zijn Middeleeuws karakter behouden. Aan bovennatuurlijke normen gebonden, bleef het leven van de Jood bepaald, binnen de “vier ellen van de Wet”. Geen wereldstroming had tot die invloed kunnen uitoefenen op dat merkwaardige volk, dat, zonder land, alleen door de kracht van zijn nationaal-religieuze wetten en het gezag van zijn Rabbijnen zijn volksbestaan wist te handhaven.

In de tijd van de Verlichting werd voor het eerst dit Middeleeuws systeem doorbroken. De Verlichting, in haar filosofische doelstelling, had geen plaats voor een dergelijk, aan Goddelijke normen gebonden, instituut. Hetgeen meebracht, dat het aparte volkswezen van de Joden, verankerd als het lag in deze Middeleeuwse nationaal-religieuze cultuur, dreigde verloren te gaan.

Dit culturele vraagstuk vertoonde tevens een sociaal aspect, dat de crisis nog verscherpte: de Emancipatie. De Verlichting werd gedragen door een humanistisch optimisme, dat voor de meeste Joden een geheel nieuw perspectief opende. Omdat in de Verlichting de gedachte heerste, dat ieder mens in zich zelf de normen van zijn bestaan mocht bepalen, moest ook aan ieder mens de gelegenheid worden gegeven zijn positie als zodanig te kiezen en te bestemmen. Alle mensen werden thans als gelijkberechtigd erkend. De Verlichting opende aldus de Jood de ongekende weelde van het erkennen van zijn persoonlijkheid.

De Emancipatie van de Joden bracht echter het loslaten van de overgeërfde nationaal-religieuze traditie met zich mee. Zij was niettemin velen die prijs ten volle waard. Hetgeen begrijpelijk is in een tijd, waarin voor het historisch gegroeide zo weinig aandacht bestond als toen. Er ontstond een ongekende assimilatiezucht. Het aanvaarden van de voordelen van de Verlichting werd tot een massale vlucht uit het eigen volk.

Het bleek evenwel reeds spoedig, dat de wereld op het van de Emancipatie niet door dezelfde gedachten beheerst werd als de Joden hoopten en mochten verwachten. De sociale consequenties, welke de filosofische gedachten van de Verlichting met zich mee brachten, bleken voor het overgrote deel van de wereld niet zo eenvoudig te trekken als men gedacht had. Dansende rondom de vrijheidsboon moest de Jood nog dikwijls ervaren, dat een historie van eeuwen zich niet zo maar laat vergeten.

De Emancipatie van de Joden in Nederland

De geschiedenis van de Emancipatie van de Joden in Nederlande verschilt in vele opzichten van die, welke wij elders aantreffen, en die wij hierboven globaal hebben geschetst. Van een ongekende geestdrift in de dagen van Verlichting en Emancipatie is geen sprake. De oorzaken hiervan zijn niet moeilijk te vinden. Het Joodse Vraagstuk had hier nimmer scherpe vormen aangenomen. De menselijke vrijheid van de Joden was hier te lande nooit aangerand. Lange tijd vóór de Emancipatie bestond er in de Nederlanden voor de Jood reeds een vorm van menselijke waardigheid. Terecht is opgemerkt, dat het ontbreken van een Jodenreglement voor de positie van de Joden

in Nederland van onschatbare betekenis is geweest. Een Ghetto kende men hier niet. De Jodenbuurten, zoals zij tot in onze dagen nog bestonden, zijn te beschouwen als vrijwillig gekozen vreemdelingenwijken. Door deze staatsrechterlijk gewaarborgde toestand voelde de Jood zich hier innig verbonden aan het land van zijn ballingschap. En hiervan moet men uitgaan om te komen tot een juist inzicht in de betekenis van de Emancipatie voor de Joden in Nederland. Het is daarbij noodzakelijk om een scheiding te maken tusschen de Hoogduitse (Asjkenaziem) en de Portugese Joden (Sefardiem). De geschiedenis van beide groepen loopt tot 1795 te zeer uiteen dan dat dit uit het oog mag worden verloren.

De Asjkenaziem

Bij de Asjkenaziem kan men tot 1795 moeilijk spreken van een scheppende historie. Hun grote Rabbijnen, die hier in de zeventiende en achttiende eeuw hebben geleefd, behoren niet tot de geschiedenis van de Hoogduitse Gemeente te Amsterdam in engere zin, waarmede slechts toevallige aanrakingspunten hebben. De betekenis van persoonlijkheden als de beroemde Opperrabbijn Chacham Tsewie ligt elders, binnen het raam van de grote Asjkenazische wereld. De brede massa van de Hoogduitse Joden wordt tot 1795 gevormd door een proletariaat, dat tot de Franse tijd (en nog lang daarna) geheel onbetekenend blijft. Gehoorzamende aan het gezag van zijn Rabbijnen, sprekende dat typische Jiddisj, leeft dit proletariaat een schamel bestaan, bijkans afgesloten van de omringende wereld. Het zijn slechts enkele figuren als de Haagse bankier Tobias Boas, de Nijmeegse geldschieter Benediktus Levi Gompetz en de Amersfoortse tabaksplanter Benjamin Cohen, die in de loop van de achttiende eeuw (maar ook dan pas) een rol van betekenis gaan spelen. Om uit hun optreden af te leiden, dat de geschiedenis van de Hoogduitse Joden vóór de Franse tijd reeds een creatief karakter heeft gedragen is onjuist.

Eerst met de komst van de Fransen zal het aspect van de historie van de Hoogduitse Joden veranderen. Het zijn voornamelijk hun begaafde, Fransgezinde intellectuelen, die hier de voorvechters waren van de Emancipatie van de Joden. Zij vormden de kern van de, uit Joden en niet-Joden bestaande, sociëteit *Felix Libertate*, die een belangrijk aandeel heeft gehad in de propaganda voor, en in de doorvoering van de Emancipatie van de Joden in Nederland.

Deze propagandisten hadden met niet weinig moeilijkheden te kampen. Er bestonden nog grote vooroordelen tegen de Joden. Vooral in het kamp van de patriotten kende men de werkelijke verhoudingen nog zeer goed en wist men hoe de Joden, verknocht aan het Huis van Oranje, zich in de strijd tussen Patriotten en Prinsgezinden hadden gedragen. Ook binnen het bestek van dit korte overzicht moge Gogel's karakteristiek gereleveerd worden:

“Les juifs sont presque tous fanatiques à l'exces et ne méritent guère d'être reçus dans la classe des citoyens, jusqu'à ce qu'ils aient donné des preuves d'être dignes de ce glorieux nom. Ils sont du partie Orange, et ont bien mal mérité du partie patriote, qui brûle du désir de se venger sur eux”.

Maar niet slechts in het kamp van de niet-Joden werden de tegenstanders van de Emancipatie gevonden. Heftiger nog waren deze bij de Joden zelf. De mannen van “Felix” sloten in hun cosmopolitische levensbeschouwing aan bij de opvattingen van de Franse overheersers. De vrijheidszin van de Nederlandse Jood wortelde in een Nederlandse traditie, waaraan de naam van Oranje innig verbonden was. Het spreekt vanzelf, dat aldus de geestdrift voor de nieuwe denkbeelden uitermate gering moest zijn. Met name onder het Joodse proletariaat. Want “le petit peuple est orangiste, parce qu'il est très malheureux en que ses rabbins sont vendus à la maison d'Orange”.

Behalve de gehechtheid aan Oranje, bestond er in het Joods proletariaat tegen de denkbeelden van de Franse overheersers nog een bezwaar. Deze Joden, levende naar de oude tradities, verwierpen de ideeën van de Verlichting, omdat deze een aantasting betekenden van hun nationaal-Joodse goederen. Zo ontstond er in 1797 zelfs een schisma in de Hoogduitse Gemeente. Een kleine minderheid van “Verlichters” verliet het orthodoxe gemeenteverband en stichtte onder de naam “*Adat Jeshurun*” een nieuwe gemeente, welke tot 1808 heeft bestaan.

Hoe zeer echter ook van de zijde van de Patriotten alsmede van de kant van de Joden zelf tegen de Emancipatie werd geageerd, zij kwam tot stand. De tweede September 1796 werd het: “*Decreet over de gelijkstaat van de Joodse met alle andere burgers*” eenstemmig aangenomen. Was dit besluit in zijn ontwikkeling van grote invloed op de geschiedenis van de Joden in Nederland, van direct ingrijpende betekenis voor de grote massa van de Joden hier te lande was het niet. Van een massale vlucht uit de eigen natie en een onzuiver geaccentueerde omhelzing van de vrijheidsboom is hier dan ook geen sprake geweest. Wanneer eenmaal de Franse tijd voorbij is en het Koninkrijk der Nederlanden verzezen, schijnt het, alsof de gelijkstelling van de Joden organisch is voortgekomen uit de strakke vrijheidszin van het Volk van de Nederlanden.

De Sefardiem tot 1795

De geschiedenis van de Joden in Nederland tot 1795 wordt in wezen gevormd door de geschiedenis van de Sefardische Joden. De Portugees-Joodse Gemeente te Amsterdam is gesticht door een groep Marranen, die de Inquisitie ontvlucht was en de havensteden (als Bordeaux, Londen, Amsterdam en Hamburg) opzocht, niet om wederom als Joden te kunnen leven, maar om nieuwe mogelijkheden te zoeken voor hun handel. Economische oorzaken hebben ten slotte de doorslag gegeven bij hun overgang tot het Jodendom.

Het was onder begunstiging van de hun hier gegunde menselijke vrijheid, dat zij zich in de loop van de zeventiende eeuw rustig konden toeleggen op de uitbouw van hun maatschappelijke posities. De meesten van hen door uitsluiting uit de gilden als groothandelaars werkzaam, wisten het tot aanzienlijke rijkdommen te brengen. En het waren deze rijkdommen, die de Sefardische Joden in staat stelden intensief deel te nemen aan het bloeiende cultuurleven van de Gouden Eeuw.

Het kenmerkende element van de geschiedenis van de Amsterdamse Sefardiem is dan ook hun belangstelling voor en hun verworteling in de hen omgevende Nederlandse cultuur. Een apart verschijnsel in de Joodse wereld van de zeventiende eeuw. Hun Rabbijnen, als Menasse ben Israel, hebben contact gehad met mannen als Vossius en Hugo Grotius. Menasse nodigde, naar de mode van die dagen, Rembrandt uit om zijn *Piedra Gloriosa* te illustreren. Voornamen Sefardiem als Efraim Bueno lieten zich door Rembrandt schilderen. Het beroemde schilderij van de Joodse dokter laat ons Bueno zien als een man, die zich uiterlijk in niets onderscheidt van de voornamen Amsterdammer uit het midden van de Gouden Eeuw. En ditzelfde geldt voor de fraaie woningen van de Sefardiem. De “hoven” van de rijke Portugese kooplieden dragen de typische kenmerken van de Hollandsche patriciërshuizen. Zelfs de schone tralies, volgens Ter Gouw is groter glorie ondenkbaar, ontbreken aan het huis van de De Pinto's niet.

In hun streven naar het contact met de cultuur van de omgeving werden deze Sefardische Joden niet gehinderd door de afgeslotenheid van hun eigen Joodse cultuur. Het Middeleeuws karakter was aan hun Jodendom vreemd. Door hun dualistische positie als schijn-Christenen, die in het geheim hun Jodendom trouw

bleven, waren de Marranen in Spanje en Portugal los komen te staan van vast omliggende levenswerelden. Tussen de strenge afgeslotenheid van het dogmatische Katholicisme van de Contra-Reformatie en het historisch gegroeide Jodendom stond de Marraan met zijn “gespleten bewustzijn”. Aldus ontworsteld aan een Middeleeuws levensbeeld had hij reeds vroeg de mogelijkheid om uit dit gespleten bewustzijn te streven naar een nieuw bewustzijn. Bij de Amsterdamsche Sefardiem treden reeds in de zeventiende eeuw verschijnselen op van een Verlichting, die wij eerst veel later elders aantreffen

Onder de merkwaardige geesten, wier werkzaamheid dit verschijnsel vertoont, behoort allereerst genoemd te worden Gabriel (als Jood: Uriel) da Costa, wiens levensgeschiedenis tot in lengte van dagen zal blijven getuigen van een waarachtig streven naar waarheid. Spinoza is in dit opzicht nog belangwekkender. Hij is de eerste Jood, die geheel zelfstandig een nieuwe levenssysteem opbouwt, waarin voor het Jodendom als zodanig geen plaats is. Als Amsterdammer, die Nederland als zijn Vaderland beschouwt, en exponent is van een Nederlandse cultuurstroming als het Libertinisme, is zijn optreden in dit stadium van de Joodse historie een op zich zelf staande verschijningsvorm. Dat hij, na eeuwen, kan gelden als een erflater van de Nederlandse beschaving, is een belangrijk Joods-historisch fenomeen.

Zo staan dus de Amsterdamse Sefardiem, in tegenstelling tot hun Asjkenazische broeders, open voor de invloeden van een vreemde, dat is de Nederlandse, cultuur. Hier treden reeds assimilatieverschijnselen op, die elders in de Joodse wereld eerst omstreeks het begin van de negentiende eeuw voorkomen. Op hun grafzerken ontbreken Joodse emblemen. Men ontmoet er motieven als een doodskop en beenderen en eenmaal, op de grafsteen van een dokter, een opengeslagen boek. Daarentegen bevindt zich op iedere zerk het Spaanse familiewapen, trotse herinnering aan een groot verleden.

In 1675 wordt hun grote Esnoga ingewijd, gebouwd door de Nederlander Elias Bouwman. Het forse bedehuis symboliseert de mentaliteit van een groep mensen, welke zich hier thuis voelen. De Esnoga, die ook in uiterlijke vorm doet denken aan de Joodse tempel, is de tempel van de Amsterdamse Sefardiem in hun nieuw Jeruzalem. Acht dagen duurden de inwijdingsfeesten zoals dit eens het geval was bij het Jeruzalemse Heiligdom. Een tijdgenoot, de drukker David de Castro Tartas, schreef, dat deze inwijding “meer overeenkomst had met een feest in vrijheid en in de tempel, dan met een feest, in ballingschap en in een Synagoge gevierd”.

De bouw van de Esnoga is het toppunt van de geschiedenis van de Amsterdamse Sefardiem. Daarna valt er langzamerhand een neergang te onderkennen. Wel zijn aanvankelijk nog de rijkdommen van enkele Sefardiem groot en worden langs de Vecht, in hun fraaie lusthoven zelfs de Oranjes als gast ontvangen, maar over het algemeen wordt hun toestand slechter. Hun economische situatie wordt ongunstig beïnvloed door het verval van de Nederlandse handel, de vierde Engelse oorlog en de ondergang van de Oost-Indische Compagnie. Terwijl de Asjkenaziem hier en daar tekenen van opleving vertonen, is het beeld van de historie van de Sefardiem zonder een enkel symptoom van opgang.

In deze ondergaande groep van Portugese Joden worden de overblijfsels van het verleden krampachtig vastgehouden. De ongekende bloei van een periode, die onherroepelijk voorbij is, wordt tot een boeiende, bijna legendarische herinnering, door de ouders met eerbied verder verteld aan hun kinderen. Als de Fransen komen, de Oranjes het land verlaten, en het levensbeeld, waarin hun geestelijke en sociale houding zo goed had gepast, ineens stort, betekent dit het definitieve einde van de beroemde geschiedenis van de Amsterdamsche Sefardiem.

De Sefardiem en de Emancipatie

Vanuit dit gezichtspunt moeten wij hun houding tegenover de Emancipatie beschouwen. Van een principiele en de afkeer van de geest van de tijd is bij deze, reeds lang geëmancipeerde Joden, geen sprake. Van een enthousiaste strijd vóór de Emancipatie echter evenmin. Onder de voormannen van *Felix Libertate* treffen wij slechts een enkele Sefardie aan. Deze houding is licht verklaarbaar. In wezen bezegelde deze Emancipatie het lot van hun geschiedenis. In het noodzakelijk daaruit voortvloeiende nivelleringsproces gingen de laatste resten van hun bevoorrechtiging boven de Asjkenaziem verloren. Hier ook ligt de kern van hun stelselmatig verzet om zich met de Asjkenaziem te versmelten. Steeds weer treffen wij in de bronnen uitspraken aan, waarin de Sefardiem zich de meerdere beschouwen. Nog in 1811, als er wederom plannen bestaan om beide Kerkgenootschappen te verenigen, schrijft Lebrun aan Bigot: “Les Portugais croiraient se dégrader par la réunion”. Aldus werd nog kunstmatig in het leven gehouden, wat in feite reeds lang historie was geworden. Hun kijk op het praktische leven werd hierdoor echter niet merkbaar beïnvloed. Hun passieve houding inzake de Emancipatie, gevoegd bij hun, door een lange traditie gegroeide, liefde voor het Oranje-Huis, verhinderde hen niet alle voordelen, die uit de nieuwe situatie voortvloeiden met een gerust geweten te aanvaarden. Reeds de vijftiende Maart 1798 werd Mozes Moresco lid van het dagelijks bestuur van Amsterdam en Isaac da Costa Athias werd de tiende Juli van hetzelfde jaar benoemd tot lid van de Nationale Vergadering. De houding van de Sefardische Joden ontwikkelde zich ook verder in deze richting; vooral onder het tolerante bewind van Lodewijk Napoleon, die de Emancipatie van de Joden in Nederland ten zeerste heeft bevorderd. Zo wordt, tijdens de Inlijving, in een brief van “le consistoire général des Israelites hollandais aan Lebrun”, ten aanzien van de Portugese Joden medegedeeld, dat zich onder hen bevinden: “un chevalier de l’ordre de l’union, un médecin consultant au Roi, un employé aux bureaux de la dette publique, deux aux bureaux du journal etc. et le consistoire ose se flatter que tous remplissent ces places avec honneur”.

Immanuel Capadose, het standaardtype

De “chevalier de l’ordre de l’union”, tegelijkertijd “médecin consultant au Roi” was Immanuel Capadose, de oom van Isaac da Costa. Hij vormt het standaardtype van de Sefardie uit die tijd. In 1795 had hij met Willem V naar Engeland willen vluchten. Eenmaal hier gebleven, wordt hij een vooraanstaand man onder het nieuwe bewind. Capadose promoveerde in 1770 te Leiden tot Doctor in de Geneeskunde op een proefschrift *Urinae Nosologiam*. Hij behoorde tot de vooraanstaande Joodse medici uit het einde van de achttiende eeuw. Lodewijk Napoleon koos hem tot zijn consulterend geneesheer.

De kroniekschrijver vertelt, dat Capadose de 25^e April 1888 door Lodewijk werd geridderd, bij “de instelling van de Orde van de Unie”. “’s Avonds werd in de Stadschouwburg vanwege de stadsregering een groot bal gegeven voor de Koning, zijn ministers en dignitarissen en de ridders van de genoemde Orde”, waarbij ook Capadose en zijn echtgenote aanwezig waren. Zo was Immanuel iemand, die het in maatschappelijk opzicht ver had gebracht. ‘s-Zomers verbleef hij, zoals uit de notariële archieven te Maarssen blijkt, op zijn buiten Richmond.

De Celles geeft over hem een niet onaardige karakteristiek, in zijn kwaliteit als lid van de Departementale Raad van de Zuiderzee:

“I. Capadoce. On le nomme le médecin francais parce qu’il a leur pratique; c’est un homme très adroit et fort repandu dans la société dont il connait tous les secrets; il a

beaucoup d'influence dans plusieurs familles patriciennes d'Amsterdam, dont il est l'oracle; il est juif portugais de religion et anglo-mane quant à son opinion politique qu'il cache admirablement bien. Le roi Louis l'a décoré de l'ordre de l'Union; sa fortune est aisée; il a une femme mais point d'enfants”.

Ook van dichterbij nog was zijn persoonlijkheid imponerend. Isaac da Costa schrijft, 4 Juli 1822, aan de Clercq: “Mijn oom Capadose is een rechtschapen, eerlijk en slim man. Zijn resources in de wereld zijn groot, en waren het eindeloos meer in de bloei van zijn jaren. Wat hij doordringen wilde, gebeurde; en hetgeen hij wilde is altoos meer ten dienste van anderen, dan van zichzelf geweest. Maar hij is Jood in het hart en hoe meer men hem leert kennen, hoe meer men de ouderwetse Portugese Israeliet gewaar wordt, die zich alleen door de wrijving van de wereld en eindelijk door de gewoonte van enige uiterlijkheden ontdaan heeft. Menselijkerwijze gesproken, is hij niet van het deeg waaruit zich Christenen vormen in onze dagen”.

In beide karakteristieken is een beeld opgetrokken van de trotse Sefardie bij uitstek. Het is begrijpelijk dat een figuur als Capadose zijn invloed aanwendde om de herhaalde pogingen te verhinderen, waarbij de Hoogduitse en Portugese Joden tezamen in één gemeenteverband zouden worden verenigd. Hij behoorde zonder twijfel tot die Portugese Joden, waarvan Lebrun de Keizer schrijft: “Il y a des juifs portugais que se croyent meilleurs que les autres, et qui tant qu'ils ont de la fortune valent mieux en effet.

In Capadose culmineert de maatschappelijk geslaagde Sefardische Jood die, bij al zijn successen in de wereld, ernaar streeft zijn waardigheid als Jood niet te verliezen. Hij weigerde afgevaardigde te zijn van het in 1806 door Napoleon bijeengeroepen Sanhedrin. Waarschijnlijk omdat dit lichaam in zijn streven om Napoleon ter wille te zijn, te ver ging met zijn kritiek op het historisch gegroeide Jodendom. De onwaardige en slaafse houding, welke zoveel Joden tegenover de Keizer aannamen, moest deze trotsche Sefardie onaangenaam treffen. In 1822 vertelt Capadose aan David Ricardo een merkwaardige Napoleon-anecdote, welke zijn fierheid illustreert, en die ons in Ricardo's correspondentie bewaard is gebleven:

“He dined he said one day in a large party of the dignitaries usually about Bonapartes person, and the conversation turned upon the question of who was the greatest man in Europe. It was evident they all thought Napoleon was, but they insisted on referring the question to the decision of the Doctor, as one more impartial than themselves; evidently expecting, however, that he would decide, as they wished. The Doctor however did not do so, he said his professions led him to think that he was the greatest man, who contributed most to the preservation of human life, and as Dr. Jenner, by the discovery of vaccination, had tended more than any other person of the present day to prevent the ravages of disease he must give the palm to him. (Niet alle Capadoses hebben daaromtrent hetzelfde oordeel gekoesterd!) This decision was not relished by the company”.

Capadose symboliseert de mentaliteit van de vooraanstaande Sefardiem in de jaren volgende op de Emancipatie van de Joden. Gedurende de Franse tijd namen de Portugese Joden actief aan het openbare leven deel. Zij pasten zich uitstekend aan bij de nieuwe omstandigheden. Het nivelleringsproces van de Emancipatie had bij hen het bewustzijn wakker geroepen, dat de dagen van weleer niet zouden terugkeren. Niet zonder strijd intussen berustten zij hierin. In de pogingen om zich te distantieren van de Asjkenaziem ontmoeten wij nog de oude Sefardische trots, waarvan wij ook elders wel eens een enkel symptoom ontwaren. Niet het minst misschien in de grote bewondering, die zij, de Sefardiem, koesteren voor de imponerende positie, die hun Ridder Capadose, “le” docteur, innam aan het Hof van een Franse Koning.

HOOFDSTUK III

Isaac's Ouderlijk Huis en Schooljaren

Daniel Haim da Costa

Daniel Haim da Costa, Isaac's Vader, werd geboren in 1761. Hij was een afstammeling in rechte lijn van Joseph da Costa, één van de jongere broeders van de beroemde Uriel. Joseph was een vooraanstaand man geweest in de Sefardische Gemeente te Amsterdam. Hij behoorde tot het college van parnassijns, waaraan Mennasseh ben Israël in 1650 zijn *Esperanca de Israël* had opgedragen.

In de loop van de 18de eeuw was achter "het verval van onze familie begonnen, als zijnde van toen af genoodzaakt geweest zich tot het beroep van Cargadoor te vernederen, hetwelk sedert altijd door hen is uitgeoefend. Dientengevolge zijn zij tot aan de tijden van mijn oom en vader in de regering van de Kerk, en de eraan verwante waardigheden niet verkiesbaar geweest en hebben dus gedurende die tijd niet gedeeld in de eer van dat patriciaat, dat zich in navolging der Stedelijke regeringsfamilies hier te lande onder ons gevestigd had. In alle andere betrekkingen echter en inzonderheid in het punt van vermaagschapping is hun afkomst tot nog toe, Gode zij dank, steeds in volmaakte eer gebleven.

De koopman

Daniel was een flink zakenman en zijn economische successen zullen zeker niet vreemd geweest zijn aan zijn opnemings in het patriciaat van de Sefardische Gemeente, het eerherstel van zijn beroemd geslacht. Volgens Koenen handelde hij in wijnen en inderdaad komt zijn naam voor in de boeken van het Wijnkopersfonds: "17 Maart 1806 Daniel da Costa Antre in 't Gildt f 50.". Naar een mededeling, alweer van Koenen, zou hij in compagnonschap met Isaac Capadose, de broer van Immanuel en de vader van Isaac's vriend Abraham, deze zaak hebben gevoerd. Hierover heb ik niets naders kunnen vinden. Behalve dan dat ook deze Isaac Capadose in de boeken van het Wijnkopersfonds herhaaldelijk genoemd wordt.

Of Daniel altijd in wijnen heeft gehandeld is eveneens niet bekend. Een onderzoek in het notarieel archief betreffende deze kwestie is momenteel niet mogelijk. In de adresboeken voor de koophandel wordt zijn naam niet genoemd. Wel wordt daar melding gemaakt van de zaak van Daniel's Vader, Isaac da Costa, die, naar wij reeds weten, cargadoor was. Na diens dood ging de cargadoors-zaak over op de Wed. da Costa en Zoon. Deze zoon, Abraham da Costa Isaacsz., wordt sinds 1794 vernield onder de cargadoors en, hier en daar, onder de convooilopers wonende binnen Amsterdam.

Den 26^e Februari 1797 huwde Daniel de rijke Rebecca Ricardo, geb. 1768, uit welk huwelijk de veertiende Januari 1798 Isaac da Costa geboren werd. Het geboortehuis is niet met volstrekte zekerheid vast te stellen. Een archivalisch onderzoek van Joh. C. Breen kon slechts uitwijzen, dat Daniel da Costa in 1800 woonde op de Nieuwe Herengracht (Joden Heregracht) No. 26, dat is later P. 15 en thans No. 51. Hij was toen aangeslagen voor twee dienstboden.

De parnas

Daniel da Costa behoorde gedurende zijn gehele leven tot de vooraanstaande persoonlijkheden van zijn Gemeente. Reeds in 1796, dus nog vóór zijn huwelijk, wordt hij genoemd onder de bestuurders van „Ets Haim". In 1810-1811 en 1818

behoorde hij eveneens tot de beheerders van dit traditionele onderwijsinstituut. In dat laatste jaar, en ook in 1819, was hij er zelfs President en Penningmeester! In 1795 en later nog eens in 1803 was Daniel: Parnas de Hebra, terwijl hij in het jaar 1813 deze functie nogmaals uitoefende als Thesurier. Hier moet tevens gememoreerd worden, dat Daniel in het jaar 1802 in de Synagoge de erefunctie vervulde van Bruidegom der Wet (Chatan Tora).

Hij behoorde lange jaren tot het besturend college van Parnassijns. Reeds in 1811 werd hij benoemd tot Parnas Gabay. Ook in 1815 was hij lid van dit college. In dat jaar was dit zelfs iets zeer bijzonders. Daniel da Costa behoort dan tot de zeven "Parnassiem Eleitos por S. M. Rey". De Koning zelf heeft hem uitverkoren onder de zeven vooraanstaanden van zijn Gemeente. Tot in 1819 en 1820 vinden wij de naam van Daniel Haim da Costa in de lijsten van de Portugees-Joodse Patriciërs vermeld.

De conclusie, welke uit deze wellicht nog onvolledige opsomming getrokken mag worden, ligt voor de hand. Daniel nam zeer ijverig deel aan het openbare leven van zijn Gemeente. Hij was een zakenman, die van zijn vrije tijd menig uur beschikbaar stelde voor de gemeenschap, waaraan hij zich met al de vezels van zijn innerlijk verbonden voelde.

Want Daniel da Costa was een Portugese Jood. Het behoren tot het beroemde geslacht van de Da Costa's was hem een levend getuigenis van een trots verleden.

*"'t Bloed vooral, dat in mijn aderen
Met een deel uws aanzijn vloeit;
Kostbaar erfdeel onzer Vaderen
Die, van Oosters vuur doorgloeid,
Daar, waar Taag en Iber vlieten,
Eenmaal schitterden op de aard,
En wier grootheên ons verlieten,
Doch, hun eer bleef nog bewaard!"*

Zijn houding tegenover de Franse omwenteling

De Franse Omwenteling, men mag hier het getuigenis van Isaac, op zoveel plaatsen herhaald, gerust aanvaarden, had ook hem wel even geschokt. En ook hem hadden omwenteling, de ineenstorting van de Republiek en de vlucht van de Oranjes niet onverschillig gelaten. Hij toch was een vurig aanhanger van het Oranje-Huis. Evenzeer zal de Emancipatie van de Joden hem duidelijk hebben gemaakt, dat van een bevoorrechtiging van de Sefardiërs in het vervolg geen sprake meer kon zijn. Doch, en hier volgen wij de bronnen, dit kon de man niet omvormen tot een geïsoleerd, in zichzelf teruggetrokken mens. Daniel da Costa, de rijke koopman-parnas, man van aanzien in zijn Gemeente, was veleer iemand die openstond voor de vraagstukken van zijn tijd en er zich bij aanpaste.

Het is in eerste instantie dienstig om hier te wijzen op de familierelatie met Immanuel Capadose, die zich, we zagen het, in alle opzichten aan de veranderde omstandigheden, heeft aangepast. Men mag op grond van verschillende gegevens aannemen, dat zijn verhouding tot Daniel van intieme aard was. In de weinige brieven, die ons bekend zijn van de correspondentie tussen Daniel en zijn zoon Isaac, wordt Immanuel Capadose enige keren met eerbied genoemd. Daniel besluit in 1821, om de huwelijksinzegening van Isaac en Hanna Belmonte niet in de Synagoge te doen plaats vinden, maar op een zaal, omdat zijn zwager Immanuel, dan reeds een hoog bejaard man, lichamelijk te zwak is. Er wordt zonder twijfel veel waarde gehecht aan Capadose's oordeel. Men is trots op hem en zijn succes. Duidelijke aanwijzingen, dat

Daniel da Costa de opvattingen van de Sefardiem uit zijn tijd tot de zijne heeft gemaakt.

Er zijn hiervoor tevens nog enkele concrete gegevens. In 1806 en 1807 verscheen te Den Haag onder de naam van *Bijdragen betrekkelijk de verbetering van de maatschappelijke staat der Joden* een periodiekje. In deze krant, de eerste Joodse in het Nederlands verschenen, werden voornamelijk gepubliceerd de berichten over de door Napoleon bijeengeroepen vergadering van Joodse Notabelen, en later eveneens over het Sanhedrin. Bovendien verschenen daarin historische bijdragen over de positie van de Joden in alle landen van de wereld. De inhoud droeg een zeer verlicht karakter en was er op ingesteld propaganda te maken voor de door Napoleon gelanceerde, zeer extreme, assimilatieplannen ten aanzien van de Joden. Onder de intekenaren, waarvan betrekkelijk velen Sefardische Joden zijn, bevindt zich ook de oude Da Costa. Men mag op zijn minst hieruit afleiden, dat hij verlicht genoeg was om belangstelling te koesteren voor de Keizerlijke aanpassingspolitiek.

Het ligt ook voor de hand, dat de grote verandering in de structuur van zijn volk, een man als Daniel da Costa interesseerde. Onder Lodewijk Napoleon waren wijzigingen in de positie van de Joden aan de orde van de dag. Da Emancipatie, naar de letter reeds jaren geleden doorgevoerd, leidde nu tot praktische resultaten. Lodewijk arbeidde met ernst aan de opheffing van vele uitzonderingsbepalingen, waaronder de Joden nog steeds gebukt gingen. Hij schafte b.v. de bijzondere eed van de Joden af. Op vele plaatsen werden bovendien de Zaterdagse weekmarkten naar een andere dag verplaatst. Ook werd menige Joodse Gemeente in het land door hem financieel gesteund.

Ten slotte wilde de Koning de Joden op brede schaal de gelegenheid geven, gelijk te worden aan de overige ingezetenen van Nederland. Hiertoe besloot hij om tot het oprichten van een Joods militair corps en tot de uitgave van een Nederlandse Bijbelvertaling. Door middel van het militaire corps zouden ook de Joden “tot de eer worden toegelaten, om tot verdediging van het Vaderland mede te werken”. De bijbelvertaling had tot doel “het maar al te zeer verwaarloosd gebruik van de Hollandse taal onder hen” te bevorderen. Bij de doorvoering van zijn plannen beschikte de Koning over de hulp van het, in 1808 opgerichte, Opperconsistorie, “waarnemende de belangen van alle Hollandse Hoogduitse Joden of Israëlieten binnen het Rijk”. Dit college, waarvan de vermaarde jurist Jonas Daniel Meijer het meest invloedrijke lid was, ging uit van het denkbeeld, dat een verhoging van het beschavingspeil van de Joden, de vooroordelen omtrent hen zouden doen verdwijnen. Zijn leden werden beheerst door de gedachte, dat er voor het Joodse volk slechts één weg mogelijk was: die van de volledige assimilatie. Toen Koning Lodewijk in 1810 afstand had gedaan, was hun invloed niet groot genoeg om bij Lebrun de plannen metterdaad door te voeren: Noch een Joods corps, noch een Nederlandse Bijbelvertaling kwam tot stand.

Hoe gedroeg Daniel da Costa zich hiertegenover? Misschien wijst de aanwezigheid van M.C. Belinfante's *Aanmoediging aan de Hollandsche Israëlieten tot de krijgsdienst* in de bibliotheek van Isaac, op een zekere belangstelling voor de plannen betreffende het corps. Dat zij een Sefardie van zijn allure niet onverschillig kon laten is duidelijk, wanneer men bedenkt, dat de Chacham van de Portugese Gemeente, Daniel Cohen d'Azevedo, er “op hoog bevel” in 1809 een preek over moest houden in de Synagoge van zijn Gemeenten. Deze preek verscheen in het Portugees en in het Nederlands.

Werd dus in de Portugese Gemeente propaganda gemaakt voor het Joodse corps, van iets dergelijks ten aanzien van de Bijbelvertaling is geen sprake. Terwijl in de

Hoogduitse Gemeente een ware taalstrijd gevoerd wordt tussen de voorstanders van het Jiddisj en de assimilanten, is hiervan bij de Sefardiem niets te bekennen. Dit is ook begrijpelijk. Bij de Sefardiem was gedurende eeuwen het Portugees zowel de dagelijkse omgangstaal, als ook de taal, die officieel in gebruik was bij de Gemeente en haar instellingen. De overgang naar het Nederlands was voor hen dan ook niet in het minst een revolutionaire verschijningsvorm. Geheel anders was zulks bij de Hoogduitse Joden, bij wie naast het Hebreeuws slechts het Jiddisj gebruikelijk was als omgangstaal, dat voor hen min of meer een heilige functie vervulde. Tot de commissie, die de Bijbelvertaling zou bewerken, (het genootschap “Chanoeb lanangar ngal pie darkoo” had deze taak op zich genomen), behoren dan ook verschillende Sefardiem. Dat Daniel da Costa enige jaren later de Asjkenazie Mozes Lemans, ook één van de vooraanstaande mannen van “Chanoeb”, als Hebreeuws leraar van zijn zoon Isaac uitkoos, wijst er in ieder geval op dat de emanciperende maatregelen van Lodewijk Napoleon in dit opzicht in hem geen bestrijder vonden.

Van weerstanden tegen de geest van de eeuw en een zich terugtrekken binnen de geïsoleerde sfeer van zijn eigen woning is aldus bij deze Sefardische patriciër geen sprake. Eerder van een zich open stellen voor de gewijzigde structuur, waarin zijn volk en zijn Sefardische gemeenschap zich bevinden. Hetgeen tevens in de opvoeding van zijn enige zoon tot uiting zal komen.

Isaac's ouders

Tegen de achtergrond van Daniel da Costa's persoonlijkheid worden de componenten van zijn huiselijk leven enigermate duidelijk. Daniel, de Portugese Parnas, is een man van gezag, een leidinggevende figuur. Om hem in zijn karakter als mens te benaderen, zijn wij aangewezen op enkele brieven, door hem aan Isaac geschreven, en verder op legio min of meer sprekende gegevens van zijn zoon.

De psychologisch vrij goed georiënteerde C.E. te Lintum heeft in dit opzicht niet de kern geraakt. Haar oordeel, waarschijnlijk beïnvloed door Bijvanck, is kort en krachtig: “Zijn Vader was driftig, maakte het zijn zoon zeer moeilijk en had hem op zijn 25e verjaardag gezegd: Ik heb altoos wel voorspeld dat er niets van je groeien zou”.

Het niet geheel verantwoorde in deze beoordeling springt in het oog. Immers alleen op grond van één uitspraak uit de dagboeken van De Clercq wordt tot het driftig karakter van Da Costa Sr., geconcludeerd. Bovendien lag in de tijd dat De Clercq dit aantekende, 30 Jan. 1822, Daniel da Costa op het ziekbed, dat zijn sterfbed zou worden. Bedenkt men ten slotte, dat juist in die dagen Isaac's afwijkende religieuze opvattingen de verhoudingen thuis waarschijnlijk ernstig bemoeilijkten, dan kan Daniels ergernis zeer wel iets tijdelijks geweest zijn.

Maar Mej. Te Lintum heeft een ernstiger bewijs, dat haar voorstelling van zaken juist is: de mededeling van Daniel da Costa aan zijn zoon Isaac op diens 25^e verjaardag. Hierover een korte aantekening. Ten eerste dateert de genoemde uitlating van Isaac's 23sten verjaardag. Op diens 25^e was Daniel da Costa immers reeds lang gestorven. Bovendien luidt de uitspraak enigszins anders en wel: “Zo bent u nu drie en twintig jaren geworden, en wat ben je? Ik heb altoos wel voorspeld, dat er niets van je groeien zou”.

Bij de beoordeeling van deze uiting van Isaac's Vader is een nadere oriëntatie weer onmisbaar. Daniel da Costa is een man van de praktijk. Hem moest de merkwaardige levenshouding van de 23-jarige jongeman wel diep treffen. De Isaac da Costa van 1821 is een ongemakkelijk jongmens, met felle, geprononceerde, niets en niemand ontziende opvattingen. Hij leeft in een wereld, waaraan iedere werkelijkheid vreemd

is. Zijn eerste aanraking met de maatschappij, als advocaat, was op een mislukking uitgelopen. Naar het nuchtere oordeel van een man als Daniel da Costa werd het langzamerhand tijd, dat deze asociale jongeman zich wat meer ging instellen op het contact met de werkelijke wereld, waarin hij, toch uiterst begaafd, zich een positie moest kunnen verwerven. Het citaat, zo gezet, klinkt toch wel wat anders.

Het is overigens merkwaardig, dat juist dit zakelijke element in Daniel da Costa en diens praktische levenservaring bij de zoon zwaar gewogen heeft. Er bestaat hieromtrent een treffende uiting van Isaac. In zijn *Herinneringen aan D. J. van Lennep* bespreekt Da Costa, dan reeds een man op leeftijd, de houding van deze hoogleraar tegenover de schrijver van de *Bezwaren* in 1823. Het was een afwijzende houding geweest. Vol begrip voor de D.J. van Lennep van het jaar 1823 zegt Da Costa: “Ik kon mij voorstellen, dat mijn eigen onvergetelijke Vader, bij zulk een oorlogsverklaring van een nauwelijks mondige strijder tegen een Mogendheid als geheel een maatschappelijke richting, niet anders dan Van Lennep voor mij zou gevoeld, op soortgelijke wijze mij van overdrijving verdacht of daartegen ernstig gewaarschuwd hebben”.

Het is dan 1853. Daniel da Costa is reeds meer dan dertig jaren ter ziele. De zoon belijdt de herinnering aan de Vader, die vol begrip was voor hetgeen zijn kind betrof en hem met inzicht had geleid Want de gehele opvoeding van Isaac was in handen geweest van de Vader. In 1811 stelt deze zijn dertienjarige zoon aan D.J. van Lennep, de Hoogleraar aan het Atheneum, voor. In 1815 bezoeken Vader en zoon professor H.W. Tydeman om te spreken over Isaac's “verdere aanleg van zijn studies te Leiden”. De Vader verblijdt zich over het succes van zijn enig kind. Op de momenten van diens hoogste vreugde is hij aanwezig. Als Da Costa in 1821 zijn literaire promotie heeft volbracht en er daarna, op de gemeenschappelijke “partij” van Da Costa en Vosmaer stevig gefuifd wordt, “zijn mijn Vader en Bilderdijk een ogenblik op de partij verschenen, en groot was het enthousiasme van de aanwezigen bij het inzetten van de toast te hunner eer, en in het bijzonder bij het beantwoorden daarvan door Capadose in naam van de laatstgenoemde. Ik had het voor mijn Vader gedaan”.

Zijn eersten bundel *Poëzy*, draagt de dichter op aan zijn Vader met een “Opdracht”, waarin hij de liefde, die zijn Vader hem toedraagt, als volgt bezongen heeft:

*“Voor het sterflijk oog verborgen,
Richt de Koning van 't Heelal
Met in al voorziende zorgen
Heel de loop van 't Lotgeval!
Door Zijn ondoorzienbre wegen
Worden wij hier rondgeleid!
De aardse beeltnis van die zegen
Is eens Vaders tederheid!*

*Wat die teêrheid kan omvatten,
O mijn Vader! toonde Gij!
'k Loonde met geen aardse schatten,
Met geen wereldheerschappij,
Al uw zwoegen, al uw pogen,
In de vorming van mijn jeugd,
Immer zwevend voor mijn ogen,
Met het voorbeeld van uw deugd”.*

Zo moet ook de opvatting over het ongenietbare van Daniel da Costa's persoonlijkheid en zijn onaangename strafheid waar het gold de opvoeding van zijn zoon, naar het rijk van de fabelen worden verwezen. Toen hij in 1822 stierf, schreef Isaac aan Willem van Hogendorp: "Mijn waarde Vriend! het is een in de ruimste zin van het woord *pijnlijk* gevoel, een Vader te verliezen, en zulk een Vader, als de mijne was, inzonderheid".

Het is alsof tegenover deze Vader de figuur van Rebecca Ricardo geheel terugtreedt. Aan de vrij uitvoerige brieven, die de Vader zijn zoon stuurt, voegt zij slechts een enkel woord toe: "Votre mère qui vous benit de teut son âme et vous aime beaucoup. R. da Costa-Ricardo". Het is een, ook later nog eens een enkele keer voorkomend, eenvoudig getuigenis van aanhankelijke moederliefde. Van enige invloed van haar kant op Isaac blijkt nergens iets. Toen zij in 1841 stierf (de laatste jaren van haar leven was zij krankzinnig) schreef Isaac aan Groen van Prinsterer: "Smartelijk was het, in de laatste jaren van onze ontslapene, zo zeer weinig herkenbaar te zien van dat liefelijke in. woord en wandel, hetwelk haar, wij mogen 't zeggen, nog onder allen die haar vroeger gekend hebben, met achting en eerbied doet noemen. En toch! Voor ons was in menig oogenblik van luciditeit dat vroegere nog wel herkenbaar en aandoenlijk van alle kant".

Het Joodse huisgezin

Dat Isaac, in zijn ouderlijk huis, Joods werd opgevoed, blijkt uit menige opmerking, die hij daaromtrent heeft gemaakt. Zich van deze Joodse opvoeding een duidelijke voorstelling te maken, is niet eenvoudig. Isaac vertelt zelf meer dan eens, dat zijn Vader "uit een godsdienstig standpunt beschouwd, doorgaans geen strenge Jood (was), ofschoon hij de verschuldigde achting bewees aan de godsdienstige oefeningen en gebruiken van zijn volk. Mijn Moeder daarentegen (zo gaat Da Costa verder) was meer gehecht aan de Godsverering van het rabbijnse Jodendom".

Daniel da Costa was, zoals wij al eerder zagen, een man, gehecht aan zijn Sefardische gemeenschap. Dit deed hem de traditie, althans in uiterlijke vorm, handhaven. Orthodox kon men hem niet noemen. De Moeder wel. Men krijgt hier de indruk van een zekere disharmonie.

Toch moet men niet denken, dat in het huis van Daniel da Costa de Joodse sfeer daardoor geremd werd. De herinnering van Isaac verrast ons in dit opzicht meer dan eens. In zijn *Israël en de Volken* geeft hij een prachtige beschrijving van de Vrijdagavond, het hoogtepunt van de Joodse week. Hij schrijft:

"In matigheid en kuisheid, getrouwheid aan de wettige Overheid, barmhartigheid, weldadigheid, geeft hij (de Jood) te dikwijls zelfs de Christenen een beschamend voorbeeld. Zijn wakkerheid evenaart zijn schranderheid. Hij kent, hoe fel ook vernederd en getergd, vergevingsgezindheid. Zich als het ware een harnas aantrekkende van ongevoeligheid tegen de vernedering van zijn medemensen, verbergt hij dikwijls daarachter een diep menselijk gevoel. Zijne is onder dat alles nog vaak de huiselijke vrede en vreugde. De ganse dag de ganse week, van arbeid en scheldwoorden vermoeid, verkwikt hij zich straks met een talrijk gezin bij de rustige sabbathlamp. Daar gevoelt de veel mishandelde, vaak miskende Israëliet zich weer patriarch; daar breekt hij het brood en zegent hij de wijnbeker naar de wijze van zijn vaderen, naar de wijze van die Jezus en Zijn Apostelen, zo treurig door hem miskend".

Hier heeft de schrijver een beeld voor ogen gestaan, dat hij zelf beleefd heeft. Een nog evidentere voorbeeld van het vieren van de Joodse dagen in zijn ouderlijk huis, is de herinnering aan de Sederavond:

“Overigens blijft het verhaal dat de Joodse huisvader bij die gelegenheid (de eerste avonden van het Joodse Paasfeest) doet, aandoenlijk en treffend. Jammer, dat dit dikwijls zo werktuigelijk geschiedt, maar somtijds zijn de gemoederen zo opgewekt, dat men de gehele avond tot in de nacht spreekt over de uittocht uit Egypte, ja er wordt van sommige Joodse meesters verhaald, dat zij de ganse nacht daarover onvermoeid spraken, zodat hun discipelen tot hen moesten komen en zeggen: ‘Meester! het is tijd om af te breken, want de zon is reeds opgegaan en het morgengebed zal beginnen’. Dit is zeker, dat ikzelf meermalen in mijn kindsheid en jongelingsjaren in het huis van mijn Vader heb ondervonden, dat er geen stiller en liefelijker avond bij ons was, dan de Paasavond. Alsdan gevoelde men zich zo geheel één met het geslacht, dat duizenden jaren geleden uit Egypte was getrokken, en men gevoelde zichzelf als mede uitgetrokken uit het slavenhuis en tot een vrij volk geworden. Dit was een nationaal gevoel, waarvan ik, ik moet het bekennen, het daarmede evenarende gevoel nog niet in het Christendom heb teruggevonden”.

Ook van het vieren van andere huiselijke Joodse feesten is er sprake. Zo b.v. van het Poeriemfeest, waarover Isaac in een artikel over het boek ‘Esther’ met geestdrift spreekt: “Nog heden ten dage na 23 eeuwen, vieren de Joden in hun verstrooiing over de gehele wereld, de 13^e dag van de maand Adar met vasten, ter nagedachtenis aan de verdelging aan hun stamgenoten in de dagen van Koning Ashasveros gedreigd; en de 14^e en 15^e dierzelfde maand met maaltijden, licht en blijdschap, ter nagedachtenis aan hun wonderlijke bewaring”.

Er heerste, men mag dit aannemen, wel Joodse sfeer in het huis van de Da Costa's. En dat men begrip had voor het intieme karakter van het Joodse familieleven staat wel vast. Soms kwam men op feestdagen in groter familieverband bijeen. Dat ook Isaac in deze kring een vaste gast was, blijkt als hij nog in 1822 aan De Clercq schrijft: “Terwijl ik hedenochtend met u afsprek de avond, waarop wij u zouden kunnen zien, bedenkt mijn vrouw, dat wij zogenaamd een bezoek van plicht te maken hebben, waarvan wij ons niet wel kunnen onthouden, zoals de zaken nu nog staan. Het is namelijk ook Joods Pinksteren morgen en overmorgen en die avond zijn wij gewoon bij één van onze bloedverwanten door te brengen”.

In de synagoge

Dat de kleine Isaac ook met zijn Vader ter Synagoge ging, is vooral bekend door de herhaaldelijk geciteerde plaats over Chabakoek III. “En het is met Pinksteren van dit jaar (1847) 44 jaren geleden, dat ik als een knaapje van vijf jaren ditzelfde kapittel in de Synagoge in het Hebreeuws heb opgezegd. Dit laat men gewoonlijk de jongetjes, die lezen kunnen, doen om hun een proeve te laten geven hoe ver zij in het lezen van het Hebreeuws gevorderd zijn”. Deze herinnering was Da Costa dierbaar. Hij haalt haar meer dan eens op. Van een verder contact met de Synagoge zijn hier en daar nog wel enige aanwijzingen. Misschien is het *Psalterium harmonicum*, met de inscriptie: “Isaacus da Costa — Anno 1811” een unieke herinnering aan zijn Bar Mitswah.

Op de gevoelige knaap zal de symboliek van de Esnoga een grote indruk hebben gemaakt. Met name de Priesterzegen, gelijk deze iedere Sjabbath door de Priesters zelf werd uitgesproken, imponeerde hem. Nog in 1821 verklaart hij aan De Clercq de schoonheid van dit symbool: “De afstammelingen van Aaron mogen staan voor de kast, waarin zich de rollen bevinden, waarop de boeken van Mozes geschreven zijn. De afstammelingen van Levi schenken hun water over de handen. Zij bidden dan met het Koor(?)-kleed over het hoofd gespreiden(?), door de uitgespreide vingers opgehouden”.

In *Israël en de Volken* ontmoeten wij nog een gevoelige beschrijving van de

Synagogedienst op de negenden Ab. “Reeds de dag tevoren onthoudt zich alsdan de nauwgezette Israëliet van alle spijzen buiten het volstrekt noodzakelijke. Hij zit neder op de grond en leest zijn gebeden bij een uiterst klein en treurig waslicht, zowel thuis als in de Synagoge. Aldaar begint dan de avonddienst met den 137^e Psalm: Aan de rivieren van Babel daar zaten wij en weenden. Treurpsalmen, boete- en klaagliederen wisselen elkaar af de ganse dag, de klaagliederen bij name van Jeremia, de Profeet, van wie zo menige trek, reeds gezien bij Jeruzalems versterking door de Babyloniers, opnieuw gevonden werd in die door de Romein”.

Na de beschrijving van de dienst ter Synagoge volgt een stijlvolle vertaling van Klaagliederen 4. De kenner en liefhebber van de Sefardische ritus voegt er in een noot aan toe: “In de Spaans-Portugese Synagogen worden, sedert de verdrijving van de Joden uit die landen, de afdelingen uit Jeremia gelezen met bijvoeging van de oude Joods-Spaanse vertaling, als om de gedachtenis aan de verwoesting van Jeruzalem door de wapens van Rome te verbinden aan die veertienhonderd jaar latere verbanning van Juda uit dit hun tweede Vaderland, door Rome’s Inquisitie”.

Zo illustreren vele herinneringen van Da Costa uit zijn latere jaren zijn vroeger contact met de schone Esnoga, die hij slechts eenmaal heeft bezongen in zijn door Da Silva Rosa gepubliceerd: *Gedicht op Gazan Jacob Jessurun Cardoso*:

“Doe dan nog lang uw stem de hoge tempeldaken
Weergalmen van haar zoete melodie
Doe 't d'eerbied van het volk en zijn gevoel ontwaken
Voor Mozes' Wet en Davids poezie”.

Op school

Werd Isaac dus door zijn ouderlijk huis in contact gebracht met Joodse waarden, het sprak vanzelf, dat hij evenzeer in aanraking kwam met het maatschappelijk leven. In dit opzicht kan men zeggen, dat hij geboren werd in een gelukkige tijd, waarin de perspectieven van de Joden in sociaal opzicht aanmerkelijk verbeterd waren. Enige aspecten daarvan hebben wij reeds leren kennen.

Daniel da Costa, “een man van uitnemende braafheid en veel natuurlijk verstand”, maakte bij de opvoeding van zijn zoon gebruik van de voordelen, welke het Franse bewind de Jood hadden gebracht. De idealen, die hij koesterde voor de toekomst van zijn kind, waren door de Emancipatie bereikbaar geworden. Isaac zou worden opgeleid tot advocaat.

Reeds heel vroeg had hij in verband hiermede van de geneesheer Dr. M. Rodrigues privaatondericht ontvangen in het Latijn. Sedert 1806 bezocht hij voorts de Latijnse School, waar hij, hoewel tot de jongste leerlingen behorend, een goed figuur sloeg. In het archief van de school vond ik in de *Catalogus discipulorum* van het jaar 1808 zijn naam vermeld onder de leerlingen “in Classe Sexta Vetere”. Hij was toen als tienjarige jongen de jongste van zijn klas, terwijl tevens nog op te merken valt, dat het hoogste aantal absenten op zijn naam stond. De *Catalogus* van zijn bibliotheek noemt enige prijzen, die hij er als leerling heeft gewonnen: *Leges Atticae*, Valer. Max.: *Dicta Memorab.*, en Fabri. B.: *Thesaurus Latin*. Of hiertoe ook behoren: *Nepotis Com.*, *Vitae* en Terentii Afri P.: *Comoedia* is niet na te gaan. Bij deze laatste boeken wordt slechts vermeld: “Prijs aan Mr. I. da Costa” en „Prijs-ex. van de Heer I. da Costa” en niet, zoals bij de andere boeken: “Prijs der Lat. School aan Mr. I. da Costa.”

Reeds in 1811 verliet de dertienjarige jongen deze school met een Oratie over de twaalf werken van Hercules. Van dit Latijnse *Carmen de Herculeis Laboribus* bevinden zich nog twee afschriften in het archief Da Costa. Op beide exemplaren slaat

het jaartal 1813. Het een exemplaar is “in het jaar 1843 letterlijk gecopieerd naar het oorspronkelijk handschrift, toen onder berusting van de rector A.G. van Cappelle, en bij die gelegenheid door de Heer Mr. I. da Costa als het zijne erkend. Het ander is zonder twijfel een afschrift van deze kopie. Het is waarschijnlijk dat iemand, die zich vergiste, op het eerste exemplaar het jaartal 1813 heeft geplaatst, welk jaartal naderhand eveneens (met potlood) op het andere afschrift werd geschreven. De vergissing ligt voor de hand, wanneer men bedenkt, dat Isaac in het jaar 1811 dertien jaar oud was. In geen geval mag er uit worden geconcludeerd, dat de promotie naar het Athenaeum eerst later heeft plaats gevonden. Isaac zelf wijst er op, dat hij als jongen van dertien jaar aan D.J. van Lennep werd voorgesteld. Bovendien komt zijn naam voor op de collegelijst van prof. Van Swinden voor de cursus 1811-1812.

In hetzelfde jaar dat Isaac ingeschreven werd als student aan het Athenaeum, had Daniel da Costa tot het voltooien van zijn opvoeding een geëmigreerde Fransman, Frère genaamd, aangenomen. Door deze zou Isaac, geheel in de trant van de Sefardiem in de achttiende eeuw, ingewijd werden in de Franse taal en cultuur. Over deze gouverneur is verder niets bekend. Isaac maakt van hem nergens gewag.

Van 1811-1815 studeerde hij dus aan het Amsterdamse Athenaeum, waar hij o.a. de colleges van David Jacob van Lennep volgde. Ook onder de studenten van het Athenaeum viel hij op wegens zijn uitzonderlijke kwaliteiten en hij behoorde tot de intieme kring van uitverkorenen, die wekelijks ten huize van Prof. Van Lennep samenkamen. Van diens invloed op zijn leerlingen vinden wij een uitstekende karakteristiek in de levensschets, die R.C. Bakhuizen van de Brink gegeven heeft van de man, die ook zijn leermeester geweest is. Da Costa heeft er eveneens herhaaldelijk over gesproken. Vooral de omstandigheid, dat Van Lennep de historische waarde van de bijbelse overlevering niet in twijfel trok, maakte op de Joodse student een diepe indruk. “Op zijn historische lessen ontving ik in nog tedere leeftijd de eerste indrukken van die historische waarheid van Mozes en het Oude Testament, die mij onder de leiding van een aanbiddelijke Voorzienigheid, om dus te zeggen, de eerste zelfbewustheid schonken van een roeping als Israëliet”.

Hiervan spreekt ook dat merkwaardige verhaal van Prof. Koopmans aan De Clercq: “Koopmans hoort als student Da Costa voor een genealogie van de Koningen van Juda en Israël bij Van Lennep staande in stilte bidden. Heere zult gij dan dat huis van David nooit weder oprichten”. De historiciteit dezer anecdote lijkt overigens nogal aanvechtbaar. Allereerst is de tekst enigszins vreemd. Koopmans hoorde Da Costa in stilte bidden. Bovendien doet de formulering van het gebed Christelijk aan. Het is ondenkbaar, dat Da Costa als Joodse jongen zijn gedachten aldus heeft samengevat. Tenslotte is de inhoud van de gebedsformule niet in overeenstemming met Isaac's geestesgesteldheid in zijn vroege jeugd. Het Messiaanse element in zijn opvattingen, waarin van een wederoprichting van het Huis van David sprake is, dateert eerst van veel later. Op grond van deze overwegingen schijnt het mij toe, dat, zo dit verhaal misschien een historische kern bevat, het oorspronkelijk een geheel ander karakter heeft gedragen.

Niettemin kan men ook daar zonder gerust aannemen, dat David Jacob van Lennep's lessen in de gevoelige knaap Joods-romantische sentimenten hebben wakker geroepen. Voorlopig echter blijft deze romantische liefde voor het Joodse verleden nog een door hemzelf gekoesterd goed, waarvan hij de zin niet weet, en ook niet licht te weten zal komen in de hem omgevende Joodse kringen, waar wel allerminst de neiging bestaat om zich te verdiepen in het nationaal herstel van het Joodse Volk en zijn oude Koningen.

HOOFDSTUK IV

Isaac's Joodse Omgeving

Mozes Lemans 1785-1832

Isaac kreeg dus uit het huis van zijn ouders een zekeren Joodse inhoud mee. Of Daniel zelf naar oude trant, zijn kind de wetten van het Jodendom heeft bijgebracht, is niet bekend. Het sprak echter van zelf, dat hij er op stond, zijn enige zoon Hebreuws te laten leren. Voor dit deel van de opvoeding koos Daniel, gelijk wij reeds zagen, Mozes Lemans, wiens persoonlijkheid te karakteristiek is, dan dat wij er aan voorbij zouden gaan.

Voorstander van de Emancipatie

Lemans behoorde tot de verlichte geesten uit de tijd na de Emancipatie. Hij had haar aanvaard met alle belijdende liefde, welke een Jood voor deze structuurverandering van het Jodendom kon koesteren. In zijn *Lijkrede* op J.H. van Swinden, de vroegere tegenstander van de burgerlijke gelijkstelling van de Joden, heeft hij dit nog eens in de brede uiteengezet. Voor hem bestaat de nationaliteit van het Joodse volk niet meer. Voor hem is het ideaal: op te gaan in een maatschappij, die slechts mensen kent.

Niet dat Lemans hierom zijn godsdienstige principes verwaarlozen wilde. Hij was van oordeel, dat het accepteren van het Joods-godsdienstige element ook thans noodzakelijk was. Maar de Joodse religie beheerste naar zijn overtuiging niet meer het nationaal-Joodse volksleven. Hij wilde Nederlander zijn van de Joodse godsdienst. Van Swinden had in de dagen van de Emancipatie wel bezwaren gemaakt tegen de burgerlijke gelijkstelling van de Joden op grond van Joods-nationale en godsdienstige overwegingen, doch hij had, naar het gevoel van Lemans, gedwaald. Immers ook in de Babylonische Ballingschap, hadden “de vrome Daniel, Chanania, Misaël en Azaria de koning van Babel, en Nehemia bij de koning van Perzie, aanzienlijke posten bekleed”. In Lemans manifesteert zich aldus het na-Emancipatorisch dualisme, zo kernachtig uitgedrukt in het adagium: “Wees een Jood in Uw woning, een mens bij Uw uitgaan”.

Oprichter van Chanoch lanangar gnal pie darkoo

Hij was van mening, dat het doorvoeren van de Emancipatie slechts afhankelijk was van een opvoeding van de Joden in de richting van de geestesgesteldheid van het Volk te midden waarvan zij woonden. Hij behoorde tot de oprichters van het Genootschap *Chanoch lanangar gnal pie darkoo*, dat zich ten doel stelde: “de bearbeiding van een geregeld onderwijs van de Israëlitische jeugd in het Koninkrijk Holland”. Dit Genootschap, tot welks oprichters ook de bekende Sefardische Verlichter M.C. Belinfante behoorde, verzorgde de uitgave van verschillende Joodse schoolboekjes, die naar vorm en inhoud aangepast waren aan de eisen van de nieuwe tijd. Reeds in 1793 had laatstgenoemde het eerste Joodse leerboek in het Nederlands doen verschijnen: *Geschenk voor de Israëlitische jeugd*. “Chanoch” maakte van de gunstige verhoudingen onder Lodewijk Napoleon gebruik, om op bredere schaal ertoe bij te dragen, dat “de Joden in dit rijk hun zeden en spraak verbeteren, opdat zij niet met minachting beschouwd worden, en hen, als afgezonderd van alle bewoners van dit Koninkrijk, verachting en vernedering ten deel valt, maar dat er, van nu voortaan, geen onderscheid tussen alle de ingezetenen van het Rijk plaats hebbe. Is het nu niet onze plicht, onze kinderen op de goede weg op te leiden, ten einde daardoor ons van de blaam van de onbeschaafde menigte te zuiveren, alsof wij van onze landgenoten in

zedes, gewoonten en spraak, moeten verschillen; en hen veleer doen zien, dat Israël niet als een verwoorpene is, maar dat wij zeer wel onze zeden en taal naar die van het land, hetwelk, wij bewonen, weten te wijzigen”.

Grote verering koesterden de mannen van “Chanoch” voor “onzen rechtvaardige Koning Lodewijk Napoleon”, die bij zijn troonsbeklimming verklaard had: “Dat er voor Hem geen verschil van godsdienst, noch partijen bestaat; dat deugd, bekwaamheid en verdiensten alleen de onderscheiding zullen uitmaken”. Lemans had de Ode van de gelegenhedsdichter B. Cohen Jzn., opgedragen aan Lodewijk Napoleon bij diens komst te Amsterdam, in het Hebreeuws vertaald.

Toen het plan van de Bijbelvertaling in het Nederlands ter sprake kwam, werd de uitvoering hiervan aan “Chanoch” opgedragen. De Commissie uit haar midden, die de vertaling bewerkte, bestond uit M.C. Belinfante, Mozes Lemans en H. Sommerhausen. Dat men van orthodox-rabbijnse zijde tegen een dergelijke vertaling ten zeerste gekant was, is begrijpelijk. In Duitsland had Mendelssohn’s Bijbelvertaling de Joden de weg gewezen naar de Duitse cultuur. Als cultuur-historische schepping betekende deze vertaling een revolutionaire daad, welke grote gevolgen heeft gehad. Ook de vertaling van de Bijbel in het Nederlands zou de Joden moeten genezen van hun jargon en hun de landstaal leren. Zij zou hun de weg moeten wijzen, die van hun eigen cultuursfeer leidde naar een wereld, waarin geen plaats meer was voor een afgesloten, nationaal-Joods, levensdomein.

De Hebraïcus

Dat Lemans tegelijkertijd een enthousiast beoefenaar van het Hebreeuws was, is in geen enkel opzicht in strijd met zijn assimilatorische opvattingen. Ook Mendelssohn had zijn Duitse Bijbelvertaling voorzien van een Hebreeuwse verklaring. De neiging om het Hebreeuws te gebruiken en zelfs te vernieuwen, wortelde in de Verlichting. De Jood, nog gebonden aan nationale sentimenten, wilde met het apparaat van zijn moderne weten, ook de taal van zijn gemeenschap, wetenschappelijk beoefend en gezuiverd, een plaats geven in het cultuurgood van de mensheid. Het streven om de taal te zuiveren richtte zich vooral tegen de Rabbijnen, wier Hebreeuws, doorspekt met Aramese wendingen, noch aan grammaticale, noch aan stylistische eisen voldeed. De mannen van de Verlichting streefden naar stijl en vorm, ook ten aanzien van de taal. Niet meer gewaardeerd als een religieus-nationaal cultuurelement, werd het Hebreeuws bij hen tot een object van wetenschappelijke en esthetische waardering. Tegelijkertijd was deze houding van invloed op de inhoud waaraan deze taal uitdrukking moest geven. Men ging in het Hebreeuws, de Heilige Taal van weleer, nieuwe, vaak ook anti-traditionele, denkbeelden uitdrukken. Tot deze, in eerste instantie om Mendelssohn gegroepede West-Joodse Hebraïci, behoorde ook Lemans.

Zijn vertaling van Philemon en Baucis en zijn Hebreeuwse correspondentie met Van der Palm moeten in dit licht bezien worden. Het zijn typerende uitingen van een destijds algemeen verbreide wetenschappelijke coquetterie.

Houding tegenover de traditie

Dat deze man, die de wetenschap op consequente wijze diende, hier en daar met het traditionele Jodendom in botsing kwam, behoeft geen betoog. In zijn synthese prevaleert de wetenschap boven het gezag van de Bijbel en van de Rabbijnen. Wanneer hij in zijn *Geschiedenis der Sterrekunde* Copernicus’ denkbeelden bespreekt, en de daarmee in strijd zijnde plaatsen uit de Bijbel, door ze niet letterlijk op te vatten, “omzeilt”, voegt hij er niet ongeestig aan toe: “Met zeer veel oordeel zegt een zekere schrijver, dat de Heilige Boeken ons wel de weg naar de hemel leren, maar niet in de

hemel zelf”.

Van zijn anti-traditionele opvattingen mogen ook een paar andere publicaties van hem getuigen. In 1808 schreef hij, de Asjkenazische Jood, zijn *Ma'amar Imra Tseroefa*, waarin hij op grond van wetenschappelijke overwegingen de Sefardische uitspraak als de enig juiste erkent. Alhoewel de beide Amtserdamse Rabbinateen het niet nodig oordeelden, dit boekje van hun approbatie te voorzien, aangezien het naar hun mening hier geen zaak van traditionele Wetspraktijk betrof ontketende het geschriftje een storm van verontwaardiging bij de conservatieve Joden van Amsterdam. Verschillende felle, anonieme pamfletten zagen het licht. Op niet malse wijze werd de nieuwlichter bestreden. “Heeft ooit een oor dergelijke brutale hovaardij vernomen? Wie is die persoon eigenlijk, wiens hart vol is van de gruwelen Gods, zodat hij zelfs durft te komen tot een opheffing van onze uitspraak?”. Lemans wordt verweten, dat hij verleid is door een Duitse Verlichter David Friedrichsfeld, die geruimen tijd in Amsterdam verbleef. Ten slotte luwde ook deze storm, die zo een typerend licht werpt op Lemans’ revolutionaire persoonlijkheid.

In latere dagen schreef hij nog een *Verhandeling over het Hooglied van Salomo*, waarin hij dit Bijbelboek historie van als “een verzinneeljkte voorstelling van godsdienstgeheimenissen”, beschouwt “eenvoudig als dichtstuk”, zonder natuurlijk “in het minste de verborgen zin te willen te kort doen”.

Lemans, die behalve een uitnemend talenkenner, ook een wiskundige was, wordt ons door de schoolopziener Teissèdre l’Ange bovendien geschilderd als een voortreffelijk pedagoog. Hij was oorspronkelijk als hoofd van de Armenschool werkzaam. Na in 1828 het kandidaatsexamen in de wiskunde, natuurlijke wijsbegeerte en natuurkunde afgelegd te hebben, werd hij benoemd tot leraar aan het Amsterdamse Gymnasium. Tezamen met S.I. Mulder, bewerkte hij een Hebreeuws-Nederduits woordenboek, het enige dat hier te lande ooit verschenen is. Typerend voor zijn nationaal-Nederlandse gezindheid blijft ten slotte zijn Hebreeuws dichtstuk: *Op de afval van België en de Tiendaagschen Veldtocht* (1831).

Lid van Tot Nut en Beschaving

Dat deze man onder de verlichte Joden te Amsterdam een goede naam moest hebben is duidelijk. Hij wordt in dit verband genoemd onder de leidende figuren van het Letteroefenend Genootschap Tot Nut en Beschaving. De Da Costa-biografieën spreken niet geheel terecht steeds over het *Israëlitisch* Genootschap van die naam. In het jaar 1807 in het leven geroepen door vijf Joodse mannen, was het namelijk opgericht als reactie op het feit, dat in de maatschappij Tot Nut van het Algemeen geen Joden werden toegelaten. Maar hiermee eindigt eigenlijk het Joodse karakter. Men wilde namelijk principieel juist *niet* als een Israëlitische vereniging beschouwd worden. In de gedachtewereld van de mannen van Tot Nut en Beschaving, hadden het nut en de beschaving van de mens iedere grens tussen Jood en niet-Jood weggevaagd. Voor zover in deze vereniging Joodse problemen ter sprake kwamen, hingen zij samen met de idealen van de Verlichting. Met name werden er referaten gewijd aan de figuren van Maimonides en Mendelssohn. Hun arbeid tegen het vooroordeel van de mensheid had de ware geest van verdraagzaamheid helpen voorbereiden. Mr. J. Kinker heeft het uitnemend aangevoeld, toen hij zong:

“*Is ’t waar; stemt Maimons’ geest en ’t hart van Mendelssohn
Als in een’ ademtucht verenigd hier de toon
Van ’t lied, dat heinde en veer de roepstem is der volken?*”

Met Kinker waren talrijke Christenen lid van “Tot Nut”. Het is begrijpelijk, dat men in dit gezelschap de aanwezigheid van prominente figuren uit de niet-Joodse wereld zelfs gaarne zag. Zo treffen wij onder de ere-leden de namen aan van Bilderdijk, Fokke Simons, M. C. van Hall, Wiselius, Willmet, e.a. Hier leerde Lemans Bilderdijk kennen en toonde hij deze het gedicht van zijn leerling Isaac da Costa: *Lof der Dichtkunst*. Bilderdijk vond er iets goeds in en Lemans besloot zijn jeugdige vriend aan de groeten dichter voor te stellen.

“Weinig heeft het Israelitisch Genootschap Tot Nut en Beschaving kunnen denken, waartoe voor hem (Da Costa) hun verering van Bilderdijk met het erelidmaatschap in de gevolgen dienstbaar heeft moeten zijn” dramatischeert Da Costa later. Waarschijnlijk hebben de mannen van “Tot Nut” daar niet al te veel over nagedacht. Toen Da Costa in 1840 zijn liever van de wilgen nam, nodigde hetzelfde Genootschap hem uit om zijn *Vijf en twintig jaren* ook bij hen voor te dragen. En de historicus schijnt dit niet eens zo “treffend” als het Da Costa wel voorkwam.

Leraar van Isaac da Costa

Van Mozes Lemans nu ontving Isaac da Costa onderricht in het Hebreeuws. Men moet aannemen, dat dit onderwijs zich niet alleen bepaald heeft tot het aanleren van de Hebreeuwse taal, maar dat de lessen een meer algemeen karakter droegen. Lemans wordt door Da Costa zelf behalve leraar ook vriend genoemd. En het gebeurde met de *Lof der Dichtkunst*, en de daaruit voortgevloeide kennismaking met Bilderdijk wijst op een tamelijk intieme verhouding.

Dat Da Costa belangstelling koesterde voor Lemans en diens denkbeelden blijkt uit het feit, dat in zijn boekerij vele van Lemans' publicaties worden aangetroffen. O.a.: *Ma'amar Imra Tseroefa*, *Proeve van Talmudische wiskunde* en *Leven van Majemonides*. Bleef die afhankelijkheid aan de leraar steeds bestaan? Er vóór zou pleiten, dat Lemans' latere publicaties eveneens voor een belangrijk deel in het bezit van Da Costa waren. Wij noemen: *De gebeden der Nederlandsche Israëlieten naar de Hoogduitschen ritus uit het Hebreeuwsch vertaald* en zijn *Geest der Talmudische Leer*. En ten slotte, al zegt dat weinig, het *Hebreeuwsch-Nederduitsche Woordenboek* van Lemans en Mulder.

Op twee plaatsen wordt in de *Catalogus II* melding gemaakt van de aanwezigheid van een necrologie van Lemans. De ene keer wordt zonder meer gesproken van. *Leven van Lemans*, op de andere plaats wordt het *Berigt aangaande M. Lemans* van Teissèdre l'Ange genoemd, waaraan is toegevoegd “Avec plusieurs lettres en M.S. sur M.L.”.

Dit is wel zeker, dat Lemans invloed heeft geoefend op de jonge Da Costa. Of hij hem tegelijkertijd grote kennis van het Hebreeuws heeft bijgebracht, is een andere zaak. Da Costa heeft er ons nergens een proeve van laten zien. Dat hij ons hier en daar vergast op een Hebreeuws woord of op een voor de hand liggende opmerking over de schoonheid van het Hebreeuws als taal, bewijst niets. Bij het onderwijs hierin werd waarschijnlijk gebruik gemaakt van de boekjes, die op initiatief van “Chanoch” geschreven werden door M.C. Belinfante: *Hebr. Spel en Leesboekje en Geschenk voor de Israëlitische Jeugd*.

Of Lemans zijn leerling tevens heeft ingewijd in de Rabbijnse literatuur, lijkt mij hoogst twijfelachtig. Dat Da Costa's kennis hiervan wel allerm minst imponerend was, blijkt b.v. uit zijn karakteristiek van de Talmud in *Israël en de Volken*. Het zijn beschouwingen, waaraan ieder degelijk argument of citaat vreemd is. Wat hij van deze materie te weten is gekomen, heeft hij wellicht ontleend aan vertalingen af bewerkingen. Zo had hij o.a. de beschikking over Fundam's *Schatkamer der Talmud*, een verzameling van gebrekkig vertaalde en bewerkte fragmenten van het Talmud-

tractaat Berachoth door “een Jood, uyt de Portugese natie ende van de gezindheid der Pharizeeuwen, dog nu door Godts genade een Christen”. Nog veel later schafte Da Costa zich de Duitse vertaling aan van hetzelfde Talmud-tractaat, verzorgd door E.M. Pinner. Bovendien bezat hij van verschillende traktaten Latijnse vertalingen.

Vergeleken met de betrekkelijk grote hoeveelheid Hebraica en Judaica in zijn boekerij, kan men de afdeling: “Mischna et Talmoud” beslist armoedig noemen. Typerend is nog, dat er geen volledig exemplaar van de Babylonische Talmud aanwezig was. Wel van de veel minder bestudeerde, en door Da Costa zeker niet beheerste Jeruzalemse. Het zeldzame exemplaar van dit laatste werk zal voor hem waarschijnlijk slechts bibliofiele waarde hebben gehad.

Afgezien nu van de directe resultaten van Lemans' onderwijs, is het contact van deze beide mensen belangrijk als historisch gegeven. Het laat ons zien, van welke richting uit Joodse invloeden hebben kunnen werken op deze Sefardische jongen, die wij reeds boven in het kader van zijn huiselijk milieu hebben geschetst. Da Costa leerde Lemans' verlichte denkbeelden kennen. Hij kreeg contact met een wereld, waarin de meeste Joden de Emancipatie nastreefden, en er hun nationale verleden voor vergaten. Hij leerde, dat de aloude verwachtingen van het Joodse Volk onder invloed van de Verlichting een geheel andere inhoud hadden gekregen. Wanneer de Joden zich slechts beschaven wilden, dan zouden ook de laatste resten van vooroordeel tegen hen geheel verdwijnen. Dat was wel geheel iets anders, dan te dromen over het herstel van de voormalige luister van Israël's grijs verleden.

Concordia Crescimus

Niet slechts door Lemans had Isaac da Costa voeling met een verlichte Joodse omgeving. Hij werd bovendien lid van het Portugees-Israelitisch letterkundig genootschap Concordia Crescimus. Dit genootschap, waarvan het omvangrijke archief tot nu toe nooit bewerkt is, bestond reeds sinds 1789. De meest vooraanstaande Sefardiem waren er lid van. Het stelde zich ten doel de Portugese Joden te doordringen van de noodzakelijkheid om zich geestelijk meer te ontwikkelen, waardoor men het in maatschappelijk opzicht verder zou kunnen brengen. Men wilde er de wetenschappen beoefenen “zo van geschiedenissen van ons dierbaar Vaderland, of andere kostelijke kunsten., waardoor men beroemd kan worden”. Opdat “verschijnende in één of ander gezelschap, men altoos mede kan spreken, en men daardoor bij alle wijze mannen in achtung gesteld wordt.

Het is begrijpelijk, dat in deze Portugees-Joodse kring de aanhankelijkheid aan de Erfstadhouder tot uiting komt. “En bescherm de doorluchtige persoon van onze heer en erfstadhouder voor alle aanslagen tegen hem tot zijn ondergang, dat zijn stamboom onsterfelijk zij” enz.

De komst van de Fransen in 1795 wordt als een ramp beschouwd. Op de jaarvergadering van 3 Maart 1796 memoreert de voorzitter “dit noodlottige jaar, waarin wij zoveel wederwaardigheden ontmoet hebben”.

De geestelijke belangensfeer draag een uitermate neutraal karakter. Van de onderwerpen, die gedurende de eerste jaren in “Concordia” behandeld werden, noemen wij J. van Loon, *Nederlandsche historiepenningen*, “zijnde de Vaderlandse historie”. Bovendien de *Engelsche Historie* van G. Suikers. En tenslotte de geschiedenis van Frankrijk, “om van die schone staten / ook eens mee te praten”. Behalve letterkunde werden ook andere takken van wetenschap beoefend. In het jaarverslag van 1813 wordt gesproken over de behandeling van Linnaeus' *Natuurlijke Historie*.

Regelmatig werden vanwege deze “Societeit” prijsvragen uitgeschreven over

onderwerpen van de meest uiteenlopende aard. B.v. in 1812: “Wat is najver? In hoeverre strekt zich deze tot voor- en nadeel in de maatschappij?”. In 1813: “Heeft de wereld dwalingen nodig?”. In hetzelfde jaar: “Wat is weelde? en in hoeverre strekt dezelve tot voor- en nadeel van de maatschappij?”. “Wat verstaat men onder het woord sympathie?”. In 1814: “Welke invloed heeft het schouwtooneel in de staat, zoals hetzelve zich thans bevindt in het algemeen en ieder zijn soorten in het bijzonder op de zeden van het volk”.

Dat de bijeenkomsten wel eens gehouden werden in een eigen lokaliteit, blijkt uit een mededeling: “Op 28^e van Grasmaand 1813, eerste bijeenkomst van het Letterkundig Genootschap C.C. in het nieuw Lokaal op het Weesperveld”. Eens per jaar, op de derde Maart, de stichtingsdatum van “Concordia”, werd een groot jaarfeest gevierd. Dat het daar soms heel gezellig toe ging, kan men afleiden uit de aanhef van Da Costa’s dichtstuk *De Verlossing van Nederland* voorgedragen op het 25^e jaarfeest:

*“Gelijk door tedere Echtgenoten
De zilvren bruiloft wordt gevierd
Als elk der teergeliefde loten
Zich met de rozenkrans versierd
En d’opgeruimde gulle vrienden
Tot viering van het feest verzogt
Vergetelheid voor smarte vinden
In Bacchus’ hartverkwikkend vocht”.*

Isaac lid van “Concordia”

In „Concordia” werd Isaac de derde Januari 1813, nog geen 15 jaar oud, als lid geïnstalleerd. M. Rodrigues med. dr. sprak hem toe en gewaagde van de omstandigheid, dat Isaac volgens de reglementen eigenlijk nog te jong was.

“Maar jonkheid of ouderdom komt hier niet te pas. Deze was dan zeker de rede, dat Ulieden, Geachte Medeleden, de billijkheid van mijn voorstel beseffende een zeker artikel van onze reglementen opschortte, en voor een zekere bepaalde tijd buiten werking stelde, vergunnende niet alleen hierdoor de gelegenheid aan jongelingen met geestvermogens begaafd om aan hun weetlust voedsel te verschaffen, maar ook zorg dragende hiermede dat dit genootschap met kundige en werkzame leden voorzien werd.

Dank zij dan aan deze wijze maatregel, daar wij ons deze ten nutte gemaakt hebbende, ons thans mogen verheugen met een jongeling, wie wij alle, hoewel zijn vijftiende jaar nog niet ten volle bereikt hebbende, echter wegens zijn algemeen erkende en uitmuntende hoedanigheden ons lidmaatschap overwaardig eenstemmig geoordeeld hebben.

Het ogenblik is dan geboren, dat ik U, ervaren Jongeling, die ik uit hoofde van mijn beroep sedert Uw geboorte gekend, wiens verstandelijke en zedelijke vermogens ik, naarmate deze zich meer en meer ontwikkelden heb gadegeslagen, maar dan eerst op hun rechte prijs heb weten te stellen, toen ik, Uw verdiensten bespeurende, uit vrije keuze ’t genoeg smaakte om U te onderrichten (de herinnering is mij nog aangenaam).

Het ogenblik is dan gekomen, zeg ik, dat ik U weleer mijn leerling, nu mijn medelid, als dusdanig geluk mag wensen. Ik hoop dan, dat Uw lidmaatschap, waarvan ik U hiernevens ’t bewijs overhandig, Uzelf tot genoeg, en dit genootschap tot luister mag verstreken. Dat u ingevolge van dien, aan onze werkzaamheden deelnemende, deze vlijtig zult helpen bevorderen. Eindelijk niet twijfelende in onze hoge

verwachting, die wij allen van U voeden, te zullen slagen, wensen wij dat u, gebruik makende van die geestvermogens, waarmede het de Algoede schepper behaagt heeft, U zo milderijk te voorzien, het doel van dit genootschap wiens bloei U evenals ons ter harte moet gaan, zult mede helpen bereiken. Ja, dit vertrouwen berustend, breek ik af, de Allerhoogste smekende onze pogingen te zegenen en onze spreuk bevestigen: Concordia Crescimus”.

Het nieuwe lid antwoordt:

“Mijn Heer de Voorzitter en overige Zeer geachte medeleden.

Het is mij voorzeker een alleraangenaamste verassing en niet minder eer, mij, die noch in jaren gevorderd ben, noch mij door enig uitstekend blijk van voortgangen in de letterkundige loopbaan heb verdienstelijk gemaakt, in het midden te vinden van dit zeer achtbaar genootschap, hetwelk zich één der edelste beoefeningen heeft voorgesteld, de beoefening der wetenschappen, die de mens in voorspoed, in tegenspoed, in zijn jeugd, in zijn ouderdom, op alle plaatsen altijd tot rust en tot uitspanning, dikwijls ook tot troost verstrekken. Dit is wederom een blijk van Uw buitengewone welwillendheid jegens mij, Heer Voorzitter. U bent niet vergenoegd mij het eerst deelachtig gemaakt te hebben aan één van de voornaamste letterkundige vermaken (ik bedoel de kennis van de Latijnse taal) niet vergenoegd mijn wankelende schreden op het spoor van de zanggodinnen geleid te hebben, u wilde mij nog een grotere weldaad bewijzen en mij door een ongewone Eer tot lid verheffen van dit aanzienlijke genootschap welks voorzitter ik het genoeg heb in U te zien. U mijn erkentenis in woorden uit te drukken zou mijn krachten verre te boven gaan. Uw edele ziel van anderen naar zichzelf oordelende zal zich van mijn dankbaarheid overtuigd houden, ofschoon ik niet in een welluidende aanspraak deze uitte. En zeker de goedwilligheid mij door U betoond, is van dien aard, dat zelfs de koelste en onverschilligste mens, zonder tedere aandoening aan haar niet zou kunnen denken.

Maar Mijne Heren, op het vernemen van de eer mij door U op het voorstel van de Heer Voorzitter bewezen, beving mij een vrees die mij nog bij blijft. Ik twijfel grotelijks of ik aan de goede gedachte, welke u van mij opgevat hebt, daar zulk een man mij U heeft aanbevolen, zal kunnen beantwoorden.

Mijn jeugd zij mij tot verschoning indien mijn verdiensten niet evenredig zijn aan de eer mij aangedaan. Ik hoop echter al mijn krachten in te spannen, om mij zo voortreffelijk een genootschap niet geheel en al onwaardig te maken”.

Zijn eerste optreden als Nederlands dichter

Deze hoop van Isaac is in vervulling gegaan. Aan het verenigingsleven van “Concordia” heeft hij ijverig deel genomen. Hij, de jonge, talentvolle, aankomende dichter werd één van de meest gevierde persoonlijkheden.

Op het eerstvolgende jaarfeest, de derde van Lentemaand 1813, droeg Isaac daar zijn *Lof der dichtkunst* voor. Had hij zich voordien onledig gehouden met het vervaardigen van Latijnse dichtstukken, in “Concordia” zal hij zich ontpoppen als een Nederlands dichter. Vol “bescheidenheid” leidt hij zijn vers bij de “Geachte Toehoorders” in:

“Ik was stout genoeg om het voornemen op te vatten de lof der Dichtkunst in verzen aan te heffen; niet omdat ik mij door de natuur met zoveel aanleg tot de beoefening van deze kunst begunstigd dacht, dat ik gemakkelijk en met een gelukkiger uitslag zou kunnen volbrengen, maar omdat ik van mijn kindsheid af met de grootste geestdrift dichterlijke werken las, en omdat ik hoopte dat de edele stof, welke ik gekozen heb, mijn zwakke dichtstuk, als het ware tot een verschansing strekken zou”.

Religieuze gedichten

Den negende van Bloeiemaand 1813 draagt Da Costa opnieuw een gedicht voor. *Een Zomerdag* of *Gedachten bij een schone Zomerdag*. Het is een weinig kenmerkend, religieus gestemd, lied, waarin God “de Maker van ’t heelal” bezongen wordt:

*“Ik buig mij voor U neêr, o Maker van ’t heelal
Gij Die en aarde en maan en sterren zonder tal
Door vaste wetten in ’t oneindige laat zweven
Gij Die het wurmpje schiept, Gij Die de mens het leven
En dat verheven iets, dat onbegrijpelijk licht
De ziel gegeven hebt, Gij voor Wie alles zwicht”.*

Tegenover God’s almachtige schepping treedt de mens in zijn nietigheid terug.

*“Maar gij o mens, gij kunt van haar geen denkbeeld krijgen
Gij moet haar werken zien, bewonderen en zwijgen”.*

Op de 31^e van Wijnmaand 1813 volgt Da Costa's eerste gedicht over de *Onsterfelijkheid*, een vraagstuk dat hem blijkbaar in zijn jeugd ten zeerste heeft beziggehouden. “Zie daar wat mij tot het kiezen daarvan gelegenheid gegeven heeft. Zodra ik tot de jaren gekomen was, waarin ik in staat was te beseffen, dat die dood, waarvan ik dikwijls als van een onverschillige gebeurtenis had horen spreken, mij ook eens treffen zou, beving mij een geweldige schrik voor het tijdstip hetwelk mij al de genoegens, die ik genoot, zou afbreken en mij in een slaap dompelen, waaruit ik dan niet te wekken zou zijn. Een zeker iets echter, waarvan ik mij geen reden wist te geven strekte mij tot troost: en dit duister denkbeeld werd mij weldra opgehelderd, toen ik van een onsterfelijkheid hoorde spreken. Een geruime tijd hierna raakte ik met het uitmuntende werk van de onvergelykelijke Mendelssohn bekend, hetwelk mij dermate overtuigde, dat ik het voornemen opvatte ook mijn gedachten dienaangaande hoe zwak mijn geestvermogen hiertoe ook zijn mocht, op het papier te stellen”.

Deze ontboezeming verschaft ons een kijk op Isaac's innerlijke problematiek. Hij is een religieuze, zoekende natuur. Hij verkeert in kringen, waar met onverschilligheid wordt gesproken over vraagstukken, die zijn gemoed dermate roeren, dat hij angstig wordt. Tastend naar een oplossing voor het vraagstuk van de onsterfelijkheid, leest hij Mendelssohn's *Phaedon*, waarvan een Hollandse vertaling bestond. En zijn dichterlijk gemoed stort zich uit in een uitvoerige kreupelzang, waarvan de tendens is: Het is de onsterfelijkheid, die zin geeft aan het leven van de mens. Daar zonder is het leven een doelloze gang naar het graf.

Het gedicht vangt aan met een angstvisioen:

*“Hoe aklig is de nacht, hoe droevig huilt de wind
Hoe pijnlijk is het wee, dat mij het hart verslindt
Verscheurend denkbeeld dat mijn bange hart doet zuchten
Verscheurend denkbeeld, ach, hoe zal ik U ontvluchten
Een zwarte, eeuwige kolk, het alverzwelgend niet
Is alles wat mijn oog helaas na ’t leven ziet
Afgrijslijk woord niet zijn, waarvoor ’k mijn hart voel beven
Is dan de dood van ’t stof, de dood ook van het leven?”*

Maar al spoedig gaat de angst over in een zich dankbaar neerstorten voor de Godheid, Die “zelf in de ziel van de mens dit woord geschreven heeft”:

*“Gij zijt onsterfelijk, wat doet U langer vrezen
Dat in 't Heelal alleen Uw denkkraft niets zal wezen?
Ga lees slechts in Uw hart en twijfel dan niet meer
Zo sprak de hemelstem: ik wierp mij dankbaar neer”.*

Slechts de lichamelijke mens gaat ten onder. De ziel blijft leven.

*“Juich, juich, o mens en zie de tijd met fierheid aan
Zijn hand verandre vrij, niets kan zij doen vergaan.
O Newton, gij wiens naam 't heelal nooit zal vergeten
Uw lichaam was het niet die zonnen durfde meten
Uw lichaam rukte niet natuur de sluier af
Een edler wezen dat voor geen vernielend graf
Te vrezen had, drong door tot in de diepste holen
Waarin d'aantrekkingswet voor 't mensdom lag verholen.”*

Zo zingt Da Costa in zijn uitvoerig gedicht dat eindigt in een geestdriftige kreet:

*“Nee 'k schets de geestdrift niet waarvan 'k mijn ziel voel treffen
'k aanbid, 'k kan stamlend slechts mijn stem tot God verheffen
God, God! Ik ben onsterfelijk.”*

Invloed van de klassieken

Het zijn niet slechts religieuze problemen, die Isaac bezig houden. De jonge student aan het Atheneum brengt op de veertiende November 1813 een verslag uit “over enige zwarigheden in *De reis van de jonge Anacharsis*, hoofdstuk 44.” Dit boek van de Franse Geschiedschrijver Barthélemy *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*, dat in het Nederlands vertaald werd door M. Stuart, was geliefkoosde lectuur bij de leden van “Concordia”.

Da Costa verdedigde in zijn verslag de Spartaanse Wetgeving, die behoort tot “de schoonste en nuttigste, die ooit gegeven zijn”. Hij is natuurlijk niet “zozeer met deze vooringenomen, dat (hij) de ogen sluit voor de vlekken die er in te vinden zijn, o nee, (hij) stem(t) gaarne toe, dat het tegen de natuur strijdt de kinderen die mismaakt ter wereld komen, om te brengen. Maar zo is het met de mens gelegen dat hij tot de volmaaktheid niet geraken kan”.

Bekroonde prijsvraag

Van invloed van de klassieke opvoeding getuigt ook zijn bekroond antwoord op de door hemzelf opgegeven prijsvraag: “Is het waar, volgens de Stoicijnen dat de deugd genoegzaam is om de mens gelukkig te maken?”. De bekroning vormt het hoogtepunt van Da Costa's verenigingswerk in 1813. Op grootse wijze wordt de vijftienjarige jongeling op de tweede van Slachtmaand, gehuldigd. Med. dr. A. Coronet spreekt hem toe:

“Welaan dan, geleerde jongeling, u (die overtuigd van deze waarheid bent) u, waardig lid Da Costa, lieveling van de zanggodinnen, die reeds vele blijken van kunde en belezenheid zo in de Griekse als Romeinse geschiedenis en dichtkunde hebt ten toon gespreid, wiens onvermoeide vlijt niets onbeproefd laat om als Minerva's kwekeling

U die naam waardig te maken, hebt thans door Uw schone antwoord over de stelling van de Stoïcijnen wederom een proef gegeven, dat geen stof U te moeilijk valt, zo in verheven stijl te bearbeiten als met klemmende rede Uw gezegden te bewijzen; u bent dus dubbel waardig de aan U toegewezen ereprijs te ontvangen, ja wees overtuigd dat Eendrachts leden Uw verdiensten bewonderen, daar zij onder vele van Uw schitterende hoedanigheden geenszins als één van de minst prijswaardigste erkennen, die aanlokkelijke begaafdheid, in het voorlezen van dichterlijke werken, waardoor u elks gevoelig hart van hen die kunst beminnen zo weet te treffen, dat ieder U toeroept: Schrandere jongeling, u doet ons op het levendigst gevoelen al datgene de dichter zelf in het bewerken van zijn dichterlijke voortbrengselen gevoelde, het is derhalve ook niet te verwonderen dat u de lauwertak over de waarde van de deugd behaald hebt, omdat u getroffen door de verheven en onverzaagde deugden van onze voorvaders, door de grote dichter Helmers, zo schoon als gevoelig afgeschetst met zoveel geestdrift ons voorlas, dat niemand van ons aan de deugd, die u reeds in het prilste van uw jeugd zo zonneklaar verstond, een ogenblik twijfelen mag, ontvang dan mijn heer! als een bewijs van Uw verdiensten en mijn gezegden de lauwertak U toegekend”.

Verdere werkzaamheden

Inderdaad heeft Da Costa gedurende de eerste jaren van zijn lidmaatschap talrijke voorlezingen gehouden over Nederlandse dichters. In het verenigingsjaar 1813-1814, heeft hij wel bewonderenswaardig veel gepresteerd. Het is alsof uit de dorre papieren van “Concordia” zijn enthousiaste persoonlijkheid tevoorschijn treedt, met geestdrift van zijn jonge kennis meedelend aan ieder die maar luisteren wil. Dat op de ledenlijst van het destijds bekende studentendispuut I.A.A.A.A. zijn naam niet voorkomt, en dat hij in het algemeen als student weinig op de voorgrond trad, vindt ongetwijfeld zijn oorzaak in Isaac's activiteit als lid van “Concordia”.

Over de *Redeneerkunde op een gemakkelijke wijze voorgesteld* van Villaume werden in dat jaar “twaalf voorlezingen gehouden door de twee vaste lezers M. Rodrigues en Is. da Costa en dit werk ten einde zijnde werd in zijn plaats gekozen Blair: *Lessen over de redeneerkunde*”.

“Voorts zijn op die avonden van de wekelijkse bijeenkomsten, waarop geen buitengewone werkzaamheden plaats hadden, door het dikwijls gemelde Lid I. da Costa uit de beste NederDuitse dichters als Hoogvliet, Helmers, Bilderdijk, Lootz enz. negentien voorlezingen gehouden, en waarbij (in één woord gezegd) al dat gene door de voorlezer gevoegd werd, wat tot een behoorlijke en voor het gevoel tot de Goddelijke dichtkunst zozeer vereist wordende voorlezing, noodzakelijk gevorderd wordt”.

Onder Napoleon's bewind

Het is omstreeks deze tijd, dat onder invloed van Helmers in Da Costa's leven een nieuw element tot rijping komt: de liefde voor het Nederlandse Volk. Zoon van rijke Sefardische ouders, begaafd student aan het Athenaeum, wordt Isaac al spoedig opgenomen in een kring van Joden, wier enig streven er op gericht is, maatschappelijk te slagen in een wereld, die hen in vele opzichten ongekende kansen bood. Rustig assimileerden de Joden zich aan hun Nederlandse omgeving. Hun stoutste Emancipatie-dromen waren onder het bewind van Lodewijk Napoleon verwerkelijk. Zij vooral hadden zich zeer wel kunnen schikken in het bewind van de Franse Koning, die Holland moest verlaten omdat zijn grote broeder hem beschouwde als een “bon homme”, en daarom als “un roi perdu”.

Met de inlijving van Holland wordt de situatie ook voor de Joden enigermate anders.

Niet dat Napoleon hier te lande speciale maatregelen tegen hen nam. Maar in de algemeen misère, die zijn bewind voor de Nederlanders meebracht, deelden ook de Joden. En het was dit gemeenschappelijk gedragen leed, dat de Joden, nog sterker dan dit reeds het geval was, vastkoppelde aan het onderdrukte Nederlandse Volk, waarmede zij zich gedurende lange eeuwen in liefde en leed verbonden voelden.

Isaac da Costa beleefde deze opwindende tijd bewust mee. In 1811 bezocht hij, toen Napoleon te Amsterdam vertoefde, de voorstellingen van Talma en Mlle. Duchesnois in het theater. Helmers had destijds de stad verlaten omdat hij “la bassesse des Hollandais” niet wilde zien. Da Costa daarentegen voelde in deze jaren aanvankelijk wel wat voor de grote wereldheerser, die ook later nog tot zijn verbeelding sprak.

“Ikzelf, als kind, te zeer met de held Napoleon ingenomen, om zo onvoorwaardelijk een vriend van Engeland als mijn Vader en familie was, te kunnen zijn, genas evenwel, dank zij de gruwel van de Franse tirannie, van deze mijn jeugdige idealisering weldra!”. Op menige plaats vertelt de dichter in latere jaren van de tonelen, die zich destijds in Amsterdam afspeelden, toen Rome, Amsterdam en Hamburg Franse steden waren van de tweeden rang. De jaren “van het Continentale Stelsel en van het verbranden van de Koloniale waren en van de conscriptie en haar gruwelen en van de gardes d’honneur in hun sombere afscheid op het Drilveld”. De slechte economische omstandigheden van die jaren zullen op de gevoelige knaap hun uitwerking niet gemist hebben. De Amsterdamse Portugese gemeente bestond in 1812 uit 2518 zielen. Hiervan waren 1098 welgesteld, terwijl 1420 (dat is dus ruim 56%) armlastig waren. Ook de zaak van Daniel da Costa ging wellicht onder de algemene situatie gebukt. Hierop doelt misschien mede Isaacs: “Bloei handel! bloei opnieuw, / keert vrede en vrijheid keert”.

Persoonlijk werd Isaac getroffen door de slagen van het Franse bewind, toen zijn vriend Isaac Lopez de Leão Laguna als garde d’honneur naar de vreemde moest vertrekken. Laguna, die bestemd was tot voorzitter van “Concordia”, was een geziene persoonlijkheid onder de leden. Da Costa zong ter ere van zijn geliefde vriend een *Op het afscheid van ons geliefd medelid Isaac Lopez de Leão Laguna*:

*“Wat akelige rouw benevelt U het hart?
Geliefde rey! van waar die algemene smart?
Door welke bitt’re ramp zijt gij aldus verslagen?
Hoe is het mogelijk? Laguna van zijn magen
En vrienden weggerukt is door het ijzeren lot
Dat heel Euroop verdrukt, gedwongen aan ’t gebod . . .
Genoeg: een wijze wet gebiedt mij hier te zwijgen”.*

Als Laguna, die men reeds dood waant, eindelijk terugkeert, wordt in “Concordia” een “plechtig feest gevierd ter ere van het lid Isaac Lopez de Leão Laguna na zijn terugkomst als gewezen garde d’honneur van Napoleon Bonaparte”. Ook dan zingt Da Costa een lied. De “wijze wet” om te zwijgen is opgeheven. “Een roerend feestmusyk doet thans haar galmen horen. / ’t Is tijd voor Eendragts kring is ’t juichensuur geboren”). Nog wordt eenmaal herinnerd aan het doorgestane leed gedurende al die Napoleontische jaren.

*“Helaas! Wij moesten nog met afgebroken klanken
Bezwijkend in de smart het moordgeboefte danken
Dat U tot d’eer verhief des monsters slaaf te zijn
Maar ik in ’t jeugdig hart verbitterd door die pijn*

*Dorst aan de flauwe snaar de toon des rouws ontwringen
En kon mijn felle spijt toen niet geheel bedwingen
't Was onbezonnen, ja. Maar 'k heb voor 't minst mijn hart
Geen tonen afgevergd niet passend aan de smart".*

Dichter van Nederlands verlossing

Dit gedicht, dat tenslotte overgaat in een onstuimige feestzang, sluit geheel aan bij het alom bekende lied van De Costa *De Verlossing van Nederland*, dat twee maanden verlossing. eerder in "Concordia" was voorgedragen, ter gelegenheid van het 25^e jaarfeest van het Genootschap, en dat nog in datzelfde jaar in druk verscheen. Het was het eerste officiële contact van de jongen Joodse dichter met de Nederlandse maatschappij.

Op zichzelf steekt er in deze nationale gedichten niets bijzonders. Maar tegen de achtergrond van de gehele geestelijke ontwikkeling van Da Costa's jeugd, krijgen zij reliëf. Voor Da Costa is Nederland het vrije Vaderland. Van nationale bindingen aan het Joodse volk is bij hem in deze periode geen sprake. Hij past volmaakt in de hem omgevende assimilatorische kringen, waarvan hij zelfs één van de meest belovende exponenten is.

Zijn Verlossing van Nederland had niet slechts de goedkeuring weggedragen van de leden van "Concordia". Dit immers ware niet voldoende reden geweest tot publicatie. Maar het gunstig oordeel van "Concordia" was gestaafd door dat "van drie van de geleerdste en beroemdste mannen van Holland". En dit bewoog Da Costa "om op hun raad en gedurige aansporing dit te doen uitgeven, niet zozeer uit een ongepaste ijdelheid als wel uit vertrouwen op het oordeel van hen, wier goedkeuring ik zo gelukkig was weg te dragen".

Da Costa was trots op deze eerste uitgave. Hij stuurde exemplaren er van aan zijn beste vrienden, aan Bilderdijk, die toch in dit gedicht wel geliefde belang te stellen, en ook aan "Concordia". Gaarne, zo schreef hij aan zijn vrienden, had hij het boekje aan zijn vereniging opgedragen, "ware het niet dat de omstandigheden zulks belet hebben". Welke omstandigheden dit geweest zijn, is niet bekend. Op te merken is hier slechts, dat iedere herinnering aan "Concordia" uit het gedicht is weggelaten. Nagenoeg de gehele oorspronkelijke voorrang is vervallen. Alleen in de laatste versregel wordt er nog op gezinspeeld.

Beschouwing over het lezen van romans

Dat Da Costa's liefde voor "Concordia" echter niet minder was geworden, blijkt uit zijn activiteit die ook thans nog voortduurt. De 30^e van Wijnmaand 1814 wordt zijn antwoord bekroond op de vraag: "Wat onderscheid is er tussen de dichter en de redenaar en kan men het spreekwoord Orator fit-Poëta nascitur als een waarheid aannemen? De 29^e Januari 1815 verwierf hij het eerste accessit met zijn antwoord op de prijsvraag: "Welke invloed hebben de romans op zijn lezers, voornamelijk op de jongelieden van beide kunne? Hoe moeten ouders en voogden ten opzichte van hun kinderen of pupillen bij een ontvonkte leeslust naar dezelve zich gedragen?"

Een roman is volgens Da Costa een "verdichte geschiedenis tot de vorming van het hart naar het goede bestemd." Aan dit criterium voldoet de *Telemachus* van de beroemden Fénelon, die dit werk ten behoeve van een jonge vorst geschreven heeft. In dit uitmuntende stuk worden alle misdaden, ondeugden en gebreken in het hatelijkst, alle deugden in het schitterendste daglicht geplaatst".

Volgens Da Costa onderscheidt men naast de genoemde soort, die hij als de "oorspronkelijke" betitelt, nog vier andere types. Namelijk de hekelende, de

losbandige, de dwependen en de onnatuurlijke. De “hekelende” romans *Gil Blas* van Lesage, *Tom Jones* van Fielding en andere) kunnen een voordelige invloed hebben op de lezer, “zo hij slechts de zedeleer, in daarin vervat, goed begrijpt en op het uiterlijk alleen niet alle zijn aandacht vestigt”. Het is echter betreurenswaardig, dat “sommige zedeloze schrijvers zich van deze soort bediend (hebben), om de schandelijkste tafereelen voor te stellen en onder schijn van de dwaasheden van de mensen te hekelen, al wat heilig zijn moet, belachelijk te maken en omver te stoten”. Zie hier de “losbandige”.

“Dwepende” romans zijn bij mij die, welke men anders ook wel met het uit het Frans overgenomen woord “sentimenteel” bestempelt, en waarin de mensen geheel anders als zij zijn, ja niet eens zoals zij behoorden te zijn, afgeschilderd worden. In dergelijke romans wordt de ondeugd meestal belangrijk gemaakt, overspel en wat dies meer is bijna prijslijk voorgesteld, en waarlijk misdadige mensen op één of andere wijze niet alleen van schuld vrijgesproken, maar zelfs als verhevener stervelingen bewonderenswaardig genoemd. Valse begrippen onder de ontheiligde naam van gevoel worden soms met een gevaarlijke welsprekendheid aan de lezers voorgelaten. Van die aard is de *Nieuwe Heloise* roman van de vermaarde Rousseau, die zelf van het gevaar dat daarin stak zo overtuigd was, dat hij in de voorrede zegt: *Jongmeisje dat dit werk leest u bent verloren*. Wat moeten dan wel onpartijdige rechters van zulk een voortbrengsel denken, als de schrijver zelf zijn werk aldus aanbeveelt?”

Ook tegen de “onnatuurlijke” romans richt Da Costa zich. “Deze (bv. de romans van Anna Radcliffe) vervullen de geest met luchtkastelen en brengen de onnozele lezer het hoofd op hol daar zij hun de begeerte inboezemen, om zodanige hersenschimmige helden na te volgen en hen dus blootstellen minder acht op hun plichten en waar geluk te slaan”.

De pedagogische conclusie ligt na dit alles wel voor de hand. “Uit het te voren gezegde blijkt genoeg, dat de lezing van de romans gans niet aan te prijzen is. Ouders en voogden dan moeten alle middelen in het werk stellen om te, beletten, dat zij onder het oog van hun kinderen of pupillen komen. Want ofschoon er romans gevonden kunnen worden, die niet schadelijk of zelfs nuttig zijn, kan men het echter als onmogelijk aanmerken, bij een gedurige lezing van romans altijd goede zedelijke aan te treffen”.

Da Costa maakt nu een uitzondering voor werken, die, hoewel romans, eigenlijk een plaats hebben gekregen “onder letter- en zedekundige boeken”. “Ook kunnen ouders en voogden andere romans (zo zij onder de oorspronkelijke enigszins behoren) welke zijzelf eerst gelezen en niet schadelijk gevonden hebben, na met andere lieden van oordeel te raadplegen, aan hun kinderen of pupillen te lezen geven, mits zij zorg dragen, hen tegen het één of ander, dat verkeerde begrippen zou kunnen veroorzaken, door nuttige lessen en aanmerkingen te waarschuwen, en zij de lezing van zulke boeken hun niet dikwijls maar bij wijze van ontspanning toelaten, opdat zij niet te gretig hierna mogen worden”.

Kentering

Het geheel geeft een merkwaardige indruk van Isaac's geestelijke ontwikkeling. Oorspronkelijk sluit hij geheel aan bij de cultuur van de hem omgevende wereld. Hij leest met graagte de verlichte schrijvers uit de achttiende eeuw. Behalve Rousseau kent hij Voltaire, bestudeert hij Mendelssohn. Thans treedt hierin een zekere verandering. Cultureel-ethische gebondenheden worden in zijn opvattingen merkbaar. In de student komt een “recteur d'esprits” naar voren, welke invloeden verraadt van

conservatieve allure.

Zijn conservatieve opvattingen inzake het lezen van romans staan in dit opzicht niet alleen. Ook in andere van zijn geestesproducten werkt dit element nu sterker door. Zo in zijn tweede gedicht over de Onsterfelijkheid (19 Maart 1815), waarin hij zich scherp keert tegen de filosofen, die deze loochenen.

*“Beschouw dan ’t lichaam als een vadertuig van binnen
Tot werking aangezet door d’indruk van de zinnen
Die wat haar treft naar ’t brein vervoeren: tot de tijd
Met heel ’t vermoeide lijf zijn denkvermogen slijt
En eindelijk bij zijn val in ’t eindloos niet doet zinken
Zo laat een helse stem haar valse orakels klinken
En ach! De stervling wie wat nieuw is, eerbied baart
Acht, wie die leer verspreidt, de naam van wijsgeer waard
Neen ’t kan geen waarheid zijn, wat ons Uw mond doet horen
Gevloekte! in ’t strafverblijf der duivelen geboren
Die losgebroken uit Uw kerker, d’aard betrad
Om wat het mensdom zoetst, om wat het heiligst had
In Wijsbegeerte kleed vermomd, om ver te stoten . . .”*

Hier is voor één ogenblik een nieuwe Da Costa aan het woord, in wie een andere levensovertuiging tot rijping is gekomen. Het is de invloed van Bilderdijk, die merkbaar wordt. Reeds in Januari 1815 geeft deze de jeugdige Isaac “college”. Da Costa's woord, tot die tijd even neutraal en kleurloos als ieder geluid dat in de kring van “Concordia” wordt vernomen, krijgt een nadrukkelijker accent.

Isaac's voorzitterschap

Inmiddels gaat hij voort met zijn dichterlijke voorlezingen, waarvan hij er in het verenigingsjaar 1814-1815 zestien heeft gehouden, en in 1815-1816 slechts zes. In het laatste jaar heeft hij nog eens in het openbaar gedebatteerd met zijn vriend Dr. Rodrigues over de these: Er is niets nieuws onder de zon. “Allerloffelijkst” werd die avond deze stelling door Isaac “gefundeerd”, weet het jaarverslag te vermelden. En op de vijftiengste van Hooimaand las Da Costa “een door hem vervaardigd dichtstuk voor, zijnde een vertaling van een gedeelte van het zevende boek van Tasso's *Verlost Jeruzalem*”.

Op de 23^e van Oogstmaand 1815 ten slotte, aanvaardt Isaac da Costa het voorzitterschap van Concordia Crescimus met het uitspreken van een “grote” redevoering, die eveneens is bewaard gebleven. Vol van gemeenplaatsen en traditioneel franje, sluit deze openingsrede uitstekend aan bij de sfeer van het genootschap.

“Bij het aanvaarden van bet Voorzitterschap van dit genootschap, zou ik de waarheid tekort doen, indien ik niet voor alles U betuigde hoezeer ik mij vereerd vind door Uw keus tot deze post geroepen te zijn. Mijn innigste wens is mij het vertrouwen dat u in mij gesteld hebt waardig te maken. Ik bekleed een plaats, door enigen van Ur tevoren zo waardig vervult dat ik mij dubbel aangespoord voel, mij, gelijk zij, Uw tevredenheid te verwerven. Ik hoop en als voorzitter en als lid alles te doen, waardoor ik de bloei van deze kring enigszins kan bevorderen”. En zo gaat het dan voort. Hulde hier, dankwoorden ginds, vormelijkheid overal. Isaac laakt onder andere de slinkende belangstelling voor de prijsvragen. De mens moet op verschillende gronden trachten zich met anderen te meten. Onder andere meent hij is het “de voor zover de

natuurlijke en mits zij zich binnen de palen van de matigheid houdt, geenszins laakbare eigenliefde, die ons naar eer begerig doet zijn”. Even krijgen wij hier een kijk op de jeugdige praeses, die vol eerezucht en met succes het verenigingsleven heeft doorlopen en thans de hoogste functie aldaar heeft veroverd.

Op het 27^e jaarfeest besluit Isaac zijn voorzitterschap. “Verscheidene aanspraken” zijn bij die gelegenheid door hem gehouden. Weelderig wordt het auditorium door de scheidende voorzitter gekenschetst: “Volijverige en bekwame medebestuurders. Oordeelkundige en werkzame mannen aan wie het opzicht over het wetenschappelijke in dit genootschap zo waardig is toevertrouwd! Onvermoeide en kundige deelnemers in de buitengewone werkzaamheden. Leergierige en echte beminnaars van letterkunde en wijsbegeerte” enz.

Deze afscheidstoespraken dragen weer een religieus karakter. Zij vangen aan met een warmgestemde dank aan het Opperwezen. “Dank zij Hem, Die ieder van ons wederom dit jaar de droefheid gespaard heeft, van het gemis van één van zijn medeleden, en ons allen de krachten geschonken heeft, die voor ons zo genoeglijke vergadering bij te wonen en te vieren. Dank Hem, Die ons wederom gedurende dit jaar Zijn bescherming verleend heeft in het voortzetten van onze gewone werkzaamheden. Dank Hem voor de weldaden, Die hij ons allen in het algemeen heeft bewezen in de tweede vernedering van de Aartsdwingeland, die Europa opnieuw met ondergang bedreigde, en voor de weldaden, waarmede Hij ieder van ons in de bijzondere kring van zijn huisgezin of beroepsbezigheden gezegend heeft. Wij smeken Zijn heilige invloed af (van dat Wezen dat zich tegelijk met het bestuur van het grote Heelal, tegelijk met dat van het geringste deeltje daarvan bezig houdt) dat ook de werkzaamheden van deze avond tot de meeste voldoening van allen die er belang in stellen mogen volbracht worden”.

Met geveinsde bescheidenheid overziet de geachte redenaar nogmaals zijn eigen positie in “Concordia”. “Niet zonder huivering (is het) dat ik mij op dit spreekgestoelte als voorzitter bevindt, waar U zo dikwijls de voortreffelijkste voortbrengselen zijn aangeboden geworden”. Het is geen geringe taak een voorzitterschap te beëindigen. Maar “bracht mijn tuin geurige en fijne bloemen en vruchten voort, ik zou ze ter bevordering van zijn (namelijk “Concordia’s”) bloei vooral bij zulk een gelegenheid mild uitstorten. Dit wetende, zo zult u ook met geen ontvredenheid uit teleurgestelde verwachting van beter, de eenvoudige grasbloemetjes, die op haar bodem groeien uit mijn hand ontvangen”. En afwijkende dan van de gewoonte van de voorzitters om aan het einde van hun zittingsjaar een grote rede te houden, besluit Isaac da Costa in plaats daarvan een dichtstuk voor te dragen. “Ik bezing U dan heden M.H. *Het natuurlijk verband tussen Wijsbegeerte en Dichtkunst*”.

Nabeschuwing

Het voorzitterschap van “Concordia” betekent het hoogtepunt van Isaac's schitterende jeugd in Amsterdam. Onbekommerd heeft hij genoten van de voordelen, die het leven hem schonk. In plaats van een eenzame jongen, groot gebracht in een geïsoleerd milieu, is hij, zoals uit de bronnen blijkt, een alom gevierde persoonlijkheid, die zich met zwier en gemak onder de mensen beweegt. Zijn gaven stellen hem in staat op jeugdige leeftijd reeds de eerste plaats in het verenigingsleven in te nemen. Voor de successen, daar bereikt, is hij niet ongevoelig. Integendeel. De vlotheid, waarmee hij het spreekgestoelte van “Concordia” beklimt, is typerend voor de eerezucht waarmee hij in die vroege periode de wereld wenste te veroveren.

Zijn geestelijke ontwikkeling is die van de geëmancipeerde Joden uit het begin van de 19^e eeuw. Leerling van Lemans, lid en voorzitter van “Concordia” verkeert hij onder

de grote groep van Joden, die de Emancipatie met graagte hebben aanvaard en die menen haar te kunnen verwerklijken, indien zij zich slechts de beschaving van het hen omgevende volk hebben deelachtig gemaakt, Bestemd om advocaat te worden en als zodanig student aan het Atheneum, onderscheidt zijn opvoeding zich in niets van die van de voorname Joodse kinderen uit de na-Emancipatie-tijd.

Van een romantische liefde voor en een afhankelijkheid aan het Jodendom, waarvan het gebeurde bij professor D.J. van Lennep een eenzaam symptoom zou zijn, is in deze kringen geen sprake. In “Concordia” wordt in het algemeen zelfs niet van Jodendom gewaagd. Voor zover Isaac daar optrad, en talrijk waren die keren, is er van Joodse elementen geen sprake. Wanneer er eens door hem van een Jood gesproken wordt, is het van Mozes Mendelssohn, als schrijver van de *Phaedon*. Een andere keer, in zijn antwoord op de prijsvraag betreffende de Stoicijnen, brengt hij het tot een Hebreeuwse woordverklaring. Zijn geestelijke productie valt in het algemeen niet op onder de werkzaamheden van “Concordia’s” leden. Eerst als Bilderdijk invloed op hem begint te krijgen, wordt zijn literaire werkzaamheid iets markanter. Maar de geschiedenis daarvan behoort tot een volgend hoofdstuk.

HOOFDSTUK V

De Heer van het Joodse Teisterbant

Bilderdijk’s privaatileerling

Isaac’s Leidse studentenleven begon in de herfst van 1816. Het had een jaar eerder kunnen zijn maar op raad van Professor H.W. Tydeman had Daniel da Costa besloten, zijn zoon nog een tijd aan de leiding van Bilderdijk toe te vertrouwen. “Ik hoop, dat de heer Dacosta (aldus Tydeman aan Bilderdijk) mij komt zien voordat hij één van de andere Professoren gesproken of een kamer gehuurd heeft; dan zal ik hem zeer ernstig raden, dat hij nog een jaar te Amsterdam blijft, Uw onderwijs in Jur. Rom. en in de Nederlandse taalkunde vraagt, en zich daaraan geheel houdt en u aanbiedt” de honderd ducaten welke hier voor een privatissimum aan een Prof. gegeven worden: hij wint dan nog genoeg aan andere depenses uit, en dan verlang ik hem na een jaar uit uw handen te ontvangen, wanneer hij mij wettigt evenzo veel zal kunnen leren, als ik hem, maar wij toch altijd elkaar”.

De lessen bepaalden zich dus tot het Romeinse recht en het Nederlands. Uitdrukkelijk wordt hier en daar vastgesteld, dat hij Da Costa geen onderricht in geschiedenis gaf. De ernst en intensiteit van het onderwijs wordt ons duidelijk, wanneer wij van de leraar vernemen, dat hij “onlangs d’Acosta een les van 2 à 3 uren over taalontwikkeling heeft gegeven, ter gelegenheid van het thema van water, gewaad, kled etc.”. Uit een brief van Prof. Tydeman blijkt zelfs, dat Bilderdijk voor de taalkundige lessen aan Da Costa een leidraad had samengesteld.. De laatste vertelt later, dat dit onderwijs “zich dikwijls van uren tot halve dagen uitstrekke” dat het „vruchtbaar was in onderrichting van meer dan één aard”, en dat het “gelegenheid gaf tot menig zeer vertrouwelijk gesprek. Daar was een band gelegd voor heel het leven en meer dan dit.”

Student te Leiden

Toen Isaac als student naar Leiden vertrok, was hij dus terdege voorbereid voor het universitaire onderwijs. Hij had door Bilderdijk bovendien reeds contact gehad met Prof. Tydeman. Ook nam hij aanbevelingen mee voor de hoogleraren Van der Palm en Siegenbeek. Maar niet slechts voor de wetenschappelijke kant van het studentenleven

toonde de jonge Da Costa belangstelling. Een markante uiting van zijn gezonde studenten-mentaliteit vormt zijn ontgroeningslied, dat ik in het Gemeente-Archief hier ter stede vond. Het heeft als opschrift: *De lof der Edele en Beroemde Ontgroensenaten*, en vangt aldus aan:

*“Verheven zanggodes die op Parnassus dreven
De ware dichtergloed Homeer hebt ingegeven.
Heb deernis in dit uur, algoede Callioop
Met een bedroefde groen, die slechts in U zijn hoop
Mag stellen op dit uur”.*

Ook het slot van dit lied mag hier gereleveerd worden:

*“Ik gevoel het heil, dat uit de ontgroening wordt geboren
Is d’aard, gelijk men zegt, een nad’reind eind beschoren
Gewis dan ga ik mee, daar is niets aan te doen
Maar Heren, laat mij toch niet sterven als een groen”.*

Als Da Costa, enige jaren later, de Leidse Academie zal verlaten, hebben de Teisterbantse theoriën over dit “nad’reind eind” hem het spotten wel verleerd. Maar in dit stadium typeert het lied de jolige student, die bij Van der Mey op de Breestraat zijn intrek heeft genomen en die zich ook verder interesseert voor de problemen van de studentenwereld, hetgeen onder meer blijkt uit zijn gedicht: *Broederschap*.

Er heerste destijds grote onenigheid onder de Leidse studenten over het ontgroenen. De Sociëteit Concordia was, in tegenstelling tot de Studentencorporatie Minerva, voorstandster van afschaffing of althans beperking daarvan. De 21^e November 1818 werd de kwestie bijgelegd met de viering van een groot feest, ter gelegenheid waarvan Da Costa zijn reeds genoemd drinklied dichtte, dat opgenomen werd in de Studenten-Almanak van 1819.

Verdere gegevens ontbreken ons hier, maar uit zijn correspondentie van de eerste Leidse jaren kunnen wij opmaken, dat hij er zich in alle opzichten thuis gevoelde. Vol van nieuwe indrukken schrijft hij aan Bilderdijk: “Ik bevind mij hier zo wel als men wezen kan, van oude betrekkingen verwijderd, zo ten aanzien van Professoren als van studenten heb ik alle reden om van mijn nieuwe kring tevreden te zijn. De colleges bevallen mij zeer goed, vooral die van Prof. Smalenberg, wiens manier van voordragen iets heeft, dat mij bijzonder inneemt. Prof. Tydeman heb ik buiten zijn colleges slechts eenmaal gezien. Onze feestdagen, die juist gevallen zijn op die dagen, waarop hij liefst studenten ontvangt, zijn hiervan oorzaak geweest, zowel als van het verzuimen van enigen colleges, iets, dat vooral in de eerste tijden, vrij wat moeilijkheden geeft”.

De Joodse student

Dit is de eerste uiting van Da Costa, waarin wij een Joods element aantreffen. Het in acht nemen van de Joodse feestdagen te midden van een niet-Joodse studentenwereld is waarlijk geen alledaags verschijnsel in een periode, waarin de grote massa van de intellectuelen de knellende band met het Jodendom doorbreekt. In hoeverre Isaac zich aan de religieuze vormen heeft gehouden blijft een moeilijk te beantwoorden vraag. Men kan uit de aangehaalde brief aan Bilderdijk opmaken, dat hij in ieder geval de feestdagen stipt in acht heeft genomen. Op zulke dagen bezocht hij geen college en zelfs niet het spreekuur van Prof. Tydeman. Dat dit “vrij wat moeilijkheden geeft” is

voor hem geen aanleiding concessies te doen. Ook eerder gaf hij blijk, de Joodse feestdagen te eerbiedigen. Bilderdijk schrijft in 1815 aan Tydeman, “dat d’Acosta in verscheiden dagen niet bij hem geweest is om de Joodse feesten”. Toentertijd was Isaac nog in het ouderlijk huis. Dat hij als student te Leiden deze gebruiken handhaaft, wijst op een persoonlijke gehechtheid.

Hiervan getuigen ook de Joodse ritualia, die zich in zijn bezit bevonden, en die nog aanwezig zijn in het Archief Da Costa. Te weten twee exemplaren van het Kleine Gebedskleed (Klein-Tallith), en een zakje, bestemd voor de gebedsriemen.

Een waardering te geven van zijn Jodendoms-opvattingen in deze periode van zijn leven, is niet eenvoudig. Hij zelf heeft ons daaromtrent nergens iets medegedeeld. Maar op grond van al hetgeen wij hebben kenen kennen over de mentaliteit van zijn Amsterdamse omgeving, mogen wij vaststellen, dat Isaac’s Joodse bindingen in dit stadium overwegend van godsdienstige aard zijn. Ook bij hem is het Jodendom los van nationale sentimenten. Hij is een Nederlands dichter van het Joodse geloof. Voorloopig dus blijft hij de religieuze gebruiken met ernst en toewijding nakomen. Wat zal hem in dit opzicht de toekomst brengen? Het is hier de plaats om te spreken over die Da Costa, die in de Nederlandse historie is bekend geworden als de Voedsterling van Bilderdijk.

Bilderdijk

Bilderdijk is als historisch fenomeen daarom zo “onbereikbaar”, omdat zijn grillige persoonlijkheid spot met iedere poging om die bonte bundel levensuitingen, die wij tezamen het leven van Bilderdijk noemen, onder één gezichtshoek te vangen. Hij staat daar als een imponerend geheel van elkaar bestrijdende individuen, een raadsel, minder voor zichzelf dan voor de historicus? “De grote Ongenietbare”, noemde hem Huizinga, een “Gefnuikt Genie” Dr. A. Romein-Verschoor. Beide karakteristieken geven een denkbeeld van die mens, die tevergeefs het contact zocht met een wereld, die hem, de nukkige eenzveling, niet genieten kon en zijn genie fnuikte. Zij zijn ontleend aan een historische conceptie, waarin Bilderdijk's leven het object vormt van kritische oordeelsmaatstaven. Die Bilderdijk blijft hier onbesproken..

In de Da Costa-biografie is geen plaats voor een Bilderdijk, geanalyseerd naar historische criteria. Hier is het slechts noodzakelijk, na te gaan, waarom deze man op vele begaafde jongeren, en vóór allen op Da Costa, zulk een onbestreden invloed uitoefende. Om dit te begrijpen moeten wij Bilderdijk vooral zien als de teleurgestelde, ontgoochelde mens, die zich in deze wereld niet thuis voelde en zich terugtrok binnen de sfeer van een onwerkkelijk levensbeeld, waarin zijn bitter ongeloof in de mensa uitgroeide tot het aanvaarden van slechts bovenmenselijke, goddelijke normen. In deze wereld van Bilderdijk was de mens tot machteloosheid gedoemd. Het rationalisme mocht de illusie hebben gewekt, dat de mens krachtens zijn rede het middelpunt vormde van Gods schepping, die hij alleen naar de almachtige maatstaven van zijn verstand kon beoordelen, Bilderdijk ontkende het met een hartstocht, die hem, de geweldige “,nee-zegger” stempelde tot de vleesgeworden strijd tegen de geest van de eeuw.

Zich terugtrekkend uit deze ondankbare wereld, zocht Bilderdijk zich een Vaderland, waarin zijn levensbeeld beter paste. Het ideale Holland van de Historie, nationaal-calvinistisch onder de Oranjes, als Stedehouders van Gods Almacht, werd hem de plaats, waar hij woonde. Aldus verblijvende in een omgeving, die zijn enige neerslag vond in een voorbij verleden, moest hij, de kleinzoon van een herbergier, zich een vreemdeling gevoelen te midden van al degenen, die dit verleden hadden opgebouwd. Hier ligt het uitgangspunt van de Teisterbant-legende. “Teisterbant” is Bilderdijk’s

poging, om zijn plaats in het verleden te autoriseren, het is hem de “pas” voor zijn nieuwe vaderland. “Teisterbant” is de werkhypothese die Bilderdijk’s “verleden” omschept tot een concreet levensdomein, waarin hij, als loot van een oeroude stam, actief deel kon nemen aan het leven in een droomwereld, die voor hem een strikte realiteit ging uitmaken. Wat Bilderdijk in deze maatschappij niet bereiken kon, dat heeft de Heer van Teisterbant in het verleden gevonden. Bilderdijk bleef de ongenietbare, gefnuikt, degene, wiens kronkelpaden eerst in de apologetische partij-literatuur tot onmogelijk-rechte heirbanen konden worden “Teisterbant” gewaagd droombeeld van een teleurgesteld dichter werd de ideale omlijsting van een mislukt genie, een “aantrekkelijke verschijning” in een periode waarin de late uitlopers van het rationalisme plaats ging maken voor romantiek en herlevend nationaal reveil.

Bilderdijk’s opvattingen over het Jodendom

Bilderdijk was de Joden goed gezind, maar, geheel passend in de lijn van zijn opvattingen, beschouwde hij hun Emancipatie als in strijd met het Goddelijk gezag. Voor Bilderdijk vormden de Joden een

*“. . . oud en edel Volk, dat nu sinds achttien eeuwen
Voor uwer ouderen schuld zo duur, zo eindloos boet!
Gij, aller Volken smaad, mishandelde Hebreuwen,
In ’t onheil zo gedwee, standvastig en vol moed!
Geloof niet, lijdend volk, dat Christnen u verachten,
Dat hun gevoelig hart met Uwe ellenden spot!
Nee, ’t blaakt, het zucht voor u, en mag het haar verzachten,
't Is hun een weldaad van hunn' Heiland, van hunn' God”.*

Dat de Emancipatie aan dit volksbestaan een einde had gemaakt, betreurde hij ten zeerste. Voor hem hadden de nationale verwachtingen van het Joodse volk niets van hun waarde ingeboet.

*“Nee, nimmer! Mocht ons hart zijn weldaad met U delen,
En geven ’t recht u weêr waar van gij afstand deedt,
Hebreuwen, ’t zou de ziel van elke Christen strelen.
En ’t aardrijk had voor ons geen voorwerp meer van leed.
ô Broederen! Maar (helaas) de Vader afgevalen!
Verloren! Maar nochtans des vromen Abrams bloed!
Keert tot uw erfgoed weêr! Keert, schapen, in uw stallen,
Keert, eer de nacht verschijn', de nachtwolf moorde en woed'!
Zult ge immer over de aard uw drukkend jammer slepen
En Volk, geen Volk meer zijn?”.*

Voor Bilderdijk heeft dus het Joodse Volk zijn apart karakter behouden. De Jood, die zich aan de Wet van Mozes houdt, en de Middeleeuwse structuur van het Jodendom in zijn volle omvang aanvaardt, betekent voor hem meer dan menig Christen. Binnen de afgeslotenheid van zijn cultuur is hem het voortbestaan van dit Volk een belangrijk voorbeeld van Gods leiding in het wereldgebeuren.

Voor hem bleven de Joden Gods uitverkoren kinderen, welke eens, in het einde van de dagen, Christus zouden erkennen als de Verlosser. Want “de tijd nadert, dat Hij zich vertonen zal in al Zijn kracht en heerlijkheid . . . Wien de oudste zonen van het verbond (de Joden) bij Zijn verschijning hulde zullen bewijzen vóór en boven de

Christenen, en dus rechtmatig in hun recht van Eerstgeborenen zullen hersteld worden”.

Het naderen van die tijd was hem een reëel iets. Het is begrijpelijk. Wat het perspectief is voor de levenswerkelijkheid dat is het Messias-verlangen voor de droom van het verleden. Wat al voorspellingen deed hij, hunkerende naar die grote toekomst! En ook in dit opzicht is hem het verleden van het Joodse volk een bron van velerlei bespiegelingen. Herhaaldelijk beroept hij zich, bij zijn theologische beschouwingen, op uitspraken van de Rabbijnen. Zelfs de Kabbala betreft hij in zijn zonderlinge profetieën. En de wonderlijke combinaties, die hij in dit verband maakte, hebben zeer zeker wel iets gemeen met de uitspraken van de Joodse eschatologie.

Wat hij van deze materie wist, moet overigens niet overschat worden. Zijn kennis van het Hebreeuws, dat hij aan zijn “Grootmoeders schoot” leerde was niet groot. Vreemd zijn soms zijn Joodse etymologieën, waarlijk verbluffend zijn flaters. Niettemin gebruikte hij graag Hebreeuwse zinswendingen. Zo in zijn felicitatiebrief ter gelegenheid van Da Costa’s huwelijk, wanneer hij hem, naar aanleiding van de 128^e Psalm, “die bij onze Kerkelijke huwelijksverbintenissen placht gezongen te worden met een aandoening, waar men thans geen vatbaarheid meer voor heeft”, toewenst: Sjalom ’al Jisraeel.

Hoe sympathiek Bilderdijk zich ook gedroeg ten aanzien van de Joden, nu en dan kon hij zich er over ergeren, dat deze weigerden zijn Messias te aanvaarden. Zo schreef hij in 1817 aan Wiselius: “Van de Joodse Bijbelvertaling heb ik reeds voor enige jaren enig blijk gezien, en daar zijn bekwame lieden onder, waarvan twee mij bekend. Maar zij zijn Joden en zullen U bijvoorbeeld in plaats van “*tot de Silo komt*” vertalen “*totdat Hij* (de scepter) *te Silo komt*”; enz. enz. “Ik wacht dus meer kwaads dan goeds van dit werk”.

Maar in het algemeen blijft iets dergelijks een uitzondering en is Bilderdijk een vriend van de Joden, zoals uit zijn lidmaatschap van Tot Nut en Beschaving reeds gebleken is. Dat hij het met deze geassimileerde Joden ten aanzien van vele kwesties oneens was, bewijzen de opmerkingen van Da Costa daaromtrent. “Of het hem gelukt is, in dit zijn innig gemeend streven hier en daar een zaad tot dieper nadenken achter te laten, dan of, gelijk elders ook hier, bij alle ongeveinsde hoogachting en dankbaarheid hem betuigd en betoond, de stem van de ouderwetse Dichter, die nog aan onmiddellijke openbaringen van God geloofde, een stem in de woestijn gebleven is, wie zal het zeggen? Zo veel is zeker, dat althans voor één hart, voor één leven, voor één zoon uit het Volk van Israël, hetwelk onze grote Dichter om hun vaders, maar bovenal omwille van hun gekruisigde Goël, zo wezenlijk lief had, zijn erelidmaatschap in het Israëlitisch Genootschap Tot Nut en Beschaving in de aanbiddelijke weg van hoger Raad en Bestier, beslissend en met het oog op een eeuwigheid tot zegen heeft gewerkt”.

Bilderdijk privaat-docent te Leiden

In 1817 kwam Bilderdijk naar Leiden, om er op raad van H.W. Tydeman een privatissimum te geven over de Vaderlandse geschiedenis, “juridisch, kritisch, diplomatisch en in een geheel nieuwen trant”. Amsterdam had hem enige jaren tevoren zijn grootste teleurstelling gebracht, toen hij gepasseerd werd bij de bezetting van een leerstoel aan het Atheneum. Op de plaats, die hem krachtens zijn kwaliteiten zeer zeker toekwam, en die hem bovendien was toegezegd, werd de nu vergeten J. P. van Capelle benoemd en volgaarne verliet Bilderdijk daarom de hoofdstad, om zich te Leiden te vestigen, waarheen zijn leerling Da Costa hem reeds in 1816 was voorgegaan. Het was dit privatissimum, dat van beslissender invloed werd op een

groepje studenten, van wie de voornaamste waren Isaac de Costa, Abraham Capadose, Willem en Dirk van Hoogendorp, Nicolaas Carbasius en Johannes Tiberius Bottel Nijenhuis.

Da Costa had zijn leermeester reeds in Januari 1817 geschreven: “Wij (Tydeman en Isaac da Costa) hebben, toen ik hem de laatste maal zag, de tijd doorgebracht met ons te beklagen over het gemis aan een goede historie van deze landen, en het verijdelen van onze hoop, dat gemis door UEd. hersteld te zien. Hij heeft mij verzocht, dat ik, gelijk hij van zijn kant, alles zou trachten te doen, om U tot het wederopvatten van een zo onontbeerlijk werk te bewegen, evenzo van mijn kant de vriendschap, die UEd. voor mij heeft, mede tot ditzelfde einde in het werk stellen.

Was het werk van te grote omvang, dan dat UEd. zich er zou kunnen toe verbinden om het te voleinden, zo hielden wij ons tevreden indien UEd. ons intussen het één of ander afzonderlijk over enig voornaam personage of iets dergelijks wilde mededelen. Dit kan ik verzekeren, dat men hier in het algemeen geheel anders over Wagenaar denkt, dan te Amsterdam, en dat verre de meeste jongelieden van enige smaak de noodzakelijkheid gevoelen van andere bronnen om de kennis van een zo belangrijke Geschiedenis als die van hun vaderland uit te putten”.

Bilderdijk heeft door zijn geschiedenis-colleges een ontzaggelijke invloed geoefend op zijn leerlingen. Een sterk persoonlijke band bepaalde de verhouding van de docent tot zijn studenten. Op enthousiaste wijze wist hij de grondslagen van zijn levensovertuiging te verduidelijken. En op hen moest dit alles een blijvend indruk maken. Vooral ook, omdat de docent dikwijls het woord richtte tot één van hen, en aldus problemen ter sprake bracht, die de persoonlijke belangstelling van zulk een leerling gaande maakten. Tot de zonen van Gijsbert Karel van Hogendorp sprak hij over de verhouding van hun vader tot Willem I. Tot Capadose richtte hij zijn talrijke medische opmerkingen. Met de juristen besprak hij onderwerpen betreffende het recht. Met Da Costa vooral sprak hij over de Messiaanse voorspellingen, over de Apocalypse, over het boek Daniel. Uit enkele opmerkingen af te leiden, dat hij het gehele eerste gedeelte van het dictaat opgesteld heeft met het oog op Da Costa lijkt mij niet gerechtvaardigd.

Zijn geschiedenis-theorieën als zodanig doen hier niet terzake. Beslissend was het imponerende karakter van zijn doceren, het bruisende van zijn geprononceerde opvattingen. Zijn geschiedenislessen, niet onaardig door J. Halbertsma gekarakteriseerd hieven het auditorium op uit de kalme retoriek van de colleges om het te plaatsen in de spanning van een romantisch verleden, waarin de Heer van Teisterbant leefde als een groot ridder, op meeslepende wijze de fiolen van zijn toorn uitstortende op ieder, in wie hij een vijand meende te zien.

Onder Bilderdijk's invloed

Voorop Da Costa oefende deze Nederlandse romanticus een ongewone invloed. Tevergeefs had Isaac in zijn verlichte Joodse omgeving gezocht naar een klankbord voor de romantische gevoelens, die zich in hem openbaarden. De nieuwe structuur van het Joodse volk, bij uitstek product van het rationalisme, bood wel allerminst gelegenheid tot bespiegelingen over de glorie van het verleden. Daartegenover moest de levensstijl van Bilderdijk de jonge student diep treffen. In Isaac's oude omgeving had de soevereiniteit van de menselijke rede de weg gebaad naar maatschappelijke werkelijkheid. Hier effende de aanvaarding van geheel andere normen een pad naar het romantisch beleven van een verleden, waarin ook aan het Joodse volk een bijzondere plaats was toegekend.

In het algemeen hebben de Da Costa biografieën bij het bespreken van Bilderdijk's

invloed op Da Costa er steeds naar gestreefd te onderzoeken, hoe vroeg reeds de kiemen van diens Christendom geconstateerd kunnen worden. Er werd daarbij vergeten, dat Bilderdijs invloed in eerste instantie niet beslissend was voor de wording van Da Costa's Christendom, maar voor de ontwikkeling van zijn Jodendom. Door Bilderdijk gaat Da Costa belangstelling koesteren voor het Joodse volk en zijn verleden.

Aanvankelijk beperkt deze invloed zich slechts tot een belangstelling voor zijn eigen positie als Jood. De Joodse gebruiken, die hij gedurende al die jaren is blijven nakomen, waren minder voor hem gaan betekenen naarmate hij meer het besef kreeg, dat zij los stonden van het historisch geworden. Slechts één keer krijgen wij een kijk op de verhouding van Da Costa tot de Joodse traditie.

Capadose vertelt in zijn *Bekeering*:

“Daar wij beiden een afkeer hadden van halve maatregelen, en wij ons niet konden schikken naar dat hedendaags Jodendom, hetwelk de kunst had uitgevonden, om naar willekeur de verschillende voorschriften van de Mozaische wet te mogen houden of na te laten, vatten wij het ernstige voornemen op, om ware Israëlieten en strenge waarnemers van alle instellingen van de wet te worden, ons door geen gezag te laten afschrikken, en zodoende christenen te noodzaken meer eerbied voor het Joodse volk te koesteren. De nationale hoogmoed, dat gevoel, hetwelk mij in mijn jeugd reeds drong om aan mijn moeder, zo dikwijls ik haar bedroefd zag, te zeggen: “Troost u, lieve moeder! wanneer ik groot ben, zal ik U naar Jeruzalem brengen”; die nationale hoogmoed wies op die tijd zó sterk in ons aan dat hij onze ganse ziel vervulde.

Het was in deze gemoedsstemming en met dergelijke bedoelingen, dat wij het voornemen opvatten, om de Bijbel geregeld te onderzoeken. Maar ach! hoe afschuwelijk en rampzalig is de toestand van de onbekeerde ziel! Het was ons niet mogelijk, verder dan Genesis door te lezen. In plaats van het gebed, waren spotternijen, beschimpingen en zelfs (o Heere! treedt niet met ons in het gericht!) lasteringen op onze lippen; en dit klom tot zulk een hoogte, dat ik ten laatste mijn vriend in overweging gaf, of het niet beter was onze onderzoekingen te staken, dan ze in die gezindheid voort te zetten”. Capadose voegt er aan toe: “Onze grote plannen vervlogen in damp.”

Men ziet hieruit, dat, onder invloed van Bilderdijk, Da Costa, tezamen met zijn vriend Capadose, probeert de Joodse gebruiken in stand te houden uit nationale oogmerken. Dat deze poging mislukte, vindt naar mijn mening zijn oorzaak in de omstandigheid, dat Capadose, die niet religieus was opgevoed en die tegelijkertijd zeer sterk verstandelijk was ingesteld, al spoedig geneigd was, deze romantisch gekleurde Joodse traditie belachelijk te maken. Ook later treffen wij gevallen aan, waaruit blijkt, dat Capadose een geheel andere mening koestert ten aanzien van het Joodse ritueel. Voor Da Costa, geheel opgevoed in Joods-traditionele zin, betekende het oude Joodse vormencomplex te veel, om er zonder meer afstand van te doen. En zonder twijfel is de poging, om deze traditie uit een nationaal oogpunt te benaderen, een gedachte van hem.

Van andere nationaal-Joodse levensuitingen horen wij bij Da Costa voorlopig niet. Een geheel unieke vorm daarvan zullen wij pas kunnen opmerken, wanneer Da Costa, geplaatst in zijn Joodse volk, zal proberen, daar een *Imitatio* te geven van zijn grote meester. Want de invloed van Bilderdijk zal het mogelijk maken, dat in dit stadium van de Joodse historie een hoofdstuk zal worden toegevoegd aan een geschiedenis, waarvan slechts enkele fragmenten ons zijn overgebleven: Een hoofdstuk namelijk uit de Joodse romantiek.

Da Costa's werkelijkheid

Voorlopig is het Da Costa niet mogelijk, een *Imitatio* van *Bilderdijk* na te streven. Daarvoor ontbreekt hem datgene, wat enige en eerste stimulans was voor diens vlucht naar het verleden: de mislukking van het contact met de werkelijkheid. Want aan het succes van de jonge Da Costa ontbreekt letterlijk niets. De opgaande lijn, in zijn jeugd begonnen, zet zich ongestoord voort. Zijn examens verlopen vlot. Het candidaats in de rechten, in de winter van 1816 reeds afgelegd, heeft hij “voortreffelijk” gedaan en naar het oordeel van Tydeman, doet hij zijn meester “in alle opzichten eer aan”. In 1818 promoveerde hij tot Doctor in de Rechten, na verdediging van een proefschrift: *Specimen Juridicum inaugurale, de Conditionibus*. Het is een beslissend moment in zijn leven. Hij verlaat Leiden, om zich te Amsterdam als advocaat te vestigen. Het contact met de praktijk van het leven neemt een aanvang.

Tot die tijd was zijn leven volkomen zorgeloos geweest. Hij was reeds een gevierd dichter, van wie in 1816 een dichtertelijke vertaling van *De Perzen van Eschylus* was verschenen. In 1818 viel hem de eer te beurt, lid te worden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. In datzelfde jaar verscheen zijn vertaling van *De Prometheus van Eschylus* en eveneens zijn Treurspel *Alfonsus de Eerste*. Zowel te Leiden als te Amsterdam was hij een getapt student. Gaarne bezocht hij de schouwburg, hij was een groot minnaar van concerten. Misschien zelfs bespeelde hij een instrument. Zijn vader schrijft hem in 1817, ter gelegenheid van een muziekavondje, waar zijn nicht Nancy zal zingen, begeleid op de viool door Isaac Mendes: “Ils se font une fête que vous serait à mercredi à leur orchestre”.

In dit uiterlijke beeld treedt na 1818 een wijziging door de moeilijkheden van zijn jonge advocatenpraktijk. Nog in het einde van 1818 ridiculiseert hij deze. “Is het U niet in het hoofd gekomen, dat de gewichtige bezigheden van mijn beroep mij niet zo gemakkelijk permitteren, mij van de Hoofdstad te verwijderen? Mijn *turba clientum* zou mij de weg sluiten, om van huis te gaan. De belangen van een menigte *chicanaux* rusten op mijn schouders, evenals de aarde op die van Atlas. Ik zal echter, ik zal mij aan die drang optrekken. Februari 1819 heeft hij “onder Meijer” in een vrij interessante zaak gepleit. Anders ben ik nog geheel *mihi et musis* en hebbe waarlijk van *pleitsbeslommingen* nog geen last. Wij hebben hier de fameuse Lafont gehad. Vrijdag aanstaande is er een concert van hem en Catalaris”. Enige tijd later schrijft hij wederom aan Van Hogendorp, dat “het juist de praktijk niet is, die mij sterk bezig houdt, daar ik in dit opzicht in de minste zin niets te doen heb”.

Langzamerhand begint het contact met de werkelijkheid voor Da Costa er evenwel moeilijker uit te zien. Althans naar zijn eigen oordeel. Hij zelf gelooft namelijk benadeeld te worden. De hoofdtoon van de correspondentie met Van Hogendorp wordt aangegeven door feitenmateriaal, waaruit blijken moet, dat Da Costa als advocaat achter gesteld wordt bij zijn collega's. Er is bijna geen brief, of Da Costa klaagt er over, dat de zaak, die hij bij de Assisen moet bepleiten, van generlei importantie is. “Woensdag openen zich onze Assises. Ik ben het al weer, die de eerste zaken heb; maar ook de lelijkste. Bedenk eens, het eenvoudigste en het nietigste geval dat ooit voor een hof van Assisen komen kan, dan hebt u de stukken van mijn zaken; het zijn deze keer vrouwen. En voor zulk een armzalig ding, daar ik geen twee woorden voor zeggen kan, moet ik (het is aller-ridicuulst!) in mantel en bef verschijnen, en nog misschien de één of andere aardigheid horen van Mijnheer de President. U zult zeggen, dat ik babbel als een oud wijf, maar u bent nog niet van mij af.” Dit is waarlijk niet het enige geval, waarover Da Costa zich beklagt.

Men kan hieruit afleiden, dat hij zich wel degelijk interesseert voor het advocatenberoep. Vol enthousiasme bespreekt hij met Van Hoogendorp nagenoeg alle interessante zaken, die voor de Assisen bepleit worden. Het kan hem spijten, gepasseerd te worden bij een belangwekkende aangelegenheid. “Eindelijk is de zaak van Wibmer de schrijver van de Utopiaanse Courant aan de Assises gerenvoeyd (de uitgever is vrij). Geen advocaat kunnende krijgen, die hij gekozen had, heeft de President hem ons Op het Hoofd toegevoegd. De zaak is interessant en het had mij niet gespeten, zijn patrocinium op mij te nemen (mits toegevoegd, niet gekozen). Ik ben de gehele dag in een staat van indignatie, wanneer ik denk, dat de man bijna zeker gecondemneerd wordt”.

Dat Da Costa zich bij de Assisen gepasseerd gevoelt is merkwaardig. Het is niet aan te nemen, dat men deze begaafden jongen man, ook al was hij Jood, bewust voorbijging. Toen Da Costa zich te Amsterdam vestigde, was hij nauwelijks twintig jaar. Men mag gerust aannemen, dat de opbouw van zijn praktijk enige jaren in beslag kon nemen. Het is dan ook noodzakelijk, om in dit verband te wijzen op Da Costa's zucht, zich in te leven in de sfeer van Bilderdijs mislukking, en deze toe te passen op zijn eigen levensloop.

In 1819 schrijft hij herhaaldelijk over een “staat van neergeslagenheid, waarvan hij zich geen reden weet te geven”. Hierdoor, zo schrijft aan W. van Hogendorp, voel ik, “mij volkomen ongelukkig, op het ogenblik, dat ik uit onze wereld in de dagelijkse nederdaal. Voeg daarbij de weinige uitzichten, die ik in die dagelijkse wereld voor mij heb en u zult kunnen begrijpen dat ik bijna de ganse dag op mijn kamer zit”. Reeds dan is Da Costa teleurgesteld over de weinige aspecten, die het leven hem biedt. Van de ongezonde meningen, die hij ten aanzien van zijn toekomst koestert, spreekt ook het volgende schrijven, wederom aan Van Hogendorp gericht, 10 October 1819: “Bij ons ook gaan de Assisen weldra beginnen. God geve ons mooie zaken, voorrang en goede rechters. Si fieri possit. Onder ons gezegd ontdoet zich langzamerhand de praktijk (schoon ik haar nog niet door mijzelf, maar alleen van wat naderbij dan tevoren ken) van die schone kleuren, waaronder ik ze nog voorstelde”.

Opvallend is, hoe hij zich steeds meer terugtrekt uit het leven. Hij is buitengewoon neerslachtig en melancholiek. Kranten leest hij niet meer. Van uitgaan komt thans niets. De 15e Februari 1821 schrijft hij aan W. van Hoogendorp: Gisteravond heb ik (ingevolge een in vroeger tijd onder de leden van ons praktizijnsgezelschap gemaakte afspraak), deze mijne confrères, waarbij ik nog enige andere kennissen met Capadose had geïnviteerd, een partijtje (buiten huis als vanzelf spreekt!) gegeven, dat tot vier à half vijf uren geduurd heeft. En hiermede heb ik ook mijn afscheid uit het gezelschap genomen, hetgeen mij niet convenieert verder aan te houden”. Wat er nadien nog van zijn advocatuur over blijft is de titel, die hij nooit heeft willen missen. Hoewel in 1821 eveneens in de Letteren gepromoveerd, blijft hij zich toch steeds Mr. I. da Costa noemen. Ook hier lijkt mij het voorbeeld van Bilderdijk het uitgangspunt.

Daarnaast lijkt het niet onwaarschijnlijk, dat tevens de ongelukkige liefde van Da Costa voor de zuster van Capadose een factor van enige betekenis is geweest bij zijn vlucht uit de werkelijkheid. Dat zij in Da Costa's leven diep heeft ingegrepen staat buiten twijfel. Het concrete bewijs hiervoor vormt zijn reeds aangehaalde bekentenis aan Willem van Hogendorp. Een uniek getuigenis er van is nog het gedicht *Liefde*, dat stellig aan deze teleurstelling herinnert. Eerst wanneer Da Costa de onwerkelijkheid heeft bereikt, is hij in staat, op het domein van zijn verleden een levensbeeld te scheppen, waarin hij als ridder van het Sefardische verleden de Heer van Teisterbant gelijk kan worden.

Naar het Sefardische verleden

Als Da Costa het tegenwoordige verwisselt voor een verleden, wordt dit gevormd door de Historie van de Sefardiem. Reeds de 14^e Juli 1819 constateert hij ten aanzien van zichzelf “meer belang te stellen in hetgeen tweehonderd en tweeduizend jaar geleden gebeurd is, dan in al de arlequinades van de tegenwoordige tijd”. Langzamerhand groeit deze belangstelling uit tot concrete plannen, om zich geheel te wijden aan de geschiedenis van zijn voorouders. “Eindelijk (zo schrijft hij aan W. van Hogendorp) *le dessin en est pris*, mijn *Prometheus* en Dissertatie af zijnde, ga ik aan een *Essai sur l’Histoire des Juifs en Espagne et en Portugal* werken. Een werk, dat ik onlangs heb ontvangen (*Historie Critique de l’inquisition d’Espagne par Llorente*, (1818), geschreven door een gewezen secretaris van de inquisitie, die de geheimste papieren heeft onder zijn bewaring gehad, heeft mij dat besluit doen nemen. Ik heb daarin gevonden al hetgeen ik omtrent verschillende punten van mijn plan wensen kon; en ben daardoor ontheven van een menigte nasporingen, die ik tot bewijs van vele mijner assestien zou moeten doen. Indien dit werk U bij gelegenheid eens ad manum komt, zo recommandeer ik ’t aan Uwe *attente lecture*. Ik wil het U anders bij gelegenheid wel eens lenen. Het zou mij oneindig veel genoeg doen, indien een dergelijk werk betreffende de inquisitie in Portugal mede eens voor de dag kwam”.

De geschiedenis van de Joden in Spanje en Portugal wordt voor Da Costa steeds meer het onderwerp van gestadige studie. Er is bijna geen brief, waarin dit thema niet ter sprake komt. “U moet toch De Llorente over de inquisitie machtig worden en lezen. Ik ben er dag en nacht aan”. Wanneer hij enige tijd later opnieuw zijn boezemvriend Van Hogendorp over zijn lievelingsonderwerp geschreven heeft, eindigt hij: “Maar genoeg hiervan. Ik zie al die dingen veel duidelijker in, dan mijn gekrabbel ze uit kan drukken. Zo het mij met de tijd gelukt, iets reguliers daarvan op papier te brengen, zo zal het zeker voor de menigte verloren zijn, maar het zou mij aangenaam zijn, het ware inzicht van die dingen aan die weinigen te geven, die er vatbaar voor zijn”.

Willem van Hogendorp toont inderdaad belangstelling voor Da Costa’s arbeid. “En zo nodigt u me dan uit (aldus Da Costa aan hem), om met mijn gehele kraam van antiquiteiten (die al haar lopende waarde verloren hebben) U te komen bezoeken. Op dit chapitre kan ik niet zwijgen; en ik heb daar vrij wat op te antwoorden. Stel U dan eens voor, dat mijn gehele plan van een historie van de Joodse natie in Spanje en Portugal uit moest komen op de historische explicatie van een nog bestaand phaenomenon, van wiens existentie ik voor mijzelf door betrekkingen en onderzoek meer dan mathematisch overtuigd ben. Maar hierdoor zelf is mijn werk tweeledig, zodra ik iets daarvan wil publiek maken en wel allereerst moet ik dan dit phaenomenon zelf *entant qu’existent* bewijzen. En misschien is dit het moeilijkst, uit hoofde van de nieuweid van de zaak, die buiten het schiereiland zelf geheel paradox is. Uit dien hoofde dan zijn ook mijn praeparatien tweeërlei. Vooreerst: het bijeenzoeken van de bewijzen voor de waarheid van al die punten, van wie het mij persoonlijk reeds lang gebleken is; en ten tweede, voor mijzelf zowel als voor mijn lezers het opzoeken van de samenhang en grondoorzaken van deze waarheden. Het tweede geschiedt (tenminste in die tegenwoordig zeer zeldzame ogenblikken, dat ik er mij mee bezig kan houden) door de blote aantekeningen van wijd en zijn verspreide plaatsen, wier vergelijking alles afdoet en waarvan ik U niet kan mededelen, dan door U bij mij op mijn studeervertrek een tijd lang te hebben, hetgeen ik wel hoop dat deze zomer eindelijk eens geschieden mag . . . Spare God mij zolang slechts (langer wens ik niet) in het leven; of tenminste dat ik het zover mag brengen, dat ik de bouwstoffen vergaderd hebbende, aan één van de mijnen het conficieren van een werk kan overlaten, dat dienen moge tot herstel van de eer van de doorluchtige afkomst van

velen van ons, zowel als tot een religieus einde en de erkenning ook hierin van Gods zo miskende voorzienigheid”.

Het Joodse Teisterbant

Een inzicht in de studie die Da Costa deze jaren heeft gemaakt van de Geschiedenis van de Sefardische Joden, krijgen wij door de “*Zamenspraken*” daarover met zijn vriend Willem de Clercq in 1823. Het sluitstuk van Isaac’s Joodse Geschiedbeschuwing is de superioriteit van de Sefardiem boven de Asjkenaziem. Deze wortelt in de omstandigheid, dat de Spaanse Joden, als afstammelingen van de stam David, na de Babylonische Ballingschap, direct naar Spanje zijn geëmigreerd, zonder zich wederom te verenigen met “het Vulges, (dat) met Esdras teruggekeerd is” naar Palestina. Dat de Spaanse Joden daardoor niet hebben meegewerkt aan de kruisiging van Jezus, is een consequentie van deze overoude theorie, die eerst van iets later tijd dateert. Oorspronkelijk is het er Isaac slechts om te doen, naar voren te brengen, dat het de adel an de Joden was, die zich van Babylonië uit richtte naar “de hemelse, onbevleete glans, (die) gloeit aan de Westelijke trans”. Aan deze gedachten-gang herinnert ons de zesde stelling achter zijn literaire dissertatie: “*Prima Jadaeorum in Hispaniam migratio videtur ante conditum templum Hierosolymitanum secundum locum habuisse*”.

Het is een opvallend verschijnsel dat in 1821 een Joods student tot het poneren van een dergelijke, aan zijn eigen nationaal-Joodse historiebeschuwing ontleende, these overgaat.

Aan het begrip “nationaal-Joods”, dat Da Costa ten aanzien van zijn geschiedbeschuwing steeds bezigt, moet overigens een zeer speciale betekenis worden gehecht. De Joodse groep waaraan hij denkt is die van de Sefardische Joden. Het behoren tot de stam van Juda van wie de scepter niet zal wijken is voor hem het beslissende moment van zijn Jood-zijn. Hij spreekt uitdrukkelijk van zijn plan om een “*Essai*” te schrijven over de geschiedenis van de Joden in Spanje en Portugal. Hij distantieert zich met nadruk van de Asjkenazische Joden, die hij behalve als “vulgus”, elders zelfs als “plebs” karakteriseert. Eerst als Da Costa Christen wordt en de “Koning der Joden” als Messias erkent, vindt hij het gehele Joodse volk terug. Maar beziet men zijn, vele jaren daarna verschenen, *Israel en de Volken* nauwkeurig, dan moet men tot de conclusie komen, dat ook binnen het kader van dit werk, aan de geschiedenis van de Sefardiem een onevenredig grote plaats werd ingeruimd. Maar de slotconclusie van de schrijver is dan: Schijnen de herinneringen van het verleden meer strelend voor genen (de Sefardiem), de toestanden van het ogenblik meer vleidend en belovend wellicht voor dezen (de Asjkenaziem), de toekomst na de belofte van God in Christus Jezus, hun Koning, behoort aan beide, behoort aan “het volk van de twaalf stammen” onverdeeld.

Aanvankelijk is ook het Messiaanse toekomstideaal, dat hij koestert, aan de geschiedenis van het Spaanse Jodendom verbonden. Bijbelsche historie-opvattingen spelen daarbij geen enkele rol. Da Costa’s kennis daarvan schijnt in deze tijd nog niet overmatig groot te zijn, en ook zijn belangstelling ervoor is gering. Nog in de Voorrede van *Israël en de Volken* lezen wij dat het ook niet zozeer de Bijbelse geschiedenis van het Joodse volk (was), “waarbij in het eerst mijn onderzoekingen bepaald werden en tot welker doorgronding ik mij bijzonder voelde aangetrokken”. Zijn Messias is reeds gekomen in de wederopbloei van “Juda’s stam” op het Pyreneesche Schiereiland. Daarop durft hij dan zelfs de profetie toepassen van: “De scepter zal van Juda’s stam niet wijken”. In latere jaren schrok hij voor deze zijn opvattingen terug. En wanneer in 1847 de tweede druk van zijn *Poëzy* verschijnt

schrijft de dichter: “Wat de Tocht uit Babel betreft, zekerlijk blijft mij de historische grondslag van dit vers altijd gewichtig, als hebbende betrekking tot een nationale, in mijn mondelinge voorlezingen over de moderne geschiedenis van de Joden later in het breede behandelde overlevering . . . Ten aanzien evenwel van de bewerking, zou ik mij thans voorzeker niet meer veroorloven, de profetische glansen van de toekomstige heerlijkheid van het Joodse Volk onder hun eigen Koning Christus, toe te passen op enig tijdvak, hoe belangwekkend ook anders, van Israëls geschiedenis buiten het erfland van de vaders en de gehoorzaamheid aan die Verlosser, die alléén de Leeuw uit Juda is, Wie toekomt de scepter, de wetgeving en de eer, wiens koninkrijk kome!”

Wat geldt voor zijn verhouding tot het Joodse Volk en zijn toekomst, geldt in niet mindere mate voor Da Costa's opvattingen over zijn Joodse vaderland. Dit is namelijk niet Palestina, maar Spanje. Dat merkwaardige land, zo uitermate geschikt voor dromerig-romantische fantasien, neemt in Da Costa's gedachtenwereld een zeer bijzondere plaats in. “Ontegenzeggelijk bewijst echter de geschiedenis, dat hoewel de Joden overal in de wereld verspreid zijn geworden, zij echter een zekere voorkeur aan Spanje gegeven hebben en er tussen dit schiereiland en hun volk een meerder betrekking bestaan heeft dan met enig ander land en dat er steeds tussen Spanje en het Jodendom een zekere wederzijdse invloed geheerst heeft, waardoor in het Jodendom iets Spaans, in Spanje iets Joods is overgebleven. Een groot gedeelte van de *Spaanse Adel* is van Joden afkomstig. Wanneer wij het caractéristique in Spanje beschouwen, zien wij aldaar een trek naar het Oosten, gelijk het Oosten tot hetzelfde, Spanje toch was beurtelings Phenicisch, Carthaags, Arabisch, en scheen meer tot het Oosten dan tot het Westen te behoren. Vandaar zegt de Abbé de Pradt, die iets daar schijnt gevoeld te hebben, dat Spanje eigenlijk tot Afrika behoorde, en Europa aan de Pyreneeën eindigde. Dit Afrika is de noordkust, die eigenlijk, bij de ouden een verlenging van Azië was. De Arabieren schenen zo goed in Spanje als in het Oosten thuis te zijn. Deze aantrekking om dus te spreken kan alleen door de Oosterse geest van de inwoners van Spanje uitgelegd worden. Trouwens vindt men bij dezen, die *gezwollenheid*, briljante in alles, die zucht voor het monarchale . . .”

Reeds Busken Huet heeft opgemerkt, dat Da Costa's oordeel omtrent Oosters en Westers hoogst eigenaardig was. “De overlevering en de fantasie besloegen daarin ruimer plaats dan het klimaat of de aardrijkskunde”. Hoe dit verder ook zij, het “Oosterse Spanje” is de bron voor Da Costa's rijke Joodse fantasie. Evenals Heine ontleende hij daaraan zijn romantische impulsen. De Joodse dichters en denkers die daar hebben geleefd inspireren hem tot scheppende gedachten. Temidden van hen slechts vindt hij het waard zijn eenzaam leven te leiden, in een bovenkamer op de Jooden Heerengracht, die door een “kraam van antiquiteiten” was omgevormd tot een aangrijpend fictief levensdomein: Het Joodse Teisterbant.

Het geslacht van de Da Costa's

“Wat zegt u van de motie in de Portugese Cortez tot herroeping van de Joden? In de volheid van mijn hart verzeker ik U dat Koning Ferdinand, Koningin Isabella, Cardinaal Ximenez en Koning Jan van Portugal mij minder hatelijk zijn in de opposiete geest dan dit verachtelijk uitvloeisel van een wijsgerige onverschilligheid. Ook is mijn liefde jegens de tegenwoordige Spanjaarden en Portugezen, van wat partij ook, niet buitensporig! Ik behoor tot het Spaanse Schiereiland van de 17^e eeuw”. Aldus Da Costa, 15 Maart 1821, aan zijn vriend Willem van Hoogendorp. Op treffende wijze geeft hij in deze woorden de plaats aan waar hij zich thuis voelt.

Was dit een fictie, waaraan iedere werkelijkheid vreemd was? Mocht Isaac da Costa,

de jonge Amsterdamse Advocaat, zich rekenen tot diegenen van Juda's stam, die eens de glorie van het wereldjodendom hadden uitgemaakt? Het viel nauwelijks te betwijfelen. Zoals wij vroeger reeds zagen was hij, in de rechte lijn, een afstammeling van Joseph da Costa, de broeder van Uriël. Tot op haar emigratie uit Portugal in de adel van dat gewest begrepen, heeft zij in Nederland tot die families behoord, welke door geen rijkdom of grote staat, maar alleen door een onbesproken naam en vermaagschapping met geslachten van gelijk gehalte, de eer van haar afkomst hebben opgehouden. Als leerling van Bilderdijk betreurde Da Costa dat zijn voorouders, de voormalige ridders, zich hadden moeten vernederen tot het cargadoerschap. Zijn liefde voor het geslacht, waaruit hij gesproten was, ging uit naar de tijd, dat het "ridderlijk blasoen der Costa's zilveren beenderen" triomfen oogstte in het leger van de koningen van Portugal.

Slechts één figuur uit de Nederlandse Da Costa's is hem in dit opzicht belangwekkend. Dat is Uriel, die tragische figuur uit de bewogen Marranengeschiedenis van de 17e eeuw, wiens overgang tot het Jodendom er aanleiding toe was, dat de vijf broeders Da Costa, benevens hun moeder en een zuster, tussen de jaren 1612 en 1615 naar Amsterdam kwamen. Zijn *Exemplar humanae vitae* is Isaacs adelsbrief. In Porto, waar Uriël's ouders tot de adel behoorden, nam diens geschiedenis een aanvang. "Mijn ouders behoorden tot de adelstand (aldus het *Exemplar* en waren afkomstig van Joden, die voortijds in dat rijk, door geweld tot het Christendom waren gebracht)".

De moderne Uriël da Costa-studie is bij Isaac begonnen. Hij heeft voor het eerst in het Notarieel Archief de stukken opgespoord, die meer licht wierpen op diens levensgeschiedenis. Zijn bekende autograaf heeft Isaac voor het eerst gepubliceerd. In zijn ouderlijk huis hebben ongetwijfeld nog mondelinge tradities over Uriël geleefd. Joseph da Costa toch, was één van de broeders, die voor hem destijds de borgsom hadden gestort, op grond waarvan hij uit de hechtenis werd ontslagen. En ook de desbetreffende sententie van Schepenen van Amsterdam danken wij in eerste instantie aan Isaac's nasporingen.

Van Isaac's grote liefde voor de figuur van Uriël spreekt ook de karakteristiek, die hij van deze heeft gegeven, in *Israel en de Volken*. Het is zelfs niet onmogelijk, dat hij zich in bepaalde karaktereigenschappen aan hem verwant voelde. Dat het anderen wel eens moest voorkomen, dat Isaac in zekere opzichten op Uriël geleek, blijkt uit een merkwaardig, hatelijk artikel, dat in 1823, na de publicatie van de *Bezwaren* in de *Nederlandsche Letteroefeningen* verscheen en naar aanleiding waarvan Dirk van Hoogendorp zijn broeder Willem schreef, dat het ook hem voorkwam, dat hun beider vriend Isaac in menig opzicht een gelijkenis vertoonde met de, zo tragisch aan zijn einde gekomen, voorvader.

De Joodse edelman

Het beleven van zijn verleden raakte slechts eenmaal de werkelijkheid. Dat was, toen Isaac in Februari 1822 een concrete poging ondernam om zijn adel hier te lande te doen erkennen. Naar aanleiding van deze kwestie schreef hij Willem van Hogendorp: "Ik heb dezer dagen in de nieuwspapieren een besluit van de Koning betreffende het voeren van adellijke titels gezien. In dit besluit is een termijn van zes maanden bepaald voor de reclamatieën op een nog niet erkende adel in het Rijk en zo het daar staat, schijnt men na verloop van die zes maanden niet meer ontvankelijk te zijn tot het produceren van zijn bewijzen. Het zou zeker al een wonderlijke dispositie wezen; maar men heeft het hier (zo ik verneem algemeen) dus verstaan. Wees zo goed mij bij gelegenheid eens te zeggen, wat daarvan is, of wat u daarvan denkt. Ik vraag het om een reden. Hoewel ik voor mijzelf in een dergelijke erkenning van mijn geboorte

weinig prijs stel (sic!), en thans minder dan ooit; zo zouden er echter twee gevallen kunnen zijn, waarin ik tot het doen van de nodige *dimarches*, ten einde mijn familie te doen erkennen, zou overgaan. Het eerste geval, dat waarschijnlijk niet bestaan zal, zou zijn een reis in vreemde landen, waartoe een adellijke titel, zo niet onontbeerlijk, ten minste hoogst nuttig is. Het tweede wat ik hoop vervuld te zien, zou zijn, indien mij een zoon geboren word, wie ik van zijn rechten niet zou mogen verstoken houden. In zoverre stel ik wel enig belang in de uitlegging van welgemelde dispositiën. Ik heb reeds voorlang in Portugal commissie gegeven, enige stukken te lichten, die tot het bewijzen van mijn genealogie noodzakelijk zijn, maar dit gaat langzaam, zoals u denken kunt, en het is zelfs niet waarschijnlijk, dat ik deze stukken, mitsgaders andere, waarop ik, voor de gezegden tijd zal gereed hebben. Ook zou het mij om andere redenen niet conveniëren, binnen zes maanden enige reclamatie hieromtrent te doen”.

Van Hoogendorp vraagt Da Costa om nadere inlichtingen. Het resultaat is een zeer uitvoerig schrijven (24 kantjes), waarin Isaac zijn opvattingen over adel uiteen zet. “Wat is adel? Onderscheiding van stammen, erkenning of blijkbaarheid van de voortreffelijkheid van het bloed onder de kinderen van Adam of Noach. Ik heb dit punt reeds vroeger eens met U getoucheerd. De oorsprong van de Europese adel ligt in hetzelfde principe. De bloeiende, voortreffelijke, half Oosterse stammen, die, uit het noorden afzakkende, zich van Europa meester gemaakt hebben, om (door de leiding van de Voorzienigheid) de weldaad van de roeping van de heidenen te genieten, moesten zich van de mindere stammen, die zij ten onder brachten, onderscheiden en de Europese maatschappij verdeelde zich in stammen van Koninklijke of uit Koninklijk gelijkstaand, bloed; en in volks- of boeren- of burgerstammen”, aldus gaat dan de theorie verder, om natuurlijk te eindigen in de conclusie dat vooral Spanje, en vooral de Joden aldaar, tot de hoogste adel behoorden.

Na de verdrijving van de Joden uit Spanje begaf zich een voornaam gedeelte van de Joden naar Portugal. Dit geschiedde ingevolge een met veel moeite en geld verkregen permissie van Koning Emanuel, die de Joden een verblijf van zeventig jaren in zijn Rijk toestond, na verloop van welken zij òf het Christendom moesten omhelzen, òf het Rijk wederom verlaten; en nog werd dit slechts aan een bepaald getal Joodse families toegestaan. Bijna gelijktijdig met de vervulling van de gemelde zeventig jaren opende zich een haven voor de vervolgte Joden in de vrijheidszuchtige Nederlanden. Langzamerhand begaven zich de voorname families daarheen. In Denemarken, in Hamburg, en in Italië, werden zij tevens ontvangen. Maar in Amsterdam kwam wederom het uitgezochtste deel, en zo heeft zich hier die Portugese natie gevormd, welke twee eeuwen lang onder die naam bloeiend en geëerbiedigd, thans door de revolutionaire geest van onze eeuw herdoopt tot Nederlands-Portugees-Israëlitische Hoofdsynagoge noch bloeiend, noch geëerbiedigd meer is, en zich in een hartverscheurende staat van verval op dit moment bevindt .

Het ligt te begrijpen, dat er voor ons hier te lande niets anders op zat dan de koophandel om van te leven. Enige weinige huizen uitgezonderd, legden wij ons met succes daarop toe en maakten een voor dit land hoogst voordelig gebruik van onze in het Zuiden achtergelaten familie en betrekkingen. Zo conserveerden zich dan ook het aanzien en het vermogen van enigen van ons vrij lang. Vele individuen onder ons, vooral in het einde van de zeventiende in het begin van de voorgaande eeuw, droegen nieuwe adellijke titels en hadden vanwege verschillende mogendheden kwaliteiten, die hun voorrechten en aanzien hier te lande conciliëerden. Zo waren onder vele anderen de Suasso's, Teixeira's, Mesquita's, zo de baronnen van Ximenez Belmonte residenten van Spanje hier te lande, verre bloedverwanten van mijn echtgenote, terwijl

D. Francisco Schoonenberg, hier te lande onder de Joden onder de naam van Jacob de Abraham Belmonte opgevoed, een missie van Willem III kreeg in Spanje. Aan deze vorst hebben de onzen in dit opzicht weer een menigte weldaden en gunsten te danken.

Maar het einde van de vorige eeuw zag al deze herinneringen en voorrechten wegzinken. Een nietige patricische trotsheid, op geldvermogens steunende, nam de plaats in van de Castilliaanse fierheid. De Actie-handel ruïneerde de capitalen en de zedelijkheid van velen. De lichaamskrachten vervielen ontzettend, tengevolge van het voortdurende trouwen in een zeer beperkte kring. Bij sommigen (hoewel niet velen) werkte dan ook de geest van de revolutie; in het kort, wij werden gereduceerd tot een staat van slapheid, onverschilligheid voor al wat goed en schoon is, die onze vaders zouden doen blozen. Ik wil hier in geen details treden. God herstelle het!”

Da Costa gaat nu verder met uiteen te zetten, wat in dit verband de betekenis is van zijn geslacht. “Zie hier een kort begrip daarvan, daar U dit schijnt te interesseren. Ik ben dan mede afkomstig van één van die oude Spaanse geslachten uit Juda. Het was in Portugal, dat één van mijn voorvaders het Christendom aannam. Sedert nam de Koning mijn geslacht in de hoge adel van Portugal op. Wij droegen van die tijd af de naam en het wapen van Da Costa, beiden zo oud als de Portugese monarchie, maar door verschillende andere families gedragen, eer wij nog Christenen waren, en door ons ten gevolge van huwelijk met ene Da Costa aangenomen, terwijl de vroegere stammen van die naam waren uitgestorven.

Uit dit ons geslacht sproot Don Alva da Costa, Kamerheer van Koning Emanuel, uit wie afkomstig zijn de Da Costa's, graven van Soure en grandes van Portugal, vermaagschapt met het vorstelijk huis en met de Rohans in Frankrijk, de Da Costa's Erfgrootschilddragers van Portugal enz. Alle deze hebben, na alle blijken, het Christendom oprecht beleden, en van mijn overgrootvaders overgrootvader, een ridder uit datzelfde huis, te Porto woonachtig op het laatst van de zestiende eeuw, weet ik het zeer zeker. Ook had hij zijn zonen een ridderlijke Christelijke opvoeding gegeven. Maar de oudste van hen, die kanunnik werd in Porto, begaafd met een sterke verbeelding en vele goede hoedanigheden van hart en verstand, begon van het diep verbasterd Roomse geloof een afkeer te krijgen, verliet zich van zijn waardigheid, en haalde zijn moeder en jongere broers over, om de godsdienst van hun voorvaders weer aan te nemen. Zij kwamen te Amsterdam en werden in het Kerkgenootschap door de besnijdenis ingelijfd.

Maar ook het Jodendom voldeed zijn hart niet. Hij verklaarde zich ruitelijk tegen de rabbijnse overleveringen, tot grote ergernis van de Joden en kwam eindelijk zo ver, dat hij alle geopenbaarde Godsdienst ontkende. Hij werd in de ban gedaan, en geraakte in openlijke onmin met zijn broers en verdere betrekkingen; en na vele onaangenaamheden beroofde hij zich met een pistoolschot van het leven. Dit gebeurde in het jaar 1639 te Amsterdam. Zijn broers waren oprecht toegedaan aan de Godsdienst, waartoe hun broer hen had opgeleid en behoorden onder de aanzienlijksten van de onzen. Het is van één hunner, genaamd Joseph de Costa, dat ik in de rechte mannelijke lijn afstam.

Deze wederom huwde een Osorio, van het geslacht van de Graven van Transtamara en Lemos; met een erfdochter van dat geslacht was gehuwd geweest Don Dionysius van Braganca van het Koninklijk Huis van Portugal en zo was de naam van Osorio en het graafschap van Lomos op de afstammelingen van die prins overgegaan, terwijl het graafschap van Transtamara op een andere tak van het Huis van Osorio in de mannelijke lijn overging; van deze tak stamt mijn vronw in rechte lijn af, terwijl ik zelf door het huwelijk van Joseph de Costa met een vrouw van het Huis van de

Osorio's (die hier mee lange tijd als Joden geleefd hebben, en waarvan nog in Engeland mannelijk oir is overig gebleven) een afstammeling ben (maar in de vrouwelijke lijn) van de graven van Transtamara mitsgaders van de Koninklijke Huizen van Portugal en Spanje en van geheel de grandesse van die landen van voor het einde van de dertiende eeuw. Tot in het jaar 1660 bleef mijn familie zelfs hier te lande in een vrij bloeiende staat. Maar sedert is zij zeer vervallen en is genoodzaakt geworden zich in de subalterne rangen van de koophandel te plaatsen, waarin zij tot de huidige dag met eer gebleven is, zonder in die tussentijd enig ander overblijfsel van vroegere grootheid te behouden, dan de notoriteit van haar oude Portugese geboorte en de vermaagschappingen die zij steeds heeft blijven aanhouden met de oudste en voornaamste van onze families als daar zijn: de Osorio's, Abendana's, Lemos, Belmontes, Pacheos, enz.”.

Bij nader onderzoek in het archief van de Hoge Raad van Adel te 's-Gravenhage is ons gebleken, dat het nooit tot een officieel onderzoek van Da Costa's zijde, om zijn adel te doen erkennen is gekomen. Naar alle waarschijnlijkheid zal het hem niet gelukt zijn, voldoende authentieke bewijzen voor de geschiedenis van zijn geslacht te verzamelen, alhoewel hij daarvoor tijd noch moeite spaarde. Niettemin is zijn intentie in deze als zodanig zeer interessant. De brief aan Willem van Hogendorp laat zien, hoezeer Da Costa leeft te midden van zijn Portugese voorvaderen. Hoe sterk hij zich zijn adellijke afstamming bewust is, blijkt op frappante wijze uit het volgende verhaal. Toen Prof. Simons Da Costa in 1823 een scherp artikel tegen Bilderdijk onder de neus duwde met de woorden: “Ziedaar wat van Uw patroon”, antwoordde Da Costa: “Ik heb geen patroon, ik laat dit aan de Romeinse plebejers over”.

Da Costa's illusie

Er bestond slechts één plaats, waar Da Costa's romantische fantasieën begrepen zouden kunnen worden dat was: de Portugees-Joodse gemeente te Amsterdam. Inderdaad had Da Costa met haar contact. Het bewijs ervoor vormen de gedichten, die hij gedurende enkele jaren schreef “bij het openbaar examen van de Nederlandse Portugeesch-Israëlitische Armensool”. Bovendien is er een geval bekend uit 1820, waaruit blijkt, dat hij als advocaat de gemeente wel eens van advies diende: 26 Juni 1820 Avizo do Avogado I. da Costa. Dat hij in December 1821 benoemd werd als Administrador da Hebra, demonstreert, dat men in de Sefardische gemeente veel van hem verwachtte. Immers deze functie mag beschouwd worden als de gebruikelijke introductie voor een schitterende carrière als Portugees patriciër.

Maar mocht ook de gemeente in hem een veelbelovend lidmaat zien, Da Costa zag in haar slechts een roemloos ondergaand instituut, een ruïne van wat eens tastbare grootheid was geweest. Vanuit zijn levensbeeld streefde Isaac naar het herstel van het Sefardische verleden. Hij wilde belangstelling in het leven roepen voor de geschiedenis van de fiere Sefardische geslachten. Een eenzaam voorbeeld van wat hij in dezen heeft getracht, vormt zijn voorstel aan het bestuur van de vereniging Concordia Crescimus, waarin Da Costa gedurende zijn jeugd zich met zoveel succes had bewogen. Nog steeds was hij er lid van. Maar vooral nu moest hij getroffen worden door het weinige kenmerkende van dit letterkundig genootschap. Het niets-zeggende culturele werk, dat daar gepresteerd werd, liet hem volkomen onbevredigd, maakte zelf zijn ergernis gaande. Van deze tijd dateren ook zijn pogingen, om hierin verandering te brengen.

Op zijn voorstel wordt aan de Commissie van Beoordeling opgedragen, een nieuw plan van werkzaamheden te ontwerpen, waarin, meer dan tot nu toe geschiedde, aandacht zal worden besteed aan de specifieke Sefardische vraagstukken, waarvoor tot nu

toe klaarblijkelijk slechts geringe belangstelling bestond. Op de 19^e van Louwmaand 1819 wordt door de voorzitter Da Costa het volgende plan ingediend:

“Mijne Heren en geachte Mede-leden. Het is een aan ondermaanse zaken gemeen ongeval, dat de hoogste graad van bloei en voorspoed door een verval gevolgd wordt, aan hetwelk men dikwijls geen palen stellen kan. Ook wij hebben deze waarheid dikwijls in deze kring ondervonden en afwisselingen beproefd van werkzaamheid en bereidwilligheid beurtelings door kwijningen en onverschilligheid vervangen. Maar aan een andere kant hebben wij ook deze waarheid ingezien, dat dit zelfde verval wederom meestal zijn eigen hulpmiddelen medebrengt, en ondervonden, dat uit de kwijnende staat van het genootschap dikwijls een nieuwe onderneming is voortgesproten, welke hetzelfde in frisser bloei bracht dan zelfs tevoren”. Hij bespreekt dan verder, hoe ook thans “Concordia” kwijnende is, en dat naar aanleiding hiervan aan de Commissie van Beoordeling opgedragen is, “een nieuwe regeling van werkzaamheden” voor te bereiden.

“Alvorens U echter zij (de commissie namelijk) nu, dit plan door voorlezing mededele, acht zij het nodig U door een korte voorafsprak bekend te maken met de grondbeginselen, welke haar in het ontwerpen van dit plan tot richtsnoer hebben gediend. Een genootschap dan, Mijne Heren, opgericht door liefhebbers van letteren en wijsbegeerte om het veld te verstreken voor vrijwillige en aangename bespiegelingen, moet ook haar werkzaamheden zodanig ingericht hebben, dat de belangstelling van de leden immer opgewekt blijft. Deze belangstelling verdwijnende, zo is er geen band meer, die de leden van het genootschap als zodanig aan elkaar verbindt”.

“Maar een andere opmerking is hier mede van belang. Naarmate aan de ene kant de ijver verminderd is, en aan de andere kant verschillende betrekkingen bij verschillende leden hun niet toegelaten hebben, zich als tevoren in uitgebreide werkzaamheden in te laten, naarmate daarvan werd het meer en meer zaak, om de werkzaamheden zoveel mogelijk binnen bepaalde kring te concentreren, en heeft de commissie hoogst nuttig voor onze zaak toegeschenen, dezelve binnen de gewone wekelijkse vergaderingen te doen stand grijpen. Ingevolge dit grondbeginsel is haar aandacht allereerst gericht geworden op de gewone lezingen, en het heeft haar toegeschenen, dat in het verbeteren en veraangenamen van dezelve een grote stap tot herstelling van het genootschap zou gedaan worden”.

Thans gaat Da Costa over tot een critische beschouwing aangaande de literaire werkzaamheden in “Concordia”. “De lezing van het werk van Villaume levert, ja, nuttige en aangename bespiegelingen op. Maar het komt er hier op aan, zodanige keuze te doen, welke een bijzondere aandacht door de aard van de wetenschap wekken mag, en tegelijk stof kan geven tot bespiegelingen, binnen de bijeenkomsten zelf, welke in de plaats van uitgebreide werkzaamheden kunnen strekken voor zover het nut en de aangenaamheid aangaat. En zodanig een lezing meent de commissie gevonden te hebben in het werk van Basnage, *Historie der Joden*. Het moet, dunkt haar, aan lieden, die zich altijd op hun bijzondere betrekkingen als Joden en Portugese Joden hebben laten voorstaan en daaraan hoge waarde gehecht hebben, niet onverschillig zijn, de geschiedenis van hun eigen volk in de latere tijden te kennen. Niet dat de commissie U dit werk aanprijst als zodanig nauwkeurig en uitgebreid, dat het U de nodige inzichten zonder andere hulpmiddelen in deze geschiedenis kan verschaffen, maar als een werk, waarvan wij in onze betrekking bijzonder in staat zijn het ware van het valse te schiften en het gebrekkige van aan te vullen, als zijnde nader aan de bronnen, uit welke zij geput moet worden, terwijl wij zelf tegelijk een richtsnoer en bepaalde orde voor ons onderzoek in hetzelfde vinden. In één woord,

Mijne Heren, wat de commissie thans hoofdzakelijk tot het voorwerp van Uw bespiegelingen maken wil, is de geschiedenis van onze natie, is onze heilige betrekking als Joden, bespiegelingen, die, zo wij ze met ijver doorzetten, ons allen een onuitputbare bron van genoegens, ons genootschap een nog nimmer genoten luister, onze natie eindelijk, durf ik zeggen, een kroon van eer geven zullen”.

Met omzichtigheid gaat de voorzitter te werk. “U zult ook dan zien, dat wij de lezing van Villaume in dit plan daarom niet verwerpen; en dat wij de instelling van het opgeven van prijsvragen en houden van vertogen insgelijks niet afschaffen, maar binnen enger palen tot meerdere nuttigheid van de leden zoeken te brengen”. Ten slotte nog bespreekt Da Costa de wenselijkheid om de bestudering ter hand te nemen van “een taal, wier letterkunde ons meer eigen moest wezen en wier gebruik te veel in onze tijden veronachtzaamd wordt, de Portugese namelijk”. Om na voorlezing van het werkschema, zoals dat door de commissie is voorgesteld, te eindigen: “Ziedaar, Mijne Heren, het plan, door ons tot herstelling van de staat van onze werkzaamheden ontworpen. Zo het ook Uw goedkeuring weg mag dragen, blijft ons niets anders over, dan U bij deze gelegenheid deze enige opmerking voor de geest te brengen, dat van het welslagen van onze pogingen in deze werkzaamheden niet alleen de bloei van dit genootschap af zal hangen, maar de bereiking van een hoger doel, dat U als ons dierbaar zijn moet, en hetwelk te bereiken in deze eeuw glorierijker zal zijn dan immer tevoren”.

Uit het Archief van “Concordia” blijkt niets over het uitvoeren van de voorgestelde plannen. Men krijgt de indruk, dat de vereniging omstreeks het jaar 1820 reeds in een verregaande staat van verval was. De veronderstelling is niet gewaagd, dat de leden van “Concordia” niet in die mate ontvankelijk waren voor Da Costa's historische bespiegelingen, dat zij er toe zouden overgaan, zich met ijver toe te leggen op de studie van het verleden, om daardoor aan het aanzien van de Portugese Joden te Amsterdam nieuwe luister bij te zetten. Zo werd Da Costa's illusie wreed verstoord. De mentaliteit van het na-emancipatorisch Jodendom, ontdaan van een Joods perspectief, kon onmogelijk gevoel opbrengen voor een romantiek, waarvan Da Costa in dit stadium van de Joodse historie een eenzaam vertegenwoordiger was: een romantiek, die haar enige werkelijkheid vond in de droom van het verleden.

De Sefardische dichter

Het is hier noodzakelijk, om te spreken over Da Costa's dichterschap. Het is de relatie tot de werkelijkheid, die bepalend is voor ieder dichter. Iedere ware poëzie immers streeft naar die verstaanbaarheid, welke een bewuste verbinding teweeg kan brengen tussen de dichter en zijn auditorium. Hoe individueel ook de scheppingsdrang van de kunstenaar mag zijn, de normen, die hem bepalen, worden ontleend aan de wil, om door de scheppingsdaad een gedurige betrekking tot stand te brengen tussen de kunstenaar en zijn publiek. Het is deze werkelijkheid, waarvan de Joodse dichter uitgaat gedurende het Galoeth. Ook hij is opgevoed in het lage landschap, ook hij dankt de duinen, die hem de mogelijkheden verschaffen, de zee te zien en haar te bezingen.

Problematisch wordt het Joodse dichterschap in de diaspora eerst dan, wanneer de dichter van Joodse origine zich een speciale roeping bewust wordt. Dan immers zal de werkelijkheid, waarin hij leeft, moeten vervangen worden door een ervaringsgebied, dat in een onwerkelijk levensbeeld zweeft. In de plaats van het landschap, waarvan de schoonheid hem doet huiveren, treedt het enige territorium, waar de Jood, die zich in ballingschap weet, zich thuis kan voelen: de geschiedenis van zijn volk. Het reële grondgebied maakt plaats voor een historisch tijdbeeld, waarin de scheppende

kunstenaar slechts vanuit dat, wat eens was, de hunkering naar een toekomst levend kan houden.

Er bestaat slechts één mogelijkheid voor de Joodse dichter, om uit het ervaringsgebied van zijn historie de weg te vinden tot zijn auditorium.. Dat is, wanneer dit auditorium, evenals de dichter zelf, het verlangen naar een Joodse toekomst als een reële behoefte ondergaat. Zó bezien moeten wij bijvoorbeeld het dichterschap van Jacob Israël de Haan beschouwen. Diens mooiste liederen vonden de weg naar dat deel van het Joodse volk in Nederland. dat, evenals hij de Joodse verlossingsbeweging als noodzakelijk en reël beschouwde en nog beschouwt.

Hoe geheel anders was de positie van de dichter Da Costa. Het verleden, waarvan hij droomde, zou nooit wederkeren. Er was geen Jood, die er belang in stelde, laat staan, iemand, die, als hij zich de verwerkelijking er van voorstellen kon. Zo ontstond er een discrepantie tussen het oeuvre van de dichter en het auditorium, dat hij zich zocht.

Met hoeveel liefde had Da Costa de gedichten geschreven, die geïnspireerd waren op het verleden van de Sefardiem. Hij had zich voorgesteld, een epos te schrijven, breed opgezet, over de historie van de Spaanse en Portugese Joden. Het begin ervan vormt *De Tocht uit Babel*, waarvoor hij de stof met zorg had bijeengegaard en waarvan hij veel verwachtingen koesterde. 20 Augustus 1817 schrijft hij aan Bilderdijk: “Mijn *Tocht van Babel* is nog onder handen. Het eerste gedeelte, bevattende de treurzang van de aftrekkende stam van Juda, is af. En hierbij heb ik het sedert enige tijd laten berusten. Maar binnenkort moet het slot, bestaande in een profetie van een oud krijgsman van het vorstelijk huis van David insgelijks gereed zijn. Het is een vers, waaraan ik mij met hart en ziel aan gelegen laat leggen”. 8 Januari 1818 schrijft hij opnieuw: “Ik heb voorts met dezelfde (uitgever = Hengst) over het uitgeven van de *Tocht van Babel* gesproken. Hij heeft de uitgave gaarne op zich genomen, maar had liefst, dat er nog iets bij kwam. Ik zei, dat ik het juist daarom thans in het licht wilde geven, opdat het op zichzelf zou staan. Ik neem bij deze de vrijheid, UEd. te raadplegen, of UEd. ook mocht van gedachte zijn, dat er iets gevoegelijk nog bij kon gedrukt worden. Zo het stuk meerder uitgebreidheid mocht krijgen, in dit geval zou hij er gaarne een vignetje voor geplaatst zien. Mij dunkt, dat alsdan het door de profeet verkondigd beeld (de gekroonde leeuw met de scepter in de klauw) niet ongepast daartoe zou zijn.

De Tocht uit Babel is niet het enige Joodse gedicht uit Da Costa's jeugd. Zonder twijfel zijn de meest kenmerkende gedichten uit deze eerste periode geïnspireerd vanuit een Joodse gedachtenwereld. Ik noem hier *Op de marteldood van Raphaël Gomez Salsedo*, *Caïn*, *Voorzienigheid*, voorafgegaan door de bekende *Inleiding*, en nog zoveel andere, waartoe ook enige gelegenheidsgedichten behoren. Da Costa beschouwt zich in al deze zangen als een aparte Joodse verschijning in de Nederlandse literatuur. “Ik ben geen zoon van de lauwe Westerstranden! / Mijn vaderland is daar de Zon ontwaakt! / En als de gloed der Libyaansche zanden, / Zo is de dorst naar Dichtkunst, die mij blaakt.” Het behoeft hier wel geen betoog dat Da Costa bij dit “vaderland” niet denkt aan Palestina, maar aan het Spanje van zijn voorouders, dat voor hem dezelfde atmosfeer ademt, als de Noord-Afrikaanse zanden van Libye.

Voor dit vaderland van de onwerkelijkheid, dat hij met zorg en studie rondom zichzelf had opgebouwd, kon de dichter nergens begrip verwachten. En de enige uitingen, die hij, van al hetgeen hij zelf zo intensief beleefde, naar buiten droeg, zijn gedichten, waren voor zijn tijdgenoten niets anders dan antiquarische rariteiten. Hij zong, maar zijn stem werd niet gehoord. En zo bleef hij daar staan, de Heer van het Joodse Teisterbant, een eenzame wachter op de “ontzaglijke muren” van Babylon.

HOOFDSTUK VI

Van “Teisterbant” naar Bilderdijk

Naar Bilderdijs werkelijkheid

Naar een nadere analyse van Bilderdijs invloed op Isaac da Costa, zijn daarin twee fasen te onderscheiden. In eerste aanleg leidt de Teisterbantse romantiek tot verdieping van Da Costa's nationaal bewustzijn als Jood en tot een volmaakte overgave aan het Sefardische verleden. Eerst wanneer deze droomwereld bij haar botsing met het nuchtere na-emancipatorische Nederlandse Jodendom ineengestort is, ontstaat in de teleurgestelde dichter een streven om zich opnieuw met een werkelijkheid te identificeren. “Het Joodse Teisterbant” was een schimmenrijk gebleven, waarvan de diep bewogen Sefardische Jood zelfs niet had vermogen aan te tonen, dat het ooit méér was geweest dan dat. Het was de Joden van zijn tijd behalve zonderling, wellicht ook gevaarlijk voorgekomen, dat één van de hunnen zo heftig tegen de tijdgeest fulmineerde. Zo ver immers ging Da Costa, dat hij de Emancipatie en het daaruit voortvloeiende staatsburgerschap van de Joden niet wilde accepteren, en terugvroeg naar hun status vóór 1795. Zijn optreden in die tijd van assimilatie was een uiterst vreemde verschijning, waarvoor hij geen begrip verwachten kon, laat staan waardering.

Thans zoekt Da Costa, ontgoocheld in zijn Joodse verlangens, een nieuw domein van waar uit het ook voor hem, de onwerkelijke, a-sociale; mogelijk zou zijn, een methode te vinden om het werkelijke leven te bereiken en zich afzetgebied te verwerven voor zijn denkbeelden. Er was slechts één plaats, die hem deze mogelijkheden verschafte. Dat was het geestescentrum van Bilderdijk. Hierheen wendde zich thans de Joodse dichter, wiens hartstochtelijk gemoed tevergeefs had getracht zijn natie met een “kroon van eer” te sieren.

De weg naar het geestescentrum van Bilderdijk betekende voor Da Costa een ongekende ontwikkeling. De Teisterbant-legende had hem een nieuwe visie verschaft op zijn eigen verleden, zij had zijn persoonlijke historie verdiept, kleur gegeven aan idealen, die reeds bij hem sluimerden, toen hij nog een kind was. Binnen het raam van zijn Joodse geschiedenis had hij Heer kunnen worden van een eigen Teisterbant. Da Costa's visionaire wereld was niets anders dan een Joodse weergave van Bilderdijs romantiek. Organisch daaruit voortgekomen, hoewel oorspronkelijk verwerkt en doorleefd. Om het Joodse verleden met een Joodse werkelijkheid te identificeren was onmogelijk gebleken. Maar zou het mogelijk zijn een weg te bewandelen, die van het Spaans-Joods verleden leidde naar de werkelijkheid van Bilderdijs levensconceptie? Da Costa wilde het proberen. Te onweerstaanbaar schoot de kracht van zijn overtuiging naar voren, dan dat hij zich tevreden kon stellen met de eenzaamheid van zijn studeerkamer. Wat hij hier tevergeefs had gezocht, elders zou hij het vinden. Bewust wilde hij zich inschakelen in de kring van Bilderdijs discipelen, die met hun grote Meester de strijd tegen de geest van de eeuw hadden aangeboden.

Aanvankelijk openbaarde zich in hem het gevoel, dat hij bij die strijd als Jood afzijdig moest blijven. Dit hinderde hem dikwijls. De 12^e December 1819 schrijft hij aan Willem van Hoogendorp n.a.v. het verschijnen van Nicolaas Schotsman's “*Eerezuil*”: “Het spijt mij, dat ik mij niet meer in 't publiek bij gelegenheid over dit gevoel kan uitlaten. Doch het onderwerp is te *delicaat*, dan dat ik in mijn positie er veel van zeggen kan. U begrijpt mij in mijn gevoel en tegen U dus kan ik spreken.

In feite blijft deze “positie” onveranderd, totdat de botsing met het Jodendom hem

voorgoed in de richting van Bilderdijs levensleer heeft gedreven. Deze ontwikkeling voltrekt zich uiteraard niet gemakkelijk. Bilderdijs strijd tegen de geest van de eeuw richtte zich vanuit een Calvinistische levensbeschouwing tot het Nederlandse Volk. Da Costa kan Zich dan alleen hieraan wijden, wanneer ook hij zich, vanuit dezelfde levensbeschouwing gaat richten naar hetzelfde publiek. Hier ligt in diepste wezen de kern van Da Costa's conflict met het Jodendom, dat hij zo innig lief heeft.

Zonder twijfel heeft Bilderdijk op Da Costa's ontwikkeling in dezen een directe invloed gehad. Dit hoeft niet te betekenen dat hij pogingen heeft aangewend om zijn leerling te bekeren. Maar dat is ook van minder belang. Psychologisch is hier het beslissende dat hij Da Costa, op grond van diens begaafdheden bij uitstek geschikt achtte om drager te worden van zijn "profetenmantel". Dat hij hiervan tegenover zijn leerling geen geheim maakte blijkt onomstotelijk, wanneer hij Da Costa de 28^e November 1822 (dat is dus kort na de doop) schrijft: "Ja, mijn dierbare Vriend, u bent mede geroepen en uitverkoren tot uitbreiding van Christus' Rijk, en (Gode zij dank) u zult die bestemming vervullen. Dit uitzicht heb ik en *had ik reeds lang*, en in dit uitdicht "lampada tibi trado lumens ac laetus". Zo werd de Heer van het Joodse Teisterbant voorbestemd om fakkeldrager te worden van de Calvinistische keurbende uit het land van de vreemdelingschap van zijn vaders.

De literaire promotie

Onder de nieuwe probleemstelling, die op het losstormt gaat Isaac ten zeerste gebukt. Hij is ten prooi aan hevige aanvallen van melancholie, waardoor zijn geestelijke productiviteit geremd wordt. Met name heeft de conceptie van zijn literaire dissertatie daaronder sterk geleden. Als zij eindelijk klaar is, voelt hij haar ook zelf als een onbevredigende prestatie aan. Aan Willem van Hogendorp schrijft hij, weinig van zichzelf overtuigd: "Ondertusschen leveren die stukjes nogal enige belangrijke resultaten misschien op, en zijn dus zoveel minder niet dan een dissertatie in forma, die ik zou gegeven hebben".

Die "stukjes" behelzen enige onbelangrijke filosofische beschouwingen: *De Veritate* en *De Voluntate*, voorts een karakteristiek: *De Tragoediae Graecae apud Aeschylum, Sophoclem et Euripidem Diversa omnio forma* en tenslotte een beschouwing: *De Homeri Iliade*, waarin hij de eenheid van de Ilias verdedigt. Het geheel is weinig kenmerkend voor zijn geestelijke ontwikkeling en hoogstens interessant als bewijs voor de geremdheid van zijn geest in die jaren.

Zijn waarde voor de geschiedenis van Da Costa's leven ontleent dit proefschrift aan enige van de bijgevoegde stellingen:

- VIII Etiam historia bene intellecta docet nos summum Imperium non nisi ab institutione Divina directa deduci posse.
- IX Hinc Summo Imperanti non licet Imperium absolutum, in quo ab initio constitutus fuit, sive sponte, sive postulante populo, arctioribus limitibus circumscribere.
- X Historia igitur nostrorum temporum quibus praecipue, tam vi et armis, quam consilio et scriptis hoc majestatis rigiae principium oppugnare conantur, spectaculum exhibet manifesti belli contra Deum.

Het waren deze theses, door Tydeman "gevaarlijk" genoemd, waarin Da Costa, voor het eerst, in het openbaar als volgeling van Bilderdijk optrad. Met een uitbundig "succes". Tydeman en Siegenbeek opponeerden heftig. Da Costa verdedigde zich met vuur. Wanneer hij later aan De Clercq het verhaal van de promotie vertelt, geeft deze

dit als volgt weer:

“De enige post waartoe hij (Da Costa) in zijn manier van denken zich geschikt acht: Professor. Dit had hij kunnen verkrijgen zo hij zijn theses had willen opheffen. Wat hij gevoelde toen hij die verdedigde. Bilderdijk zegt, hem: “U hebt profetisch gesproken”. Treffend is ook deze opmerking over het mislukte professoraat, (dan al nota bene) als “Imitatio” van Bilderdijk.

Langzamerhand begint Da Costa zich nu aan zijn nieuwe levenssfeer aan te passen. De 6^e Juli 1821, enige weken na de promotie, schrijft hij aan Willem van Hogendorp: “Men schreeuwt, men raast, men ridiculiseert ons, als naar gewoonte onder de Heeren Verlichters . . . Doch wat raakt mij dit alles? *Fortuin maken of zoeken* wil ik niet, en het dagelijks stuk brood wachte ik van de Voorzienigheid, die mij met kracht wapenen zal om zonder iets te doen wat mij onwaardig is, met arbeid en vlijt de plichten van mijn toekomende betrekkingen te verrichten. En voor het overige, acht ik mij in mijn omstandigheden verplicht zo te doen, als ik ten opzichte van het uiten van mijn denkwijze tot nog toe gedaan heb! Oosterling Edelman, Dichter, en kwekeling van Bilderdijk is het mijn bestemming voor de goede zaak in mijn kring en naar mijn vermogen te werken”.

Het Joodse Christendom

Wanneer het zwaartepunt definitief verlegd is naar de wereld van Bilderdijk, komt het conflict met het Jodendom in een acuut stadium. De botsing die onherroepelijk moest ontstaan tussen het Jodendom en het Calvinisme heeft de dichter gedurende jaren in een smartelijke disharmonie gebracht. Want indien ook al Da Costa principieel de noodzakelijkheid inzag om in het legertje van Bilderdijk's volgelingen de strijd te voeren tegen de revolutiegeest, onmiskenbaar waren toch de banden van liefde die hem bonden aan het Jodendom van zijn vaderen. En het is een aangrijpend moment in zijn leven, wanneer hij inziet dat hij dit Joodse volk ontrouw zal moeten worden.

Om hieraan te ontkomen heeft Da Costa oorspronkelijk gepoogd voor zichzelf een geheel andere waardering te geven van zijn zielsconflict. Het Christendom was daarin naar zijn opvatting niets anders dan een zuiver Joods fenomeen. Het aanvaarden van Christus als de Messias was een vorm van Joods Messianisme en betekende voor zijn leven slechts een heroriëntatie van het Jodendom. “En ik zegen de God van mijn Vaderen, die in mij zich over mijn vervallen geslacht erbarmd heeft, ik zegen Zijn Zoon, de Heiland der Volkeren, de Koning der Joden, Wiens onderdaan opnieuw te zijn de hoogste glorie belooft aan iedere spruit van Israel en Juda”. Hij verlaat het Joodse volk niet. “Ik bleef toch wel (nee! ik werd eerst recht) Israeliet, toen ik door de genade van de God en Zaligmaker van mijn Vaderen, mij Christen beleed”, aldus Da Costa vele jaren later.

Ook historisch was hij (als Sefardische Jood) er als het ware toe bestemd om als Christen te leven. De oude voorvader Bento da Costa was, naar het oordeel van diens zoon Uriel, “vere Christianus”, of zoals Isaac dat weergaf iemand die “ofschoon van ouders afkomstig eertijds door geweld tot het Roomse geloof overgebracht, persoonlijk niet te min even oprecht het Christendom beleed, als hij in alle andere opzichten een man was van echt ridderlijke beginselen”. Hij paste wat dit betreft binnen het kader van de Spaanse Joden, die toch geprédisponeerd genoemd mochten worden tot het Christendom. Welke waarde hechtte Da Costa niet aan de bewijzen voor het feit, dat de Spaanse Joden niet aansprakelijk waren voor het kruisigen van Jezus. Belangrijk was hem vooral de brief, die de Joden van Toledo zouden geschreven hebben aan de Hogepriester Kajafas, die hun gevoelens wilde weten over de vraag of de man, die zich Messias noemde ter dood veroordeeld moest worden.

Als Sefardische Jood, die in het Christendom een Joodse vorm van religie zag wilde hij zijn leven wijden aan “*twee grapte plannen*. Het eerste: de Geschiedenis van de Joden in Spanje, de exclusa van de stam van Juda voor de dood van de Zaligmaker. Het tweede: de bewijzen uit de Talmud, waar God en Christus toch incognito in verborgen is”. Van dit tweede plan is verder nooit iets gekomen. Zijn gebrekkige kennis van het Rabbijnse Jodendom zal hieraan wellicht niet vreemd geweest zijn.

Toch spreekt hij gaarne over de ideeën van de Rabbijnen. “Zijn plan: door de Rabbijnen, door hetgeen dat die zich tegen hun wil hebben laten ontvallen de waarheid van het Christendom te bewijzen”. Elders vertelt hij aan De Clercq: “dat de dogmata van de Christelijke leer in de Joodse bewaard zijn gebleven”. Ook spreekt hij, als Bilderdijk, over het denkbeeld van de Drie-eenheid, dat, “in de vroegere Joodse geschriften gevonden wordt”. Wonderlijk trots is hij juist in deze tijd op zijn Jodendom. De Clercq spreekt van zijn “vuur voor het genie over de Portugese Joden”. Hij spreekt herhaaldelijk over de “blijken van godsverheffing van de Joden zelfs in hun vernedering”. Hij vindt “de Jood als natie boven andere verheven”. De alles beheersende gedachte van Da Costa in deze periode wordt gekenmerkt door de overweging, dat zijn plaats in het Jodendom blijft.

Typerend is hetgeen De Clercq ons over de moeilijkheden van zijn tweeslachtige positie mededeelt. “Door de Joden wordt hij miskend, dat hij alle de bijzonderheden van de Wet niet opvolgt. Hij zou toch nog die bijzonderheden waarnemen zo de Joden gelijk voor de Revolutie nog een eigen volk uitmaakten. De Christenen miskennen hem daar zij niet gevoelen welk het onderscheid is tussen een Jood als natie en tussen een Jood als secte. Zijn gevoel van het nut waarvoor hij nu voor beiden kan zijn, door de Joden als geestelijke Jood voor te gaan en zoveel mogelijk tot de geestelijke zin van hun godsdienst en de Farizeische plechtigheden terug te brengen en de Christenen te doen gevoelen dat hun eigen dogmata in de Joodse godsdienst verborgen liggen en de eersten op zulk een wijze in hun geloof versterken. Hij kan zonder huichelarij al de gezangen van de Joden mee zingen in de Christelijke zin”.

Ook elders geeft Da Costa blijk dat hij de Joodse vormen nakomt met een Christelijke intentie. 23 October 1821 vertelt hij aan De Clercq “dat de Joden op de Grote Verzoendag de Christus zonder hem te kennen vereren”. Tot op onderdelen houdt hij aan de Joodse traditie vast. Wanneer hij met De Clercq een Hebreeuwse psalm leest, wordt “Jehovah overal door Adonaj geremplaceerd”. Aan een uiterlijke breuk met het Jodendom denkt hij nog niet. “Da Costa wil zich niet laten dopen, omdat hij gelooft met dat teken aan het voorhoofd, voor zijn gevoelens te moeten uitkomen”. Dit is geen “overlegging van de kinderlijke piëteit”, zoals Pierson meent. Het is een bewuste uiting van Da Costa, passende in de lijn van zijn fictie om het Christendom in Joodse zin te beleven.

Da Costa's huwelijk

Op twee belangrijke momenten van zijn leven heeft Da Costa zijn gehechtheid aan de Joodse gebruiken gedemonstreerd: bij zijn huwelijk en bij de dood van zijn vader. In 1821 huwde Da Costa met zijn nicht Hanna Belmonte, die sinds Koenen's *Levensbericht* algemeen beschouwd wordt als Da Costa's “vriendinnetje vanaf de kinderjaren”. Het aanvaarden van Isaac's eenzame jeugd in het sombere ouderlijke huis vormt voor de biografen geen beletsel om aan te nemen dat hij heeft mogen genieten van het gezelschap van zijn mooie nichtje. Wij betwijfelen vooralsnog, of Hanna Belmonte reeds vroeg tot Isaac's kennissenkring heeft behoord. Dat de held van een verhaal verliefd wordt op het vriendinnetje van zijn jeugd is wederom een typische legendetrek.

Leren wij Hanna eerst kennen als kind van haar milieu. Zij was geboren in 1800 als dochter van Jacob Belmonte en Simcha Da Costa, één van de zusters van Isaac's vader. Over de ouders van Hanna is niet veel bekend. Er is nog een brief bewaard gebleven van Jacob Belmonte aan zijn vrouw, gedateerd 18 Augustus 1797, waaruit zijn grote liefde blijkt voor de "Zeer waarde en lieve Sim van mijn hart en ziel". Uit de beschrijffrol van de Heeren-middelen voor 1800 en 1801 blijkt, dat Jacob Belmonte met één dienstbode woonde ten huize van zijn zwager Abraham da Costa, alwaar ook diens moeder Hanna da Costa-Abendana Namias verbleef. Omstreeks 1802 vertrok Jacob naar Maastricht, waar hij "op de 6e Juni anno 1803 de Heiligen doop heeft ontvangen in de St. Martens parochie tot Wijk. "Bij de doop heeft hij ontvangen de namen van Hubert, Paul, Francois Jacob. Zijn Peetoom de Weledele Heer Hubert Joppen, oud-Burgemeester van de stad Maestricht. Zijn Peetmoei de Welgeboren vrouwe Marie Odile Janssens, huisvrouw van de Weledele Heer P.L. Lekens, oud-schepen van de stad Maastricht".

Hoe zijn vrouw hierop heeft gereageerd is niet bekend.

Aan te nemen, dat zij uit principiële overwegingen haar man niet heeft willen volgen lijkt mij onjuist. Uit een brief van Da Costa aan Bilderdijk blijkt, dat "zijn (Jacobs) vrouw en dochters reeds reisvaardig waren om tot hem te komen, wanneer de subite tijding van zijn overlijden haar, nog in Amsterdam zijnde, tegenhield". Belmonte stierf namelijk reeds in het jaar 1804.

Hanna was naar het oordeel van Potgieter een "innemende, schier Andalusische schoone", die over een fraai stemgeluid beschikte. De eerste en enige keer dat van haar vóór 1820 gewag wordt gemaakt, is in de brief die Daniel da Costa de 16e November 1817 aan zijn zoon Isaac schrijft. Er is dan een bal geweest bij de familie Teixeira, dat tot vier uur 's nachts heeft geduurd. "Vos Cousines Belmonte y ont été sous l'éguide de Mr. Isaac Capadose, elles se sont parfaitement bien amusées, ons couchées chez nous, et sont retourné ce matin à 10 heures chez elles. Mercredi en huit il y a encore concert et bal, entre nous Nancy y fharsera un air et un duo avec Isaac Mendes. Teixeira a été jolt au possible et se donnera lui même toute peine . . . il trouve qu'elle a une très jolie voix".

Uit deze plaats valt betrekkelijk weinig op te maken. Er behoeft zeker niet uit te blijken dat zij elkaar reeds in de kinderjaren bijzonder goed hebben gekend. Bovendien weten wij dat de belangstelling van Da Costa in dit opzicht aanvankelijk in een geheel andere richting ging. En er was veel nodig om dat te doen vergeten. Eerst omstreeks het midden van 1820 is er sprake van een intiem contact tussen Isaac en Hanna. De eerste bestaande brief van hun correspondentie is gedateerd 12 Juni 1820. Uit de inhoud blijkt, dat hun verhouding toen reeds een vertrouwelijk karakter droeg en bovendien dat zij geen geheim meer was voor de moeder van Hanna. "Mes respects á votre chère maman, et amitiés á votre soeur". Tegen het einde van 1820 is er van een officiële verloving sprake. Isaac schrijft aan Willem van Hogendorp, 21 December 1820: "Ik had gehoopt U mijn eerste tijding van mijn verloving te kunnen geven. Maar die is (definitief) uitgesteld tot de 19e van de volgende maand". Wat de reden van dit uitstel is geweest laat zich slechts gissen. Of de bloedverwantschap van der jonggeliefden voor de wederzijdse ouders als bezwaar gegolden heeft, blijft voorloopig slechts een onbewezen hypothese van Bijvanck. Het voornaamste bezwaar, dat zonder twijfel voornamelijk bij Daniel naar voren kwam, schijnt mij van geheel andere aard. Daniel voelde er waarschijnlijk niet veel voor uit hoofde van Isaacs a-sociale gesteldheid. De bekende, en reeds eerder aangehaalde reprimande, die Daniel zijn zoon toevoegde op diens 23^e verjaardag, dateert van 14 Januari 1821. Tenslotte komt, na Isaacs literaire examen, de officiële verloving tot stand.

De 21^e Januari schrijft hij aan Willem van Hoogendorp: “Wat u moet weten, dat mijn sponsalia met mijn nicht Jonkvrouwe Hanna Belmonte hedenochtend plaats gehad hebben, en ik dan dezer dagen een menigte festiviteiten door moet staan, *overblijfselen* van vroegere rang en grootheid, doch waar nu *alleen* de last, vooral wie zo afkeerig is van al die soort van partijen als ik, van gevoeld wordt”. Aan De Clercq schrijft hij: “Mijn verloving heeft Zondag laatstleden plaats gehad. Doch, zo ik mij niet bedrieg is die onder de Uwen iets anders dan bij ons. Bij ons namelijk is zij niets anders dan de wederzijdse toestemming van de ouderen plechtig gegeven, en waardoor de relatie van de toekomstige echtgenoten bekend worden mag. De politieke en godsdienstige trouw volgt eerst geruime tijd later, en bij mij denkelijk deze zomer, onbepaald nog de juiste dag”.

Deze dag werd vastgesteld na de promotie. “De promotie en wat daartoe behoort voleind zijnde, volgen dadelijk de toebereidselen en ceremoniën tot mijn huwelijk, waarvan de civiele attributie gisteren (5 Juli) heeft plaats gehad, en de wezenlijke en religieuze voltrekking op aanstaande Woensdag bepaald blijft. Zo u Kemper en zijn familie ziet, deel hem dit, mag ik U bidden, uit mijn naam mede, en duide hij zowel als u deze wijze van communicatie ten goede, daar alle anderen, bij U in gebruik, bij ons (die ons nog aan de oude gebruiken verkiezen te houden) zich niet verder dan de Portugese kerkmaatschappij uitstrekt”.

Op de voorbereidingen, die er voor het huwelijk gemaakt worden, krijgen wij een kijk door de correspondentie die Hanna en Isaac in deze dagen voeren. “Les préparations de notre mariage vont bon train, la chambre est sous peu de jours en ordre, les habillements sont déjà achetés et on est occupés à les faire, pour ce qui regarde la chambre du *Kolfbaan* ainsi que les arrangements avec les cuisiniers votre chère Père vous en parlera plus amplement”. In het vervolg van dit schrijven bericht Hanna: “Je crois mon ami que votre Père vous parlera d’un certain changement à vos plans, c’est de nous marier en place à la *Sijnagogue* dans le *Kolfbaan*. Oncle Capadose ne se trouvant plus assez de force de me mener à la *Sijnagogue* et ne voulant pas montrer en public les sensations douloureuses dont son âme sera saisie en ce jour solennel et comme il me servira de Père dont le ciel m’a privé depuis mon Enfance”.

Uit mededelingen van Da Costa aan De Clercq kunnen wij opmaken hoe de “plechtigheden van het huwelijk” zich in die tijd voltrokken. “Alles wordt afgesproken door de ouders, Eerste visite van de jongelieden, Invitatie door twee jongelieden, Invitatie door twee jongelieden uit de familie van alle leden van de familie met Portugese kaartjes. Tweede invitatie aan alle Portugese Joden”. Het vervolg van de mededelingen bevat dan een korte samenvatting van het Joodse ritueel zoals dat tot in onze dagen bij een Joods-kerkelijk huwelijk gebruikelijk is. “Het bedekken van de bruid door een sluier, het drinken van cauchur wijn op een door Christenen ongezegende streek gegroeid, de trouwring, het ijdele tegenwoordig van die plechtigheden waarvan de gehele waarde vervallen is”.

In één van de zalen van de Kolfbaan stonden dan Hanna Belmonte en Isaac da Costa onder het prachtige baldakijn. Daniel Cohen d’Azevedo zegende het huwelijk in. Het begin van de daarbij opgemaakte acte luidt: “Op Woensdag de 11e van de maand Tammoez 5581 (11 Juli 1821) volgens de jaartelling, die wij tellen hier te Amsterdam gelegen aan het IJ en de Amstel, sprak de geleerde jongeling, die bedreven is in de wetten van het Rijk en in de talen van de volkeren, hun instellingen en recht, Isaac da Costa, tot de kuise maagd Hanna Belmonte: “Wees mij tot vrouw naar de Wet van Mozes en Israel, dan zal ik U met de goddelijke bijstand dienen en hoogachten, verzorgen, onderhouden en kleden, gelijk het de plicht is van Joodse mannen”. Isaac

ondertekende de fraai verluchte “ketoewa” met zijn Hebreeuwse handtekening: Jitschak da Costa. De zeven bruiloftsdagen begonnen . . .

Daniël da Costa's dood

In de loop van het jaar 1821 werd Daniel da Costa ernstig ziek. Het zijn “treurige huiselijke omstandigheden”, waaronder Da Costa en zijn jonge vrouw leven. Een dieptepunt bereikte dit alles omstreeks Februari, de maand waarin Daniel da Costa “na een langdurig verval van krachten” stierf.

Isaac besloot, zeer tot misnoegen van Abraham Capadose, de rouwvoorschriften op exacte wijze na te komen. Het authentieke verslag van de begrafenis en de daarmee samenhangende rituele gebruiken heeft De Clercq aldus weergegeven: “Ik deed een visite bij Da Costa, wiens vader gestorven was. Recht veel zou ik hierover kunnen ter neder schrijven. O, hij had veel beter, veel treffender gehandeld, dan ik bij mijn moeder. Met de Joodse plechtigheden had hij de geest verenigd, eer de laatste drup wijn hem ter lafenis was gegeven, de zegen van het Christendom over hem uitgesproken. Als Christen erkende hij in de Joodse gebeden, die bij het doodbed van zijn vader uitgesproken werden, de ware geest van het Christendom, en zelfs het heerlijke: in Uw handen beveel ik mijn geest. Toen nu de laatste adem was uitgeblazen, kwam de Rabbi tot al de leden van het eerste bloed, en sneed hun een gedeelte van de klederen open als teken van de oude oosterse toon van droefheid, die zich bij de Hoogduitse Joden nog met meer onstuimigheid uit. Maar nog heerst bij de Oosterling het denkbeeld van droefheid zelfs aan wanhoop grenzende, bij dood en schijnbare vernietiging. Nu heerst de toon van de bittere rouw in het gehele huis. Aan geen wereldse zaken wordt gedacht. De gescheurde klederen worden gedragen, gedurende de treurdagen, die tot aan de Sabbath duren, wanneer de Rabbi zelf de klederen doet verwisselen. Deze klederen mogen tot op de dag van de begrafenis, die binnen één of twee dagen volgt, niet gewisseld worden. Wijn en brood, de giften van de Hemelse Vader, mogen tot die tijd niet worden genoten. Geen rust op de gewone slaapstede mag de bedroefde verkwikken, zolang de ziel van de geliefde nog in duistere miskenning daarheen dwaalt, omdat zij slechts bij de begrafenis naar het verblijf van de eeuwige rust oprijst. Zeven maal wordt het lichaam om het graf heen gedragen, gedurig verrijzen liederen en hymnen, die van vergeving van zonden, van een opstijgen naar het paradijs van de Vader spreken. Maar nog zijn de plechtigheden niet afgelopen. Nu volgen de dagen van de rouw. De rouwenden zitten op lage gestoelten als een flauwe herinnering, door zuidelijke hoffelijkheid omhuld, aan de tijd, toen zich hun vaderen in zak en as wentelden. Nu komt de Rabbi tot hen, voor de gezamenlijke gebeden. Al de Joden, die gerekend worden één geslacht uit te maken, delen in de rouw. Een maand lang groeit de baard van de bedroefde en zelfs na elf maanden heersen er nog bijzondere plechtigheden. Veel goeds heerst er in dit alles, veel treffender dan bij ons, alwaar het Christendom tot een soort van deïsme terug is gezonken, waar het misbruik alweer het goede verdreven heeft, want wat toch is natuurlijker dan dat, zonder de stervenden te verontrusten, de gebeden van een geliefde leraar rust, bemoediging en hoop op onsterfelijkheid verspreiden, hetgeen, zo dan al niet op de lijdende, toch ten minste op de omstanders een gezegende invloed zou hebben. Ontzettend groot is echter het onderscheid tussen de geest van het Jodendom en die van het Christendom”.

Vaste plannen koesterde Da Costa omtrent het houden van het gehele jaar van treur. Zover is het evenwel niet gekomen. Aanvankelijk nam hij al zijn plichten trouw waar. Nog op 21 Maart verzoekt hij van Hogendorp om Zaterdag eerst om half drie bij hem te komen, “want juist Zaterdag heeft de lijkrede van mijn vader plaats, en dit is

omstreeks twee uren afgelopen”. Toch verliest de fictie van het Joodse Christendom voor hem meer en meer haar waarde, naarmate hij beseft, dat een keuze onvermijdelijk is. En tenslotte wordt de situatie zelfs onhoudbaar.

Het geheim geopenbaard

Diep in het geheim had Da Costa's bekering plaats gevonden. Behalve Bilderdijk waren slechts enkele ingewijden als Willem de Clercq en Willem van Hogendorp er van op de hoogte. Vooral de eerbied voor zijn ouders weerhield Isaac in het openbaar van zijn overgang te getuigen. Wanneer hij, 8 Augustus 1822, aan Willem de Clercq het geheim mededeelt, verzoekt hij deze, wanneer “de Voorzienigheid hem geen gelegenheid (zou geven) voor zijn eigen gevoelens uit te komen, dan dezelve openbaar te maken, doch eerst na de dood van zijn ouders”.

Wanneer evenwel zijn vader gestorven is, heeft de invloed van zijn ouderlijke omgeving veel van zijn oorspronkelijke waarde ingeboet. Want Isaac's moeder was een zwakke figuur, wier oordeel zonder twijfel van weinig of geen betekenis voor de zoon is geweest. Toch duurt het nog tot de zomer voordat zijn overgang openlijk wordt bekend gemaakt. Hij is in deze tijd vaak diep terneergeslagen. 19 Juni 1822 tekent De Clercq in zijn Dagboek aan: “Da Costa vertrekt naar Zeist. Hij was bijzonder ontroerd en meldde dat hij aan zijn moeder het grote geheim had medegedeeld en natuurlijk had dat ook ontroering teweeg gebracht. Welke verandering van toonbeeld voor de vrouw, als gerechte Israëliet opgevoed. Doch Gods zegen liet haar deze tijding met meer bedaardheid horen, dan ik zulks had kunnen denken”.

Opmerkelijk is het dat hij enige maanden later zich als het ware gesteund voelt door de omstandigheid, dat zijn geval toch niet op zichzelf staat. In zekere zin opgelucht schrijft hij aan Bilderdijk: “Wat zegt Uwe Ed. van de Opper Rabbijn te Maestricht, die tot het Christendom bekeert, bij zijn openlijke belijdenis een plechtig afscheid heeft genomen van zijne Israëlitische broeders, hen ter erkenning van de ware Messias oproepende. Het is in ditzelfde Maestricht, dat mijn oom en schoonvader, Don Franciscus de Schoonenberg, het Christendom, nu ruim twintig jaren geleden, omhelsd heeft. Enige jaren vroeger had een zekere Jacob Pessoa, van een oud adellijke Portugese familie, verkerende onder de Joodse Gemeente te Amsterdam, het Katholicisme beleden, en zich in een klooster in Brabant begeven, alwaar hij gestorven is. Dertig jaren lang had deze man de Joodse dienst nauwkeurig (zoals in die tijd op straffe van de kerkelijke ban vereist werd) waargenomen. Doch dagelijks sloot hij zich gedurende een uur in zijn vertrek op, en wijdde die tijd toe aan Christelijke oefeningen. Het is eerst na de dood van zijn oudste broeder (wiens vaderlijk gezag hij, naar onze zeden, op een zo treffende wijze eerbiedigde) dat hij zich verplicht achtte zijn godsdienstige sentimenten te openbaren. 't Was derhalve na met alle nauwgezetheid de treur- en rouwdagen van de overledene te hebben gevierd, dat hij Amsterdam verliet, een groot deel van zijn fortuin aan zijn bloedverwanten nalatende. Het overige is aan het klooster verbleven. Vele niet zeer bejaarde mensen leven nog, die de man zeer bijzonder gekend hebben. Honderd en vijftig jaren te voren had de familie het Spaanse Schiereiland uit hoofde van de vervolgingen van Inquisitie verlaten. Het is eerst deze dagen, dat mij deze belangrijke historie medegedeeld werd. Dat zij mij zeer getroffen heeft, zal u niet verwonderen”.

De doop

In September vertrokken Da Costa, zijn vrouw en Abraham Capadose naar Leiden om te gaan catechiseren bij dominee Lucas Egeling, door Bilderdijk daartoe aangezocht.

Bewust heb ik tot nog toe gezwegen over de beide andere personen, die tezamen met Isaac het Christendom hebben omhelsd: Hanna Belmonte en Abraham Capadose. In een studie over Da Costa's weg naar het Christendom lijkt dit op het eerste gezicht vreemd, bij een nadere beschouwing evenwel noodzakelijk.

De doop van Haam Belmonte kenmerkt zich door geen enkel gegeven, dat belangrijk is voor de geschiedenis van Isaac da Costa's problematiek. Naar de mededelingen van Isaac was Hanna als kind in een Christelijke school opgevoed. "Daar zij aldaar had deelgenomen aan het godsdienstig onderwijs, werd zij bekend met de Heidelbergse Catechismus en had zij reeds vóór mij van de naam van Jezus gehoord". Kind van een gedoopte vader en van een moeder, die zich enkele jaren later eveneens zou laten dopen, stond zij reeds in haar prilste jeugd los van Joodse sentimenten en haar overgang naar het Christendom is dan ook zo ongecompliceerd mogelijk geweest. Ieder innerlijk conflict met het Jodendom was haar vreemd en het enige dat men hier kan opmerken is, dat Isaac in zijn Joods gevoelsleven bij haar wellicht niet het minste begrip heeft gevonden.

Ook bij Capadose, over wie wij reeds hier en daar gesproken hebben, stonden de zaken geheel anders. Bij hem waren eveneens de bindingen aan het Jodendom uiterst gering en zijn verstandelijke wijze van redeneren maakte het hem, eenmaal innerlijk besloten Christen te zijn, niet moeilijk zich van het Jodendom los te maken. Hij nam het Da Costa kwalijk dat deze zo bleef hechten aan Joodse gebruiken. Iets dergelijks was voor hem onbegrijpelijk. Capadose schijnt ons in zijn principiele stellingname tegenover de problemen consequenter dan Da Costa.

Diep ging Abraham evenwel gebukt onder de eindeloze reeks van uiterlijke conflicten, die van zijn bekering het gevolg waren. Vooral de breuk met zijn oom Immanuel, die hem als zoon had liefgehad en die hem tot zijn opvolger had bestemd, greep hem diep aan. "Dubbel is hij (Immanuel) getroffen in zijn eigenliefde, om alles wat Da Costa voor de Joden in hun trotsheid zijn kon verloren te zien gaan. En voorts op een dergelijke wijze wegens zijn lieveling bedrogen te worden. Hij is nimmer geheel vroom Jood geweest, neemt thans echter tegen hem een geheel Farizeïsche houding aan, beschouwt beide (toch zo jong niet meer) als verleide Enthousiasten. Capadose als slachtoffer van Da Costa, de laatste als die van Bilderdijk".

Het waren deze twisten in de familie Capadose, die de gang van zaken nog eniger mate hebben verhaast. Da Costa schrijft 4 September 1822 aan Bilderdijk: "De omstandigheden zijn zodanig op dit ogenblik, dat het verwijt, hetwelk ik tot bewaring van alle uiterlijke decentie, mij als noodzakelijk voorgesteld had, nu eerder tot ergernis zou strekken. Mijn moeder zelf wenst (sic), dat alles zich nu maar zo spoedig mogelijk volbrengt".

Te Leiden werden Da Costa, zijn vrouw en Abraham Capadose in het Christendom opgenomen. Zonder twijfel heeft men met opzet hiervoor niet Amsterdam gekozen. Men moet hierbij vooral denken aan de wil om zo weinig mogelijk opzien te baren. Ook heeft men Immanuel Capadose, die toch voorzitter was van de Hoofdcommissie tot de zaken van de Israëlieten in Nederland, willen ontzien.

Van het contact van de dopelingen met Egeling is weinig bekend. Dat weinige is ontelbare malen herschreven. Hij was een rechtzinnig predikant, die zelfs bevreesd was voor de invloed van Bilderdijk, gelijk onder meer later blijken zal bij zijn afwijzende houding tegenover de *Bezwaren*. Hij moest niet veel hebben van Da Costa's chiliastische bespiegelingen: de Openbaring is naar zijn mening een gesloten boek. Hij berispt Capadose, wanneer deze van de Heilige Maagd spreekt. Als zijn leerlingen wat al te enthousiast spreken, merkt hij nuchter op: "De Heren spreken zo rad, ik wilde dit wel op schrift zien".

De dag van de doop, 22 October, werd angstvallig geheim gehouden. “Want wij zijn hier allen zeer bevreesd voor grote toeloop en de ergernis die daaruit voort zou moeten komen”. Toch was de St. Pieterskerk “buitengemeen vol”, zoals de jonge Groen van Prinsterer zijn ouders berichtte. Egeling sprak naar aanleiding van Paulus’ *Brief aan de Romeinen*, hoofdstuk 11, vers 5. Van de bekeerlingen knielde Da Costa het eerst. Zijn weg naar het Christendom was afgelegd.

Uit het dagboek van Willem de Clercq¹

De doop van Da Costa, mevrouw Da Costa en Capadose (20 oktober 1822)

Zaterdag bij nevelig weder, trok ik naar de diligence. Het eerste gezicht, dat ik ontmoette, en dat mij zeer welkom was, was dat van Coquerel. Wij zaten tezamen met een persoon, die weinig aandeel in het onderhoud scheen te nemen, begonnen met de economie, politiek en eindigden met de Franse letterkunde, waarvan wij intussen weinig artikels oversloegen, en nog meer weg in de gedachte dan in de diligence aflegden.

Zeer spoedig waren wij te Leiden. Weldra vond ik Da Costa in de Plaats Royaal, een zeer stil en deftig logement. Recht hartelijk verheugd was ik hem te zien . . . Da Costa was in een heerlijke rustige stemming. Zijn vrouw bleef sterk geagiteerd. Hij stond vroeger van tafel op om met Ds. Egeling de plaatsen in de kerk te gaan bezien en kwam met deze terug. Een bejaard man, met iets eenvoudigs, iets kinderlijks. Hij sprak één en ander, meer in een christelijke zin, danwel als uitwerksel van enige menselijke wijsheid, en echter was ik, toen hij heenging, diep getroffen.

Ik had meer dan ooit gezien, dat de kracht Gods meer dan die menselijke wijsheid was. In de vroegere verbeelding van mijn jeugd was mij toch het Christendom als iets actiefs voorgekomen, en zelfs nu had ik mij de aanneming van Da Costa nog voorgesteld als een triomf ter eer van de Christenheid, als een stap waardoor Da Costa zeker het Christendom in de opinie van het algemeen enig gewicht kon bijzetten. En hoe geheel anders ging dit alles! Hij komt bij Egeling, die hem niet met het enthousiasme van een dweper ontvangt of met de verrukking van iemand, die bij zulk een gelegenheid zijn welsprekendheid eens recht wil doen schitteren, integendeel hij ontvangt hem met die schroom, die iemand van zijn jaren altoos tegen bekeerlingen voeden moet. Egeling is geen vriend van Bilderdijk, integendeel bevreesd voor zijn invloed. Eer hij tot het onderwerp overgaat, moet hij nog een en ander van Da Costa weten. Eindelijk tot het onderwerp overgaande, zoekt hij hem gedurig terug te houden, zegt: “de heren (da Costa en Capadose) spreken zo rad, ik wilde dit wel op schrift zien”, merkt het aan, zodra hun uitdrukkingen niet Bijbels zijn, spreekt van de Openbaring van Johannes, waarin Da Costa zich met zoveel geestdrift verdiept, als een voor ons geheel gesloten boek, en berispt Capadose wanneer deze van de heilige Maagd spreekt.

Aan deze man, zo weinig geschikt, geestdrift in te boezemen of te bevorderen, onderwerpt zich de vurige Da Costa, daar hij in hem de leerling van Jezus Christus ziet. Zelfs op de laatste avond windt hij zich nog geheel op, daar Egeling hem had doen verstaan, dat Bilderdijk, geen lidmaat van de gemeente zijnde, misschien in de ouderlingenbank geen plaats zou kunnen bekomen. Naderhand echter keerde rust en zachtheid bij Da Costa terug.

¹ Ingevoegd red. Gihonbron

Op de volgende ochtend was alles op de behoorlijke tijd gereed. Alles was ten uiterste stil gehouden, zodat er in de Pieterskerk zeer weinig toeloop was. Reeds vroeg zat ik nabij Carbasius en naast Hogendorp in de ouderlingenbank. Alles was stil en eerbiedig, en ik beleefde nooit een godsdiensttoefening die mij zozeer trof. Alles was één geheel, dat reeds begon met de zoo toepasselijke voorlezing van het *elfde kapittel van den Brief aan de Romeinen*.

Het vijfde vers van dit hoofdstuk was de tekst die Egeling zeer eenvoudig uit elkander zette. Hij stelde hoe er altijd een overblijfsel der genade onder Israël was geweest ten tijde van Paulus zowel als nu; gaf een schets, meestal volgens de mededelingen van Da Costa, van de tegenwoordige stand van de Israëlieten, en deed de Christenen zowel als den Dopelingen de waarde van den overgang gevoelen. Alles was eenvoudig maar Christelijk, en alles toonde hoe daar waar de geest van Christus heerst, geen menselijke wijsheid nodig is. De gebeden kwamen zo uit het hart, en toen eindelijk de doopplechtigheid na het lezen van de formulieren geschiedde, trof mij meer dan ooit de formule. *Ik doop u in de naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes*.

Hier knielde nu Da Costa, en ik deelde in zijn plechtige vernedering voor God. Hoe moet ik danken, als ik mij nu weder stel in die ogenblikken, toen Caroline aangenomen werd en het enkele denkbeeld haar onderworpen aan een mens, die daar toch tolk van God was, te zien, mij met drift en verontwaardiging vervulde.

Hier behoefde ik niet andere verzen te improviseren als er stonden bij het gezang. Nu gevoelde ik de kracht van dat hogere, dat orthodoxe, thans dikwijls gelijk gesteld met het ridicule Christendom, waarnaar ik steeds ijverig gewenst had. De dag van de doop was zo onbekend geweest, dat de goede Egeling die niet eens aan zijn huisgenoten medegedeeld had. De man sprak zo populair, dat ieder die maar Christen was, het verstaan kon, en dit moest veel indruk maken. Ook Bilderdijk was ter kerk geweest, en zat daar met een onderwerping, een ontvangbaarheid, een aandacht die ik wens mij lang te kunnen herinneren.

Na de kerk kwam Egeling een gebed met onze nieuwe bekeerden doen. Zij waren zo recht opgetogen. Da Costa en zijn vrouw brachten de dag in Christelijke en godsdienstige gesprekken bij Bilderdijk door. 's Avonds wilde Bilderdijk volstrekt, men mocht er tegen inbrengen wat men wilde, ons bij hem zien. Er was maar niets tegen te zeggen, daar inderdaad zijn gastvrijheid onweerstaanbaar is en hij de zaken zo weet voor te dragen, dat men niet weigeren kan . . .

Wij spraken bij Bilderdijk over verschillende onderwerpen. Ik hing, om dus te spreken, aan zijn mond, daar hij over ieder onderwerp zo belangrijk, zo nieuw spreekt . . . Aan tafel was het wezenlijk oud-Hollandse gulheid, en Mevrouw Bilderdijk is inderdaad een heerlijke vrouw. Ons gesprek was nog meer gemoedelijk en genoeglijk dan levendig. Wij zaten zo gerust in de herdenking van deze dag bij elkaar, gelijk de broeders in de eerste Christenkerk, en bij een opmerking daarover zei Bilderdijk: *ja, onze Godsdienst is inderdaad een vrolijke godsdienst; zij veroorlooft ons ieder zuiver genot. Men kan alles ter ere Gods doen*.

Op het einde van de maaltijd stelde Bilderdijk een hartelijke dronk in op bruidegom en bruid, zoals hij ze noemde, en toen zeide hij: *Zo heeft mij een glas wijn in lang niet gemaakt*. Zijn afscheid was hartelijk. De man was diep getroffen. Aan ieder zeide hij iets bijzonders naar de betrekking waarin hij tot hem stond, en toen wij nu in de koets terugkeerden zei Da Costa: *Ja, vandaag ben ik gelukkig*.

Het afscheid van de Portugese Gemeente²

Enkele dagen tevoren, de 18^e October 1822, had Da Costa van Leiden uit afscheid genomen van de Portugese Gemeente te Amsterdam. Zijn warm gestelde brief moge hier volgen:

“Daar ik met mijn Echtgenote na gedane Belijdenis van mijn Godsdienstige gevoelens bij het Gereformeerde Kerkgenootschap van ons land bereids als lid ben aangenomen, en wij alsoo eerlang door de Doop hopen te worden ingelijfd in de Algemeen Christelijke Kerk, zo acht ik het van mijn plicht aan Heren Parnassim der Gemeente, waartoe wij tot nog toe behoord hebben, van deze gebeurtenis kennis te geven, ten einde, WelEerwaarde Heren! UEd. te autoriseren en uit te nodigen, ons voortaan niet meer te beschouwen als leden van de Nederlandse Portugese Israëlitische Gemeente. Dien ten gevolge ontsla ik UEd. speciaal van de voorwaarde te mijnen behoefte gehecht aan het legaat door wijlen mijn Heer en Vader aan de Sedacah gemaakt; zo dat voortaan alleen de naam van mijn Weduwe Moeder in het gestipuleerde *Malca Dengalma* zal behoren genoemd te worden. Ook komen met deze kennisgeving te vervallen, alle betrekkingen van Regentschap of Lidmaatschap in enig genootschap behorende tot het Joodse Kerkgenootschap, van welke aard ook, waarin ik tot deze dag heb mogen staan.

Ontvangt overigens, WelEdele Zeer Eerwaarde Heren, de oprechte betuiging van mijn voortdurende hoogachting, gehechtheid en liefde voor de Israëlitische natie, waaronder ik het mij steeds tot een groot voorrecht reken te zijn geboren. Weest overtuigd, zo voor U zelf persoonlijk, als in Uw kwaliteit ten opzichte van geheel de Gemeente, waarover UEd. administratie gaat, van mijn onveranderlijke belangstelling in alles wat de Portugese Gemeente in het bijzonder aangaat, en van mijn hartelijke bereidwilligheid om aan haar leden in alle omstandigheden, die belangstelling, waar het mogelijk is, met de daad te bewijzen”.

Nawoord

“Meerdereren hebben het blijvend Joodse in Da Costa gezien”.

G. Brom: *Romantiek en Katholicisme in Nederland.*

De doop, die voor Heine “das Entreebillet zur europäischen Kultur” betekende, was voor Isaac da Costa het toegangsbewijs tot het Calvinistische Nederland. Thans mocht de favoriet van de Bilderdijkse School de wapenen opnemen voor de strijd tegen de geest van de eeuw. Doch wie was eigenlijk die man, die daar hunkerde naar een opvoedende taak onder zijn mede-Christenen? Uiterlijk was hij “een kleine lelijke Jood”, met een schorre stem, dialectisch sprekend met de bekende drukke gebaren. En innerlijk? Zou het diepe gevoelsleven van de Joodse romanticus werkelijk ingrijpend gewijzigd zijn op die gedenkwaardigen twee en twintigste October van het jaar 1822? Onzeker treedt hij voor het voetlicht. En in de huivering als vreemdeling te worden beschouwd, grijpt Da Costa naar nieuwe steunpunten. Hij zal zich legitimeren met al de hulpmiddelen van zijn vindingrijke geest. En aan zijn naief gemoed ontwingt hij de fictie van „Nederland, het Israël van het Westen.

“Mij trof het bijzonder gebed voor het heil van Nederland aan de *God van Nederland.* Deze door een langdurig gebruik gevestigde uitdrukking is toch al zeer particulier, en komt wederom overeen met al hetgeen wij ten opzichte van een allerbijzonderste

² Vervolg J. Meijer

Voorzienigheid van God over Holland zo dikwijls met innige dankbaarheid hebben mogen opmerken. Ik weet niet, dat enig ander volk buiten Israël zich een dergelijke uitdrukking veroorloofd heeft. De God van Frankrijk, van Engeland of iets dergelijks zou eerder Heidens en afgodisch dan Christelijk klinken; en toch hindert de uitdrukking waarop mijn aandacht bijzonder viel, volstrekt niet, maar schijnt een grond van geloof te geven aan een heerlijke toekomst van Holland onder Oranje”.

En elders: “Wonderbaar is de betrekking van ons kleine Holland: Zo was Judea onder het Oude Verbond . . . Zeer sterk trof mij onlangs de optelling van die menigvuldige gelegenheden, waarin Gods onmiddellijke tussenkomst ten behoeve van ons land heeft plaats gehad. Dichterlijk, heerlijker en Goddelijker historie, na die van het Oude Israël bestaat er niet dan de onze”. Brom heeft het goed gekarakteriseerd. Da Costa “bleef Jood als Christen, het uitverkoren volk verhuisde van de Jordaan naar de Amstel en de God van Abraham, Isaac en Jakob werd “de God van Nederland”.

Eenmaal aldus gelegitimeerd, kan Da Costa met zijn arbeid beginnen. Met een zichzelf overschreeuwende stem slingert hij zijn “*Bezwaren*” naar de Nederlandse Christenheid. In haar ongeremd-hartstochtelijke toon manifesteert deze brochure de innerlijke onmacht van een gedoopte Jood, die zijn gemis aan Christelijke traditie tracht aan te vullen door een onzuiver gestemde overtuiging. Het felle boekje, waarvan de inhoud ons achteraf nogal onbelangrijk hier en daar zelfs kinderlijk, voorkomt, stempelde zijn schrijver niettemin tot een historische persoonlijkheid.

“Het klinkt wonderspreukig en toch is ’t waar, dat Bilderdijk de poëtische vlucht van Da Costa heeft verlamd, en als ’t ware een sourdine op zijn lier gezet heeft. Zolang hij Jood was kookte het Oosters dichtvuur in zijn aderen, zuiver en gekuist door de studie van de Griekse modellen. Wij voorspelden ons uit hem een dichter, die Bilderdijk in rijkdom van gedachten zo niet overtreffen ten minsten evenaren zou. Dit heeft geduurd totdat Bilderdijk hem het Christendom in de vorm van de canons van de Dordtse synode smakelijk wist te maken. Van dat ogenblik minderde zijn kunst tot de poëzie. Als men de waarheid heeft, zei hij mij, verflauwt de lust tot de fictie”, aldus J. Halbertsma in zijn aantekeningen over Bilderdijk.

Inderdaad behoort Da Costa’s dichterschap voorlopig tot het verleden. De Sefardische romantiek heeft plaats moeten maken voor de strakheid van de Dordtse canons. Wat er nog is overgebleven van de techniek wordt in dienst gesteld van een cerebrale constructie:

*“O Nederland! Gij zult eens weêr
het Israël van het Westen worden!
God zal Uw Kerk met licht omgorden,
Uw koningen met Davids eer.”*

Terecht mocht de dichter Calisch tot Da Costa zijn vragen richten: “Waar bet U, die op gouden cithersnaren / ’t Oorspronkelijk schoon der poëzy herschiept?”. Hij antwoordde:

*“O Calisch! Zo mijn krachten zonken,
mijn ader stolde vóór de tijd,
mijn allerlaatste levensvonken
zijn aan een hoger zucht gewijd!
sinds Davids harplied voor mijn hert
Geen dichtkunst bleef, maar waarheid werd”.*

Het kenmerkende element van Da Costa's dichterschap was oorspronkelijk geïnspireerd op het verleden van zijn Spaanse en Portugese voorvaderen. Aan dit verleden meende hij ontrouw geworden te zijn. De werkelijkheid van een nieuw leven omvatte hem thans. Doch wat hij haar ook mocht aanbieden, zijn hartstochtelijke pen, de inzet van al zijn geesteskrachten, één element dwong zijn natuur hem haar te onthouden: de inspiratie van zijn dichtelijk gemoed, het onvervreemdbaar bezit van zijn Joodse gevoelsleven.

Eerst op rijpere leeftijd ontwaakt wederom het dichterschap van Da Costa. Het *Joodse* dichterschap. In de *Voorzang* van zijn *Vijf en twintig jaren* herleeft de zanger van weleer.

*“Evenwel heeft wellicht onze Dichtkunst haar tijden
O! De harp van mijn stam heeft de wissling gekend
Van gejuich en geklag, van verheffing en lijden,
van bevrijding en lange, verdorrende ellend”.*

*Heeft ze in glansrijker eeuw niet de hymnen doen rijzen,
Waar de Dochter van Sion bij opsprong in lof?
Waar nog heden de Volken haar Koning in prijzen,
Schoon Jeruzalems kroon ligt gedoken in 't stof?*

*En Jerusalem viel! en Euphraat! aan uw boorden
hing het speeltuig ontsnaard in de wilgen verward!
Werd van daar ook niet nog in vermogende akkoorden
profetie en vertroosting gebracht tot het hart?*

*En nog later zong Juda daar 't, balling, zijn strafvoert
of het waar' met een zweem van de vroegere zwier,
waar de Taag langs Lisbóa zijn goudkorrels afvoert,
waar zich Cordua baadt in de Guadalquivir!*

*Ja ook daar nog deed Isrel zijn liederen stijgen,
op zich huwende Westerse en Oosterse wijs . . .
de Inquisitie daagde op, en de harptonen zwijgen,
aan verstrooiende stormen geslingerd ten prijs!*

*Zoete boorden des Amstels! gij deedt ze herleven
Op de toon van uw Vondel, uws Bilderdijs stem
ving de snaar weder aan van vervoering te beven,
en des Jongelings greep had een ogenblik klem.*

*O! hij zong, uit de zucht, die nog leeft in zijn aadren
schoon met mindere snelheid van dichtelijk bloed,
dan eens Dichtkunst en Min, dan eens 't lot zijner Vaadren,
of het land, eens dien Vaadren zo gul en zo goed.*

En moge ook de levensbeschouwing van Da Costa na 1840 aanmerkelijk verschillen van die van de vroegere Sefardische jongeling, hij blijft een Joods dichter. Nimmer

brengt hij vanuit zijn dichterlijke gevoelsleven een persoonlijke expressie naar buiten. Nimmer bezingt hij de schoonheid van wat hem omgeeft. Een Joods profetische roeping plaatst hem in de Eeuwigheid: van de tijd. Zijn werkelijkheid is de ballingschap van zijn stam. De diepe hunkering van zijn dichterschap is vol van het Joodse Messiasverlangen, dat hij heeft vastgeklonken aan de komst van Jezus Christus, “schrik niet, Israël! ’t Is uw Koning, Juda’s Leeuw”. Daarnaast blijft de liefde voor het Sefardische verleden hem inspireren. Zo heeft hij in een treffend gedicht de dood van de Spaans-Joodse dichter Jehuda Hallevi bezongen.

De jaren na 1840 zijn ook vruchtbaar geweest wat betreft Da Costa's speciale Joodse publicaties. In Juni 1848 verscheen zijn *Israël en de Volken*. De titel van het boek is veelzeggend. Israël, gedistantieerd van de volkeren der aarde, blijft het middelpunt van zijn gedachten. Aan „Israëls Verstrooiden” is het opgedragen:

*“Wie biede ik ze aan, dees bladen, vol geschreven
Van smart en smaad en wederwaardigheên
Onpeilbaar diep, toch wonderhoog verheven?
Wie buiten U, mijn volk, mijn vlees en been?”*

Het is een nationaal-Joodse geschiedenis, die Da Costa ons heeft beschreven. “Ook zonder deze korte vermelding of herinnering van hetgeen de studie van de geschiedenis van mijn volk voor mij was, zal niemand, die mij kent, van het hier aangeboden overzicht anders verwacht hebben, dan dat het de gebeurtenissen waarneemt en tot een door zich zelf te handhaven geheel groepeerd, vanuit het standpunt van het *positieve* Christendom. Maar juist daarom dan ook zal dit mijn overzicht voor mijn broeders naar het vlees, ja dwaasheid misschien, ja hier en daar ergernis kunnen zijn, maar nimmer iets wat ook voor hun gevoel het kenmerk ontberen zal van de medenationaliteit van de schrijver”.

Teleurgesteld moet hij later constateren, dat dit werk hier te lande weinig bekend is geworden. Als één van de oorzaken hiervan geeft hij op dat “de Joden zelf liefst niet van een Israëliet, die in Jezus van Nazareth zijn Messias en Zailgmaker leerde kennen, bijzonderheden uit de geschiedenis van zijn en hun natie (willen) vernemen”.

In 1857 tenslotte publiceerde hen in *De Narvorscher* een reeks van artikelen over *Adellijke geslachten onder de Israëlieten*. Zonder twijfel zijn beste wetenschappelijke publicatie. Iemand had het adeldom van vele Portugese geslachten in twijfel getrokken en Da Costa gordde zich ten strijde, de verdediger van zijn “geboortegrond”. In deze, met grote liefde geschreven, artikelen, die in hun historische waarde ver uitgaan boven de bedoelde polemiek, heeft hij al het materiaal neergelegd, dat hij gedurende een mensenleven had verzameld. Uitvoerige correspondenties met talrijke Sefardiërs waren hiervan het resultaat. Nog eenmaal was de Heer van het Joodse Teisterbant in al zijn glorie ontwaakt.

Het zijn slechts uiterlijke beelden die wij kunnen vastleggen. Over Isaacs innerlijke gevoelens ten aanzien van zijn onuitblusbare liefde voor het Joodse volk zijn wij niet ingelicht. Een dagboek heeft hij ons niet nagelaten. In de diepste intenties, die leidden tot zijn strakke en harde Christelijke levensbeschouwing, kunnen wij niet doordringen. Zou hij in de onverzettelijke geslotenheid van zijn theologisch systeem een enige mogelijkheid hebben gezien om zijn meest persoonlijke bindingen zoal niet te onderdrukken dan toch te verbergen?

“Ik ben een Jood in mijn hart”, kon hij zo eigenaardig zeggen. “Een Jood is een

antiquiteit van vierduizend jaren. Een *wonder*. En zij, die niet aan wonderen geloven, ontmoeten vaak dagelijks een Jood!” zei hij eens op één van zijn Bijbellezingen, waarbij hij zo dikwijls over Joodse herinneringen sprak. En een andere keer gaf hij zich dan weer over aan gedachten over Israëls toekomst: “De Joodse natie is thans nog aan de voortkruipende rups gelijk, maar op ’s Heeren tijd zal uit de pop de kapel geboren worden, met de kleur van de zon op haar vleugels”.

In zijn “laatste aantekeningen omtrent mijn zaken in geval van overlijden” schrijft hij, 29 Sept. 1845: “Dat zij (mijn kinderen namelijk) zich verder, ook nimmer schamen maar veeleer, met ootmoed en op Godbehagelijke wijze, er een eer in stellen, en het hun nakomelingen verhalen, dat zij van afkomst kinderen van Abraham zijn. Dat zij er altijd voor uitkomen, hoewel geen geboorte naar het vlees ons voor de eeuwigheid kan baten, het voorrecht te hebben (bij de wereld zeker weinig geacht of geschat maar bij de Heere nooit voor te niet gegaan verklaard) te behoren tot de stam van die Joden, als wier Koning hij geboren werd, gekruist is en regeren zal in Eeuwigheid. Mijn kinderen, in het bijzonder mijn zonen, behoren te weten, van welke voorouders zij afstammen, in bijzonderheden. Het nodige daarvan is in mijn papieren te vinden, en in mijn schriften hier en daar vermeld of aangeduid. God beware mij enige trotsheid bij hen aan te moedigen op afkomst of welke gave of voorrecht het ook anders zij. Maar zij mogen met de geschiedenis van hun volk, ook wel die van hun geslacht, en de gedachtenis van hun voorouders kennen en in het geheugen bewaren . . . Van moederszijde toch behoren zij . . . tot geslachten, die ook, nog in Nederland, bloeiend en aanzienlijk zijn geweest en in belangrijke betrekkingen aan de staat en aan het Huis van Oranje aanmerkelijk diensten hebben bewezen. Van vaderszijde mag het hun (maatschappelijk en in ondergeschiktheid aan het boven allen dierbaar en heilig beginsel van hun Christelijke roeping!) tot een prikkel ten goede strekken dat hun voorouders, sedert twee en een halve eeuw in Nederland gevestigd, wel niet meer de rang die zij in Portugal bezaten alhier hebben bekleed, maar van geslacht tot geslacht als mannen van *onbesproken eer en braafheid* bekend zijn geweest, getrouw aan het land van hun vreemdelingschap in alle betrekkingen.

De Heere gedenke hen ten goede om Christus wil en rekene hen onder *Zijn volk* van Israël in genade. Zie daar mijn nalatenschap aan de mijnen: Christus, de Hope Israëls en van alle arme zondaren. Amen”.

Zaterdag 28 April 1860 is Isaac da Costa gestorven. In de avond. Op de grens van de Joodse Sjabbath en de Christelijke Zondag. Schoon symbolisch gegeven voor het beeld van de Christen, wiens levensweg niet harmonisch kon zijn, omdat te veel hem bleef binden aan het Jodendom van zijn Vaderen. Onder Christenen wist hij zich Jood. Onder de Joden werd zijn naam nauwelijks meer genoemd. Rusteloos was dit leven, op de grens van de Sjabbath en de Zondag.

Op zijn sterfbed sprak hij tot Potgieter, als in dichterlijke mijmering: “Waar en wanneer treft u die zwervers niet aan? in de tent van Alexander, in het kamp van Napoleon, alom en altijd, maar ook altijd en alom afgezonderd, altijd en alom Jood!”

Geraadpleegde Archivalia

Archief-Da Costa

Correspondentie:

Isaac da Costa met zijn ouders.

Isaac da Costa met Hanna Belmonte 1820-1823.

Brieven van Willem van Hoogendorp 1818-1823 en zijn Broeder Dirk 1821-1823 aan Isaac da Costa.

Afschriften van notariële stukken betreffende het leven van Isaac da Costa en zijn vrouw Hanna Bel- manie.

Stukken, betreffende het geslacht Belmonte.

Reveil-Archief

Particuliere aantekeningen van W. de Clercq 1819-1923.

W. de Clercq:

Over de Joden in Spanje, opgeschreven tengevolge van enige Zamenspraken met zijn vriend de heer Isaac da Costa 1823.

Correspondentie W. de Clercq-Isaac da Costa 1821-1823.

Koninklijke Bibliotheek

Archief: Concordia Crescimus.

Gemeente-Archief

Archief Latijnsche School

Bilderdijk-Museum

Correspondentie Bilderdijk-I. da Costa 1816-1823.

Archief Portug. Israëlitische Gemeente

Afscheidsbrief I. da Costa.

Registers van Parnassim en Bestuurderen der Gemeente.

Huwelijksregisters.

Begravenisregisters.

*Archief-Van Hoogendorp*³

Brieven van I. da Costa aan Willem van Hoogendorp 1818-1821.

³ Dank zij de welwillende medewerking van de Hooggeboren Heer F. Graaf van Hoogendorp kon ik deze belangrijke brieven raadplegen.

INHOUD

VOORWOORD

HOOFDSTUK I *Over de Da Costa-biografie.*

De Da Costa-legende — Uitbouw van de legende — Bijvanck en zijn navolgers — Da Costa's autobiografie — De historische achtergrond — De Da Costa-legende en Bilderdijk.

HOOFDSTUK II *De Historische Achtergrond.*

Verlichting en Emancipatie — De Emancipatie van de Joden in Nederland — De Asjkenaziem — De Sefardiem tot 1795 — De Sefardiem en de Emancipatie — Immanuel Capadose, het standaardtype.

HOOFDSTUK III *Isaac's Ouderlijk Huis en Schooljaren.*

Daniel Haim da Costa — De koopman — De parnas — Zijn houding tegenover de Franse omwenteling — Isaac's ouders — Het Joodse huisgezin — In de synagoge — Op school.

HOOFDSTUK IV *Isaac's Joodse Omgeving.*

Mozes Lemans. 1785-1832 — Voorstander van de Emancipatie — Oprichter van Chanoch lanangar gnal pie darkoo — De hebraicus — Houding tegenover de traditie — Lid van tot Nut en Beschaving — Leraar van Isaac da Costa — Concordia Crescimus — Isaac lid van "Concordia" — Zijn eerste optreden als Nederlands dichter — Religieuze gedichten — Invloed van de Klassieken — Bekroonde prijsvraag — Verdere werkzaamheden — Onder Napoleon's bewind — Dichter van Nederlands verlossing — Beschouwing over het lezen van romans — Kentering — Isaac's voorzitterschap — Nabeschouwing.

HOOFDSTUK *De Heer van het Joodse Teisterbant.*

Bilderdijk's privaat-leerling — Student te Leiden — De Joodse student — Bilderdijk — Bilderdijk's opvattingen over Jodendom. — Bilderdijk privaat-docent te Leiden — Onder Bilderdijk's invloed — Da Costa's werkelijkheid — Naar het Sefardische verleden — Het Joodse Teisterbant — Het geslacht der Da Costa's — De Joodse edelman — Da Costa's illusie — De Sefardische dichter.

HOOFDSTUK VI *Van "Teisterbant" naar Bilderdijk.*

Naar Bilderdijk's werkelijkheid — De literaire promotie — Het Joodse Christendom — Da Costa's huwelijk — Daniël da Costa's dood — Het geheim geopenbaard — De doop — Het afscheid van de Portugese Gemeente.

NAWOORD

AANTEKENINGEN

BIJLAGEN

GESLACHTSLIJST DA COSTA

GERAADPLEEGDE ARCHIVALIA

INHOUD

Overgenomen uit: MESSIAANSE JODEN. VERGETEN EERSTELINGEN

Serie: Monografieën van Messiasbelijdende Joden.

ISAAC DA COSTA,

door Dr. J. Haitsma

Uitgeverij J.J. Groen en Zoon

Leiden 1993

HOOFDSTUK VII
Da Costa's Bijbellezingen

Grote invloed - tot vandaag toe - heeft Da Costa gehad door zijn *Bijbellezingen*. Ze waren een gebeuren! Ze zijn ons bewaard gebleven door aantekeningen van Johan Frederik Schimsheimer, die ze gedurende vele jaren bijwoonde, er notities van maakte, die hij daarna thuis uitwerkte. Na Da Costa's dood werden ze over de periode 1864 -1880 uitgegeven, in 9 delen, door 'de vereniging bevordering van christelijke lectuur'. Drukker was Höveker en Zoon, Amsterdam.

Aan het einde van het zevende deel beschrijft Schimsheimer één en ander met betrekking tot die Bijbellezingen en andere spreekbeurten van Da Costa. Hij vertelt ons dan onder andere het volgende [we geven het weer in de huidige spelling]: Niet heel lang na zijn bekering en openlijke overgang tot het christendom opende hij op zondagavond na kerktijd (van 8-10 uur) zijn huis voor allen die zijn Bijbellezingen wilden bijwonen. Zijn eigen huisgezin vormde het middelpunt rondom een gewone tafel, waaraan Da Costa zat met een Bijbel voor zich en een psalmboek en een karaf met water en glas naast zich. Rondom dat middelpunt zaten de huisvrienden uit de aanzienlijkste, maar ook wel minder aanzienlijke stand. En achter hen zaten allen die komen wilden, ook de armsten. Voor sommigen daarvan werd de collecte gehouden. Alleen tot vermindering van onnodige ergernis liet Da Costa enkel psalmen zingen, want hij zag in het alleen psalmen zingen geen heiligheid, gelijk sommigen doen. Hij was dan ook niet tegen gezangen, met uitzondering van die enkele liederen, die de christelijke waarheid in een te flauw licht stellen om *evangelische liederen* genoemd te worden. Ja hij dichtte zelf gezangen. Hij zei dan ook meermalen: '*Het nieuwe verbond geeft een nieuw lied in de mond der gelovigen. Luther heeft met zijn liederen misschien evenveel gedaan voor de Hervorming als met zijn spreken: maar Luther was ook een dichter en dat was onze Calvijn niet, hoe uitnemend overigens ook. Daarom is het kerklied ook nooit zo ingeburgerd in de gereformeerde kerk als in de Lutherse.*'

Na een psalmvers te hebben laten zingen, waarbij zijn vrouw, die een uitnemende stem had, voorging, stond Da Costa op en ging voor in het gebed, dat gewoonlijk lang was en waarin het meest verwonderlijke was, dat hij alle hem bekende belangen altijd

weer gedachtig was met een warmte en innigheid en breedvoerigheid, die van zijn belangstellend en liefhebbend hart getuigden. Na het gebed ging hij weer zitten, sloeg het hoofdstuk dat hij behandelen wilde op, las het voor en ging tot de uitlegging van vers tot vers over. Aan het einde sloot hij weer met een korter gebed en een psalmvers. Waren er soms predikanten aanwezig, altijd vroeg hij dan aan hen de zegen uit te spreken. Zelf deed hij dat nooit. Hij achtte zich in dat opzicht geen cohen (priester), maar een gewoon gemeentelid. Ofschoon hij heel goed wist dat hij als huisvader bevoegd was om de zegen over de zijnen uit te spreken, liet hij dat echter in het openbaar uit nederigheid na.

Door deze openstelling van zijn huis voor een ieder die zich daartoe bij hem aanmeldde, was de roegang tot de toen reeds beroemde man gemakkelijk. Daardoor kwam ook menig een in aanraking met Da Costa, die anders nooit met hen kennis gemaakt zou hebben, Onder dezen moet ik mij zelf scharen. Eén van mijn vrienden nodigde mij uit om eens op een zondagavond Da Costa te gaan horen, maar ik was er lange tijd niet toe te bewegen. Doch eindelijk kwam het er eens van.

Ik begaf mij dan op een zondagavond naar de Bijbellezingen van Da Costa (hij woonde toen op de Prinsengracht) en nam plaats in de zijkamer achteraan, in de hoop zo een onopgemerkt hoorder te zijn. Doch het bleek dat Da Costa altijd van achteren af zijn gasten begroette. Daar hij in mij een vreemde zag, heette hij mij hartelijk welkom en nodigde mij hoger op te gaan, wat ik beleefd afsloeg, daar het niet mijn bedoeling was elke zondag te komen. Eerst nadat ik in 1839 gehuwd was, kwam ik vrijwel elke zondagavond en wij zaten dan als huisvrienden in de dichte nabijheid van de beminde spreker. Wij hielden hiermee vol totdat hij op 7 november 1852, door uitgebreide werkzaamheden daartoe gedrongen, zijn zondagavondlezing afsloot met Ezechiël 37.

Reeds de eerste maal dat ik Da Costa hoorde, boeide hij mij door zijn krachtige, geestdriftige wijze van spreken en niet minder door de rijkdom van zijn denkbeelden. Mijn dichterlijk gemoed werd door zijn dichterlijke voordracht van des Heeren Woord door genot als overstelpt. Velen zullen met mij moeten getuigen, dat de voordracht van Da Costa, vooral wanneer men die de eerste malen hoorde, zulk een machtige invloed uitoefende, dat men er zich door overmand voelde.⁴

⁴ Hoe aanschouwelijk tekent ook Elise Schiotling hoe hij was tijdens zijn Bijbellezingen: ‘Groot en heerlijk was hij, de kleine levendige man, zo schoon en indrukwekkend als de geest vaardig over hem werd. Ik zie hem oreren. bij die kleine tafel gezeten in zijn huis op de Prinsengracht, alles is in hem in beweging, zie hem rijzen, dalen, wegduiken, opvliegen als een held op zijn strijddros. Zijn woord was zijn macht. Da Costa die mij als een halfgod toescheen een gezalfde priester, een dichter-profeet en heilig psalmist - de ganse week hunkerde ik naar die Zondagavond, die mij weer naar dat stille heiligdom zou voeren’. Citaat uit het artikel van L. Knappert in *N.N.B.W.* over Da Costa. Zoals Elise Schiotling hem tekent bij zijn Bijbellezingen, zo kon hij ook zijn in een persoonlijk gesprek. Van Ronkel beschrijft zijn reactie roen hij hem zijn bezwaren tegen het christelijk geloof voorlegde, aldus: ‘- toen hij begon te spreken, toen hij al spoedig warm werd, hoe bliksemde zijn ogen, hoe rees en daalde zijn stem, nu eens tot de hoogte van een sopraan zich opheffende, dan in het zachtste fluisteren overgaande — Hij sneed en kreet mij zijn woorden in de ziel en boorde ze met zijn blik in mijn hart —’. Zie in deze serie het boek van drs. A. v.d. Ploeg over Philippus Samuel van Ronkel, p. 32. Zie over E. Schiotling *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* III 323v. Nog een tweede citaat uit het genoemd artikel van L. Knappert. Hij vertelt wat ‘een jeugdig toehoorder’ vele jaren na 1844 schreef over de voordracht die Da Costa 9 april van dat jaar hield voor het Koninklijk Instituut voor Kunsten en Wetenschappen, waarvan hij voorzitter was. ‘t Was het lied: ‘*Hooge waatren zijn o Neerland! dikwerf over u gegaan*’. ‘Toen Da Costa aan de regels kwam: [aldus die toehoorder]

‘— Ook voor volken is er heil slechts in één naam—

Jezus Christus, schrik niet Isrel! 't is uw koning, Judaas leeuw,

Nauwelijks had ik Da Costa enige malen gehoord of ik bedacht dat het toch jammer was, dat zoveel schone denkbeelden als hij ten beste gaf, verloren gingen. Da Costa sprak namelijk bij zijn Bijbellezingen geheel uit het hoofd, Daar ik met een sterk geheugen, reeds van mijn jeugd af, begiftigd was, viel het mij gemakkelijk het belangrijke en schone dat ik van Da Costa hoorde te onthouden en na mijn thuiskomst op te schrijven.

Tot zover Schimsheimer over de zondagavondlezingen van Da Costa. Al zijn ze door hem uit het geheugen opgeschreven, toch merkt men altijd weer dat ze oorspronkelijk uit een zeer begaafde, sprankelende en vurige geest gekomen zijn. Ik ben geen musicus maar wat mij bij Bach steeds treft en bekoort, is de geregelde terugkeer van soortgelijke klanken- en notencombinaties, telkens weer op gevarieerde wijze. Zo iets treft en boeit mij ook in Da Costa's Bijbellezingen: steeds weer de terugkeer van dezelfde grondgedachten (ik zou liever zeggen; van dezelfde grondtonen) op steeds weer gevarieerde wijze, al naar gelang van het verband van de Schrift en de omstandigheden van het heden. Ik denk aan de volgende: de onfeilbaarheid van de Schriften, de drieëenheid van God, het God-en-mens zijn van Jezus, Diens verzoenend lijden en sterven, de beloften voor Israël, Jezus' wederkomst in heerlijkheid. Het is altijd te merken dat er een grondige exegetische vooraf is gegaan. En ze raken gedurig het volle leven, zowel van de enkeling als van de gemeenschap. Ze zijn kritisch-waarschuwend en bemoedigend tegelijk. Van dit laatste geef ik enkele voorbeelden ontleend aan de Bijbellezingen over de Bergrede, waarin het principiële en het praktische van Da Costa's uitleg, zowel voor zijn tijd als de onze duidelijk uitkomen. Naar aanleiding van de vierde zaligspreking bij Matthéüs, *Zalig zijn zij die honger en dorsten naar de gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden*, merkt hij onder andere op: 'Er is een honger en dorsten naar Gods gerechtigheid bij Gods kinderen. Zij zien de aarde in de macht van geweldenaars en het recht van de sterkte heersen over de volken; zij zien de slavernij en de verdrukking, het onrecht van de meester jegens de dienaar, en de mensen onderling, en zij vragen: Wanneer zullen de ongerechtigheden ophouden en zal God recht doen over de ongerechtigheid, zodat de verdrukking niet meer wezen zal? Maar bij en boven dit alles hongert en dorst het kind van God naar de gerechtigheid van God in zijn eigen ziel, en is zijn gedurige klacht: *wie zal mij verlossen uit het lichaam dezes doods*, en mij bekleden met de klederen der gerechtigheid? De Heere vertroost hen met de toekomst, welke alleen des Heeren is, en zegt tot hen: *zalig zijt gij, die NU hongert; want gij ZULT verzadigd worden.*' De achtste spreuk *Zalig zijn die vervolgd worden om der gerechtigheid wil* verklaart hij aldus: 'Is het niet verwonderlijk, dat de Heere juist dát als zalig prijst, wat de wereld als onzalig verwerpt? Is onschuldig vervolgd te worden niet een ramp? Nee, zegt de Heere, niet voor u, mijn discipel, maar wel voor uw vervolger.'

Met betrekking tot de woorden, *Zo wie zijn vrouw verlaten zal, die geve haar een scheidbrief* en de manier waarop de Farizeeën en schriftgeleerden die nog verder uitlegden, merkt hij op: 'De Heere vernietigde hiermee (d.w.z. met Zijn uitleg) de geweldenarij van de man over de vrouw, herstelde deze in haar oorspronkelijk recht

D'eeuw vergaat, maar zijn regering is van eeuw door eeuw tot eeuw—'

Toen stampte hij op de grond en ging er als een rilling door de zaal, want dat was men in het Instituut niet gewoon. En nog eens schreeuwde hij het uit:

'Zij zullen het niet hebben, ons oude Nederland—'

't Is 48 jaar geleden en nog tril ik op mijn stoel. Zalige ervaring van enthousiasme! Daarom heb ik die man zo zielslief.'

als medegenoot van de heerlijkheid van de man, en hief hiermee de diepgezonden burgerlijke maatschappij op tot een hoogte, zoals zij sedert de aartsvaderlijke tijden onder Israël *niet*, en onder de volken nooit geweest was. Trouwens wij kunnen, gelijk geheel het Evangelie in het algemeen, zo de Bergrede in het bijzonder noemen: Het schatboek van de beginselen van God voor het tijdelijk en eeuwig leven van de mens. En nu weten wij allen, dat de *beginselen* de staat, de kerk, de school, het huisgezin, het persoonlijk leven vormen. Geeft de Heere ooit enig bepaald voorschrift, *hoe* al die opgenoemde levensbetrekkingen in te richten? Nee, Hij laat dit over aan de stroming van de tijden en aan de stroming van de gedachten, maar Hij geeft voor alle vormen een beginsel, dat de vorm regelmatig ontwikkelt. De Heere heeft voor, en geeft aan al het aardse hemelse beginselen. En nu vraagt men ons nog, waarom wij altijd en bij alles zo machtig ijveren voor christelijke beginselen. Wij antwoorden: eenvoudig omdat wij Christenen en daarmee ten volle overtuigd zijn, dat het christelijk beginsel in alle dingen het enige zout is, dat alle vormen voor een anders volstrekt onvermijdelijk bederf bewaart, en tevens naar het beste doel met volle zekerheid geleidt.’ In dit laatste citaat merken wij heel duidelijk het principiële zowel als het beweeglijke van Da Costa’s denken.

Wij voegen hier nog één vlijmscherp citaat aan toe. Bij het *Wee u, wanneer al de mensen wel van u spreken! Want hun vaderen deden desgelijks de valse profeten*, Lucas 6: 26, zegt hij: Onze goede Naam moet ons niet zó veel waardig zijn, dat wij daarvoor de eer van God opofferen. De valse profeten spraken naar de mond van het volk en van de vorsten, en waren door hen bemind, maar de ware profeten waarschuwden, bedreigden en bestrafden het goddeloze volk en de goddeloze vorsten, en werden van beide gehaat, vervolgd, gedood. Wanneer dus een leraar ieders vriend wil zijn, zo kan dit niet anders zijn dan met verzwakking, verzwijging, verloochening van de waarheid, en noemt hem nu ieder een beminnelijk man, de Heere noemt hem: een valse profeet, of althans een ontrouwe discipel.’ Hierbij wil ik het, hoewel node, laten.

Over andere lezingen van Da Costa, zowel binnen als buiten Amsterdam, schrijft Schimsheimer ook het een en ander. Daarvan geef ik eveneens iets door. Da Costa zei eens tegen mij [S]: ‘Voor al in de buitensteden bestaat mijn gehoor meestal alleen uit predikanten en andere zeer ontwikkelde lieden. Zal ik nu deze op den duur voldoen, dan moet ik een professor zijn. Dat kost mij veel studie en doet mij meestal tegen mijn taak opzien. Doch ik word hierin bijzonder gesterkt, zodat ze mij niet moe worden.’ Da Costa’s schrijftafel was dan ook doorgaans voorzien van de nieuwst uitgekomen belangrijke werken uit ons land en den vreemde, over historie, letterkunde en Godgeleerdheid. Indien een schrijver op de hoogte van de zaken wil blijven, moet hij geen kosten ontzien. Ook de rijkste geest wordt zonder gestadige toevoer van geestrijke spijzen tenslotte mat en flauw. Da Costa hoedde zich daar dan ook voor en bleef zo tot het laatste toe een *belangrijk* spreker. Bij en boven dit alles was zijn improvisatorische redenaarsgave het belangrijkste. Hij zei meermalen: ‘Ik maak altijd uitgebreide voorbereidingen tot mijn lezingen en altijd weer ondervind ik dat het houden van een lezing zelf voor mij is als een spoortrein waar ik maar heb in te stappen om vanzelf voort te gaan. Alleen kost het mij moeite tot dat *instappen* te komen⁵.’

⁵ Da Costa hield op vrijdagavond lezingen voor meer ontwikkelden. Ook die konden een geweldige indruk maken. De student J.P. Heije schreef daarover aan Beets: ‘Ik wenste wel dat u hem zag met zijn fonkelend oog en schitterend gelaat, terwijl er een glimlach vol bittere spot, vol verachting zou ik bijna zeggen, om zijn scherp getekende mond speelt, wanneer hij de wereldwijsheid aanvalt, beschimpt,

Over de formele zijde van Da Costa's redenaarstalent schrijft Schimsheimer nog het volgende: 'Het was Da Costa onmogelijk zich aan een bepaalde (formele en logische) orde van voordracht te binden. Zoals het hem uit het hoofd en het hart op de lippen kwam, moest het naar buiten. Ds. Schwartz zei eens zeer eigenaardig: 'Da Costa is een man, die ons als uit een hof onophoudelijk schone bloemen en kostbare vruchten toewerpt, maar wij zelf moeten van die bloemen een krans vlechten en die vruchten ordelijk voor ons op tafel zetten.' Da Costa zelf zei mij (S.) dan ook eens: 'Ofschoon ik mij zorgvuldig op mijn lezingen voorbereid, zo ben ik nochtans zelden over het uitspreken ervan tevreden. Mijn hele lezing is wel een ordelijk geheel in mijn gedachten, maar ze komt er niet zo uit. Het gaat mij ermee als met de kruier die een menigte pakjes naar de schuit moet brengen. Hij plaatst ze heel netjes naast elkaar op de kruiwagen. Doch aan de schuit gekomen, neemt hij het eerste het beste pakje dat voor de hand ligt en lost alles door elkaar, zoals het valt, in de grote schuit.'

Over Da Costa's stem en taalgebruik zegt Schimsheimer in dit verband: Zijn stem, te krachtig om schoon te zijn, was indrukwekkend en bezielend en zijn voordracht klaar en duidelijk, ofschoon hij gewoon was veel woorden uit veel vreemde talen te gebruiken, die niet door allen onder zijn gehoor verstaan werden. Trouwens hij verstond 10 talen. Behalve het Hebreeuws, Grieks en Latijn, van de levende talen: het Spaans, Portugees, Italiaans, Duits, Engels en Frans. Het laatste sprak hij als zijn

vaneenscheurt, verplettert. Ik wenste dat u de toon van zijn stem hoorde, nu snijdend en vlijmend, dan krachtig en verheven, dan weer vleiend en vloeiend.' En Pierson schreef na een avond te hebben meegemaakt naar huis: 'Lieve ouders, gloeiende, kokende, uit ons vel springende, ik weet niet wat zijnde of doende, kwamen wij zo even van het Rusland thuis. 't Was hedenavond over de Alexandrijnse verzen, waarbij mr. Da Costa voorlas uit de *Jozef* van Vondel, het schoonst wat ooit mijn oren smaakten. Wij gloeiden allen. Ik meende te voelen dat mijn ziel naar boven zweefde.' Dr. R.B. Evenhuis in *Ook dat was Amsterdam*, IV, p. 119.

Niet alleen Pierson, maar ook L. Tinholt, predikant te Koudum heeft herinneringen aan Da Costa nagelaten en wel in het tijdschrift *Stemmen voor waarheid en vrede*, 22 jaargang 1885 p.334-354 onder de titel 'Les bij Da Costa'. Tinholt had op 16/17 jarige leeftijd onderwijs in het Hebreeuws van hem ontvangen. Hij vertelt dat zijn leermeester de gewoonte had 'uit te weiden over één of ander punt dat hem daartoe aanleiding gaf.' 'En', zo voegt hij er aan toe, 'juist die uitweidingen waren niet het minst belangrijke en begeerlijke van zijn lessen,' Eén ervan, waarop in huidige discussies wel eens op een vage wijze gezinspeeld wordt, geef ik hier door. Tinholt besluit er zijn artikel min of meer mee. Hij schrijft: 'Omtrent de laatste (namelijk de verzoening door het bloed des kruises) troffen mij menigmaal de sterk universalistische uitdrukkingen, die hij gebruikte . . . Dikwijls vernam ik uitingen als deze: 'het particularisme deugt niet; geloof me, mijn vriend, het particularisme van de vroegere orthodoxie, het deugt niet; het is tegen de Schrift, tegen het woord van Jezus, van Paulus, van Petrus, van Johannes. Het is voortgekomen uit de zucht om de verzoening in overeenstemming te brengen met de praedestinatatie, maar dat deugt niet. De praedestinatatie is Bijbelwaarheid, maar de universele verzoening is het ook. Laat beide waarheden naast elkaar staan, zoek ze niet door redenering en gevolgtrekkingen voor uw beperkt menselijk inzicht in overeenstemming te brengen; kunt u ze niet met elkaar rijmen, dat doet er niet toe, wij kennen hier ten dele, ten halve; het deugt niet, te staan naar het volmaakte inzicht in het verband van de dingen van God. De universele verzoening is de duidelijke leer van de Bijbel; en, ja, mijn vriend, *de praedestinatatie is ook waarheid, van God geopenbaarde waarheid; en toch zal het blijken in de dag des oordeels, dat allen behouden zijn, die door een liefderijk, almachtig, en heilig God behouden hebben kunnen worden.*'

De laatste, hier geursiveerde woorden, heb ik hem later letterlijk horen herhalen in korte voorlezing. Toen voegde hij er echter nog bij: 'Voor de praedestinatatie moet een *grond* zijn, noch met Gods rechtvaardigheid, noch met Zijn liefde in strijd. Die grond is niet ons werk, niet onze waarde, niet ons vooruit gezien geloof, niet onze gewilligheid, niet iets dat ons niet enkel in vrije, onverdiende genade kan doen roemen, maar *die grond bestaat, en is ons niet geopenbaard*. Laten we er dan ook niet naar zoeken, maar God geloven op zijn Woord.'

Wij vragen: zou deze gedachtegang ook achter Lied 292, met name regel 5 en 6 van vers 2 (vergelijk. 1 Kor. 15: 28) schuilen?

moedertaal. Zijn gebruik van veel vreemde woorden had veelal daarin zijn oorzaak, dat hij vooral trachtte zich volkomen juist uit te drukken; en daar hij in het vuur van zijn rede niet gauw genoeg die juiste uitdrukking in onze taal vond, nam hij die, welke hem het eerst uit een andere taal te binnen schoot.

Ik kom terug op de inhoud van de Bijbellezingen. Ik noemde zes hoofdgedachten of grondtonen daarin. Over Da Costa's gedachten betreffende Israëls toekomst wil ik wat naders meedelen, omdat ik ze voor de huidige vragen dienaangaande zeer belangrijk acht. Ze zijn enerzijds zeer positief en voor geen misverstand vatbaar, maar anderzijds zijn ze ingehouden en gematigd. Hij heeft ze zelf globaal samengevat in zijn boek *Israël en de volken*, 2^e druk, Haarlem 1873, (p. 389-395) en in zijn *Bijbellezingen* in de inleiding tot de profetieën, deel II, (p. 34 en volgende), uitgave 1866. Ook heeft hij ze in een, min of meer strakke formulering neergelegd in zijn *Vijfentwintig stellingen over de nationale wederoprichting van Israël en de wederkomst van de Heere Jezus Christus in heerlijkheid, aangeboden aan de Vergadering van Evangelische Christenen te Parijs, in hun zitting van 30 augustus 1855*.

In de genoemde inleiding tot de profetieën noemde hij zeven zaken als nog te geschieden:

- I. De bekering van Israël als volk, of van het overblijfsel in zijn geheel, Romeinen 11: 25-27.
- II. De vernietiging van de koninkrijken van de wereld, Daniel 2: 44; Hebréeën 12: 27-28.
- III. De wederoprichting van het koninkrijk onder Israël, Amos 9: 11; Lukas 21: 24; Handelingen 1: 6; 15: 14-16.
- IV. Christus' regering over de aarde op de troon van David als de koning van Israël en van alle volken; Hosea 3: 5; Zacharia 14: 9; Openbaring 11: 15.
- V. De gelijktijdige opwekking van al zijn heiligen om met Hem te regeren als koningen op de aarde, Daniël 7: 27; Openbaring 5: 10; 20: 4-6.
- VI. Opwekking van de overige doden; het laatste oordeel en eeuwige scheiding van goddelozen en rechtvaardigen, Maléachi 3: 18; Matthéüs 25: 31-46; Johannes 5: 28 en 29.
- VII. Het vergaan van deze wereld en het ontstaan van nieuwe hemelen en een nieuwe aarde, waarin alleen gerechtigheid woont, Jesaja 65: 17; 2 Petrus 3: 13.

Hij voegt hier de onzes inziens zeer belangrijke opmerking aan toe: 'Zullen deze dingen wel alzo zijn?' vraagt u.

Ik antwoord: Misschien niet in alles naar deze uitlegging, misschien in een andere orde, misschien niet afzonderlijk maar gelijktijdig of snel op elkaar volgend en samenstromend, maar misschien is het ook aan de andere kant mogelijk, dat we nog veel meer andere heerlijkheden te verwachten hebben, dan wij hier uit de Schrift vinden opgetekend.

Uit de *Vijfentwintig stellingen* nemen wij de volgende uitspraken over in de huidige spelling.

Uit stelling 1: Het Oude Testament is vol van voorzeggingen van een nationale herstelling van Israël. Mozes en alle profeten scheiden . . . nimmer van elkaar deze *twee* gebeurtenissen: de tijdelijke verstrooiing en langdurige ellende van dat ellende ten gevolge van zijn zonde, zijn bekering in het laatste van de dagen tot de HEERE en tot de Messias, de zoon van David, ten gevolge van de trouw van zijn God. Uit stelling VII: Indien de oordelen van God gedrukt hebben en nog drukken op het volk

dat zijn Messias verworpen heeft, in een geenszins denkbeeldige zin maar alleszins tastbaar letterlijke, allerwezenlijkst historische zin; wie geeft ons het recht om van de letterlijke opvatting af te wijken zodra het geldt de wederaanneming en wederherstelling van datzelfde volk Israël?

Uit stelling XVII: Jezus Christus . . . werd als Koning van Israël bekend gemaakt . . . door de engel bij de aankondiging (aan Maria): God de Heere zal Hem het koninkrijk van zijn vader David geven en Hij zal over het huis van Jacob koning zijn in eeuwigheid (Luk. 1: 32 en 33). Heeft Maria aan deze woorden een dusgenaamde geestelijke zin *kunnen* hechten? Of is er nadien een andere engel gekomen om voor latere tijden de letterlijke zin van deze woorden weg te nemen? Stelling XXI: Het is tijd dat de christelijke kerken, dat de christen- natiën aan hun schuld jegens Israël gedachtig worden. Hadden zij van God geen gebod ontvangen om die vijanden vanwege het Evangelie lief te hebben om der vaderen wil (Rom. 11: 28)? Of had God de last van de wraak van Zijn Gezalfde door eeuwen van verdrukking, marteling, verachting, verwaarlozing van Israël gedurende al deze achttien eeuwen, opgedragen aan de christenen?

In stelling XXII noemt Da Costa als opdracht van de gemeente ten opzichte van Israël in de eerste plaats de liefde en het gebed voor Israël, het onderzoek van de profetieën over Israël, de prediking van het Evangelie aan Israël.

Stelling XXV: De gehele Schrift, van God ingegeven, is gegeven voor alle tijden, voor alle toestanden. Toch zijn er door God voor de christelijke kerk opeenvolgende tijden bepaald om tot bewustheid te komen van de verschillende grote openbaringen, haar in het Woord van God toevertrouwd. Zo bleek het tijdvak van de Hervorming door God bestemd te zijn voor een geheel nieuwe openbaarwording van die allesbehalve nieuwe waarheid: 'De rechtvaardige zal door het geloof leven'. Zou het misschien heden (dat zo buitengewone, zo wonderlijke, zo dreigende en zo bedreigde *heden* van onze tijd) de welaangename tijd, het bepaalde ogenblik zijn van de samentrekking van alle verwachtingen van de Kerk in die ene grote verschijning van onze Heere Jezus Christus in Zijn heerlijkheid? En dat is het woord; dat Hij aan de gemeenten gegeven heeft tot een laatste verzegeling van Schrift en Openbaring (Openb. 22:16v): *Ik, Jezus, Ik ben de Wortel en het Geslacht van David. En zie! Ik kom haastelijk. Amen, kom Heere Jezus, Amen.*

HOOFDSTUK VIII

Da Costa's visie en houding met betrekking tot het herstel van de gereformeerde (hervormde) kerk

In 1813 werd ons land vrij en kon het weer ademhalen. Maar tegelijk begon de Verlichting krachtig door te werken. Ook in de gereformeerde kerk. Toch kwam er direct nog geen scheiding van kerk en staat. Integendeel. Koning Willem I, die wel de invloed van de Verlichting had ondergaan, gaf aan die gereformeerde kerk een nieuwe institutaire vorm. Ze werd metterdaad (een) her-vorm-de kerk. Maar her-vormd ten goede? Nee, juist het omgekeerde. In de plaats van de Dordtse Kerkorde die de kerk twee eeuwen gehad had, gaf hij aan de kerk een Algemeen Reglement. Daarin werden de kerkelijk vergaderingen in een volgorde genoemd, precies omgekeerd als in de

Dordtse kerkorde. Daar was het: kerkenraad, classis, provinciale synode, generale synode. Nu begon men met ‘Het Synode’ en eindigde bij de kerkenraden. En boven ‘Het Synode’ stond de koning. Alles zou dus nu van bovenaf bestuurd worden.

Tot de zorg van de bestuurders behoorde onder meer het handhaven van de leer van de kerk⁶. Maar dit moest volgens de commissaris-generaal van het Departement voor de Erediensten verstaan worden als de bestuurlijke zorg voor de predikantsopleiding en het godsdienstonderwijs: ‘het Synode was niet geroepen om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de Kerk te besturen’.

Wel stelde de synode de volgende proponentformule vast: ‘Wij ondergeschrevenen - verklaren bij deze oprechtelijk, dat wij de belangen, zo van het Christendom in het algemeen, als van het Nederlands Hervormde Kerkgenootschap in het bijzonder, door leer en wandel. zorgvuldig zullen behartigen: dat wij de leer, welke overeenkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomen Formulieren van Enigheid van de Nederlandse Hervormde kerk is vervat, ter goeder trouw aannemen en hartelijk geloven dat wij dezelve naarstig zullen leren en handhaven, en dat wij op de bevordering van Godsdienstige kennis, Christelijke zeden, orde en eendracht ons met alle ijver zullen toeleegen.’

Maar hoe werd met name de zin ‘de leer, welke overeenkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomen Formulieren van enigheid— vervat is bedoeld? In de zin van: de leer der Formulieren van Enigheid wordt aangenomen omdat (quia) ze met Gods Heilig Woord overeenstemt of in de zin van: voorzover (quatenus) ze daarmee overeenkomt?

Hoe één en ander nu in de praktijk werkte, zal uit het volgende blijken.

Een bepaalde verlichtingstheologie drong al spoedig steeds duidelijker de kerk binnen. We noemden ze reeds: de Groninger school. Ze kwam er openlijk voor uit dat ze niet leerde overeenkomstig de drie Formulieren van Enigheid. Het ongehinderd binnendringen van vreemde leringen was de diepste oorzaak van de Afscheiding van 1834. Het één zowel als het ander was voor ds. B. Moorrees van Wijk aanleiding in 1841 een *Adres aan mijne Gereformeerde geloofsgenooten in ons Vaderland* te publiceren. Het werd een monsteradres, want er waren lijsten bijgevoegd van een 8790 mede-ondertekenaars. Het wilde aan het binnendringen van de vreemde leringen een halt toeroepen door aan de synode te vragen om een strikte handhaving van de Formulieren van Enigheid door middel van het oude ondertekeningsformulier⁷. Overeenkomstig haar gedragslijn ging de synode er niet positief op in. Ze merkte op dat volgens het nieuwe ondertekeningsformulier de proponenten betuigden de leer aan te hangen ‘gelijk die in haar aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis van de Hervormde Kerk’.

Naar aanleiding van deze laatste uitdrukking richtten nu zeven aanzienlijke Hage-naars, nl. D. van Hoogendorp, M.B.H.W. Gevers, A. Capadose, G. Groen van Prinsterer, P.J. Elout, J.A. Siegendonck en C.M. van der Kemp zich in een schrijven tot de synode. Dit is de geschiedenis ingegaan onder de naam: *Het Adres der Zeven Haagse Heeren*. Opsteller was Groen. Zij vestigden daarin de aandacht van de synode op de volgende zaken: het gezag van de Formulieren: de academische opleiding van

⁶ Art. 9 van het Algemeen Reglement. Zie voor her vervolg o.a. Dr. A.J. Rasker *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen 1974, p. 26 vv, 41v en 153 vv

⁷ Daarin werd van de predikanten een hartelijke instemming met en strikte binding aan de drie Formulieren van Enigheid gevraagd. Zie voor het desbetreffende ondertekenings formulier C. Hooyer *Oude Kerkordeningen der Nederlandse Hervormde Gemeenten (1563-1638)*, Zaltbommel 1865, p. 444.

de predikanten; her verband tussen het lager onderwijs en de Kerk; de wijziging van het Kerkbestuur. En ze spraken de wens uit dat haar beraadslagingen mochten meewerken om ‘allengskens het Kerkgenootschap, door handhaving van het alleen zaligmakend Evangelie, weder eenzelvig te doen zijn met de (oorspronkelijke) Nederlandse Hervormde Kerk’. Wat betreft de eerste van de vier genoemde zaken merken ze op dat de synode nergens bepaald heeft wat al en wat niet onder de titel van Hoofdstukken van de leer behoort te worden gerangschikt. Zelf noemen ze meerdere malen als zodanig onder andere de onfeilbaarheid van de Schrift, de Drieëenheid, het God-zijn van Jezus, de verzoening door het bloed van het kruis, de voldoening aan de strafvorderende gerechtigheid van God, zie onder andere pagina 17. Aan het slot van hun Adres verwoorden ze hun verlangen omtrent deze zaak aldus: ‘Handhaving van de hoofdwaarheden van het Evangelie, en, als middel hiertoe, handhaving van de Formulieren van Enigheid, in al wat het wezen en de hoofdzaak van de Hervormde leer, naar de geest van de opstellers en van de Nederlandse Hervormde Kerk betreft.’

De lezer zal de naam van Da Costa hij de ondertekenaars gemist hebben. Hij zal tevens weten dat hij hun bezwaren tegen de synode volledig deelde. Waarom ondertekende hij dan niet hun Adres? Da Costa werd zelf ook met deze vraag geconfronteerd en hij heeft daarop geantwoord in zijn *Rekenschap van gevoelens bij gelegenheid van de strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland*⁸, Amsterdam 1843. Dit geschrift bestaat uit de volgende stukken: I Inleiding (p. 1-7); II Het recht van de Waarheid (p. 8-18); III De hoofdwaarheid van het Christendom, door het Godgeleerd Gezelschap onder de zinspreuk: Gods Woord is de Waarheid, ontkend (p. 19-36); [dit gedeelte verdedigt tegenover de Groningers met name ‘de Godheid van Christus, de menswording van Jehova’ (p. 23);] IV Nog enige bedenkingen (p. 37-45); V De Formulieren van Enigheid (p. 46-57); VI Besluit (p. 57-67).

Op pagina 4 van de Inleiding schemert zijn gevoelen reeds door: ‘Het is met de enkele mens, wanneer hij geloofd heeft, als met de Kerk van Christus in haar geheel, ja, als met de ganse levende schepping van God. Het leven openbaart zich in de weg van ontwikkeling. Ontwikkeling brengt noodwendig haar eigen soort van verandering met zich mede; maar het wezen, de grond van de dingen, (de eeuwige wetten van de Natuur, de eeuwige waarheden van de Openbaring!) blijven onveranderd en onveranderlijk dezelfde. Wij zijn, volwassen of oud geworden, wel geen andere personen dan die wij waren als pas geboren kinderen. En toch! wat onderscheid in de verschijnselen van de beide leeftijden!’ Met betrekking tot zichzelf concretiseert hij dat ‘even kort als eenvoudig’ aldus: ‘In jonger leeftijd meende ik de genezing van het bestaande ernstige, wezenlijke en hoogst- beklagenswaardige kwaad in Kerk en Godgeleerdheid en maatschappij grotendeels te mogen zoeken in de terugkeer tot een vroegere toestand; thans zie ik die genezing alleen denkbaar in de weg van voortgang naar een nieuwe (van God gewilde, bereide, beloofde) uitkomst. Eertijds stelde ik in de verdediging van heilige en dierbare waarheid het oude tegen het nieuwe; thans levert mij juist het nieuwe de middelen op en geeft mij de wapenen in de hand tegen het nieuwe; Hetgeen de geest van de tijd tegen de Waarheid voorbrengt, zal die Waarheid juist des te rijker doen uitkomen.’

In het vijfde stuk van zijn *Rekenschap en gevoelens* werkt hij dit als volgt uit in verband met zijn niet-ondertekenen van de Formulieren van Enigheid. Door de onvoorwaardelijke ondertekening zou hij verklaren dat hij elke voorstelling van de

⁸ Groen heeft ook over deze zaak geschreven. Zie de Nederlandse vertaling door mej. A.J. Dam (Goes 1954) van het door hem in het Frans geschreven werk *De Anti-Revolutionaire en Confessionele Partij in de Nederlands Hervormde Kerk*, p. 206 en 218.

waarheden daarin nog heden onvoorwaardelijk deelde. Hij zou daardoor dan tevens het beginsel huldigen alsof de Hervormde Kerk op een bepaald punt in de loop van het protestantse schriftonderzoek zou zijn blijven staan. En dat, terwijl het juist zijn overtuiging is dat hij ‘de gang van de ontwikkeling die de Heere ook op het gebied van Zijn Kerk en Zijn Waarheid aan de loop van de tijden verbonden heeft, niet mag beperken tot hetgeen de opstellers van onze belijdenisgeschriften in hun dagen, voor ogen hadden.’ En dat laatste verlangden de ondertekenaars juist, gezien het slot van het Adres.

Van welke waarheid zou men dan krachtens de gang van de ontwikkeling die de Heere ook daaraan verbonden heeft, thans een rijkere voorstelling moeten hebben? Da Costa zegt het ronduit: De opstellers van onze belijdenisgeschriften hebben aan de leer van de laatste dingen, de eschatologie, weinig of geen gewicht gehecht terwijl dit juist een ‘hoofdvoorwerp van theologische studie geworden is en voor velen een dierbare bron van troost in de hoop en een versterking in het geloof.’

Zeker, tot het wezen van een christelijke kerk behoort belijden. Maar tussen belijden en het ondertekenen van belijdenisgeschriften is een groot onderscheid. Waarom zou ook de kerk van onze tijd niet rekenschap mogen geven van haar geloof en hoop en dat in de taal, de vormen en de bedeling eveneens van onze tijd? ‘Een belijdenis voor onze tijd moet ook een belijdenis van onze tijd zijn’. Tegenover het ingedrongen kwaad, tegenover nieuwe dwalingen of zelfs tegenover de oude in de vorm waarin onze tijd ze hult, volstaat geen acte van vereniging met het geloof en de strijd van Calvijn. De Brès, Ursinus, de Dordtse Kerkvergadering, maar een geheel verse, in de taal en vormen van onze tijd geuite verklaring, wederlegging en handhaving.

Laten in onze gemeenten, in onze huizen en harten altijd onze schone belijdenisgeschriften in ere blijven, die een zo blinkende banier zijn uit de goede strijd voor de waarheid gevoerd door onze vaders. Maar voor diezelfde strijd in onze tijd zou hun onvoorwaardelijke ondertekening en handhaving in plaats van een behoefte veeleer een belemmering zijn. Voor de opwekking en herleving van de gemeenten van de Heere, die wij alleen verwachten van Gods Geest, is het enig nodige middel het Woord van God.

Dit beginsel is ook gepraktiseerd in alle beslissingen, in alle kritieke tijden van onze kerk. De synode van Dordrecht heeft alleen door de Schrift de leer van zonde en genade, in haar volheid, tegen de remonstranten gehandhaafd. De eed, die de leden van de kerkvergadering tevoren moesten afleggen, sloot elk beroep op menselijke geschriften ten enenmale uit.

In het zesde hoofdstuk van zijn *Rekenschap van gevoelens* ziet Da Costa de vraag onder het oog: *Wat moeten wij dan nu voor het behoud van onze Nederlandse Hervormde Kerk doen?*

De vraag betreffende waarheid en dwaling is niet enkel een rechtskundige. Ze is allereerst een vraag van ziekte en genezing. Men kan wel in zijn recht staan door een ondertekening van de belijdenisgeschriften te eisen, maar wat baat dat als daarmee heel de bestaande kerk ontbonden zou worden. Wat baat mij de rechtmatigheid van mijn vordering zolang de schuldenaar niet kan voldoen? Kan ik hem niet beter een weg wijzen om zijn zaken weer in goede orde te brengen om zo te zijner tijd aan zijn verplichtingen te voldoen?

Doch laten we maar ronduit zeggen dat we een zwakke minderheid zijn. Wat nu te doen als wij het met de meerderheid binnen dezelfde kerk niet kunnen vinden? Laat ons dan eruit gaan, niet eruit drijven. Maar daar zijn we nu nog lang niet aan toe. Nu

zijn we nog ons getuigenis binnen dezelfde kerk verschuldigd en we mogen nog niet wanhopen aan herstel.

Laat er enerzijds een vrije ontwikkeling van de ziekte zijn, mits er tegelijkertijd een vrije en ruime toediening geschiedt van het enige redmiddel, het Woord van God. Dat is mijns inziens de behoefte van het ogenblik.

Men zij voor die vrijheid ook voor die van de wetenschap van het rationalisme niet bang. Ze heeft veel afgebroken, maar ze moet nu ook de vrijheid krijgen om weer op te kunnen bouwen. Was de Kerkhervorming mogelijk geweest zonder de diensten van de wetenschap? Wie zal de kennis van veel talen en daarbij behorende zaken schadelijk achten? Tenslotte zullen alle wetenschappen, al staan ze eerst vijandig tegenover het Woord van God, daaraan eens hulde brengen. En als uiteindelijk het blijven in de bestaande kerk voor de christen onmogelijk wordt, welnu, dan zullen wij op het woord en onder de leiding van de Heere uitgaan, gelijk onze protestantse Kerken eens uitgegaan zijn uit Rome, gelijk de eerste christengemeente is uitgegaan uit dat Israel, dat zijn Christus verworpen had.

Da Costa voelt ook geen angst voor het woord scheiding. Die kan eens plicht worden. Wel acht hij de tijd daartoe nu nog niet gekomen: Voor zover reeds nu sommigen tot afscheiding kwamen, hij zal altijd hun broederlijke toedragen en hun gaven hoogachten, hun uitgang is in oorsprong en voortgang enkel een onderneming, geen roeping.

Maar ze heeft wel als zodanig haar betekenis gehad. Want het is door haar duidelijker geworden dat niet voor altijd toeneming van afwijking en willekeur in de kerk kan samengaan met stille rust. Eveneens is openbaar geworden dat in 19de eeuw, ook in Nederland vervolgingen tegen belijders van de oud-hervormde leer, vervolgingen omwille van het gewetens, mogelijk zijn.

‘Wat zullen wij nu als terzake doende aan de synode vragen? Ik zal haar niet vragen een tijd in de Kerk terug te roepen, die niet terug te roepen is. Maar wel, dat ze eindelijk ophoudt met ‘die koude en afgemeten en diplomatieke toon en taal van een ware Christelijke Kerkvergadering doen horen. In plaats van reel op regel, besluit op besluit, doe ze ons eindelijk eens een woord van belijdenis horen, een woord ter verheerlijking van onze grote God en Zaligmaker, met de onbewimpelde erkenning van alle dierbare en eerlijke geloofswaarheden, die als uitstralingen van Zijn eeuwig gezegende Persoon, tot licht en troost en zaligheid zijn voor de gemeente van alle plaatsen en eeuwen.’

En verder, laten zij en de regering en elke bevoegde macht, billijkheid betrachten in de strijd tussen de verschillende richtingen. laat ze op onpartijdige wijze evenveel ruimte en plaats om te spreken en te onderwijzen zowel aan de bestrijders als aan de voorstanders, van de lievelingsbegrippen van deze tijd.⁹ Laat ook de theologie van de herlevende rechtzinnigheid zoveel als mogelijk is, behoorlijk vertegenwoordigd zijn op leer- en predikstoelen. Ons christendom heeft genoeg aan de vrijheid om zich slechts te laten horen en laten zien in het leven. Er is nog genoeg geweten en gezond verstand onder ons volk en in onze kerken om te beseffen welke leer waarlijk reddend en waarachtig is en wat het Woord van de Heere tot de gemeenten spreekt.

Veelvuldig met dat Woord te arbeiden, daar komt het op aan met betrekking tot de goede zaak die wij voorstaan. Dat Woord getrouw te belijden onder vriend en vijand, bovenal te beleven, in huiselijke kerkelijke, maatschappelijke zaken, welk een roeping! Doch zou niet juist in die weg, die door kracht noch door geweld, maar door

⁹ Dus aan de ‘Groningers’ en ‘Leiden’, althans voorlopig, dezelfde rechten geven als aan de ‘gereformeerden’?

de Geest des Heeren, de Tempel, de Kerk des Heeren worden gebouwd?

Tegen het eind van zijn brochure schrijft Da Costa dan: ‘ik heb een woord van waarheid gesproken, waarom zou ik ook niet een woord van vrijheid spreken, Waarheid in de vrijheid¹⁰ is niet slechts de leus van het Protestantisme, maar ook de gave en de kracht van het Evangelie! Ik heb tenslotte nog een woord van Vrede’.

En hij sluit dan af met een diep indringend woord van hart tot hart: Godgeleerden en u allen die ik om wille van de waarheid moest bestrijden, daar is een plaats ‘waar tussen ons van vrede, niet ten koste maar ter ere van de waarheid, onderhandeld kan wordend. In de binnenkamers, op de knieën, daar kunnen elkaar ontmoeten, elkaar leren begrijpen, die in deze strijd rechtstreeks tegenover elkaar staan. Daar, als tot onze harten de stem van Hem mag komen, die tot beginsel van alle gemeenschap met Hem gezegd heeft: Ken Uw ongerechtigheid!, daar, als wij wederzijds met ons hart mogen beseffen wat in ons en voor God de plaag van zijn hart is, die zonde, waarvan onze ziel verlossing zoekt, zal er dan tussen u en ons verschil kunnen blijven over hetgeen Hij volbracht heeft, over Wie Hij is, aan wie tot ons gezegd is: Een ieder die DE NAAM DES HEEREN JEZUS ZAL AANROEPEN, zal zalig worden?’

We lazen dat Da Costa vrijheid van onderwijs wilde. In 1848 verscheen zijn geschrift *Het ogenblik*. Ook daarin spreekt hij over die vrijheid. Daaruit blijkt dat hij allereerst gedacht heeft aan vrijheid voor de ouders om hun kinderen zulk godsdienstonderwijs te laten geven dat hun iets meer dan algemene godsdienstigheid bijbrengt. Maar hij dacht eveneens aan vrijheid voor de gemeente om gelovig-wetenschappelijke seminaries op te richten ter opleiding van haar aanstaande predikanten. Helder en onomwonden sprak hij dit zoals we reeds zagen uit in zijn *Wat er door de Theologische Faculteit te Leyden al zoo geleerd en geleverd wordt*. Schwartz en hij hadden trouwens met nog anderen in 1852 al een Theologisch Seminarie geopend. Een schatrijke dame, mevrouw Zeelt uir Baambrugge had hen in staat gesteld een pand te kopen aan de Oudezijds Voorburgwal bij de Stoofsteeg. Da Costa werd docent in het Nieuwe Testament. Maar zouden diegenen die daar studeerden ook door de synode van de hervormde kerk tot het predikambt worden toegelaten? In die tijd konden alleen zij predikant worden die opgeleid waren aan de staatuniversiteiten die zich bevonden te Leiden, Utrecht en Groningen. Daarom verzocht Da Costa aan de synode een bepaling in de reglementen op te nemen, waardoor ook zij die niet aan een van staatswege ingestelde inrichting van theologisch onderwijs hadden gestudeerd, predikant konden worden. De synode ging er echter niet op in. Al heeft het dan geen predikanten opgeleverd, toch wel een twintigtal evangelisten en zendelingen. In 1861 werd het opgeheven.¹¹

HOOFDSTUK IX

Da Costa's gedachten over bepaalde politieke zaken

We kunnen ze heel duidelijk vinden in drie geschriften, namelijk *De Verbondsverklaring van 1573 aan Nederland herinnerd*, Amsterdam 1831, *Het Oogenblik, een woord over Het ontwerp van grondwetsherziening*, Amsterdam 1848 en zijn *Brief aan Mr. Groen van Prinsterer bij zijn aftreding uit de Tweede Kamer der*

¹⁰ Hier raken we m.i. ook aan het moeilijke vraagstuk van de verhouding: theocratie en tolerantie.

¹¹ Zie over het Seminarie breder dr. W. de Greef in deze serie over Carl A.F. Schwartz, p. 33 vv.

Staten Generaal geschreven en openlijk ter lezing gegeven door Mr. Is. Da Costa, Haarlem 1854.

Da Costa dacht theocratisch. Dat komt ook uit in zijn *De Verbondsverklaring*. Hij vertelt daarin dat in de uiterst hachelijke omstandigheden waarin ons vaderland toen verkeerde, één van de medestrijders van stadhouder Willem I aan deze gevraagd had of hij ook een vast verbond met één of andere potentaat gesloten had. En wat antwoordde de Vader des Vaderlands?

Hij schreef: ‘Aler wij deze sake en bescherminge der Christenen, en andere verdruckte in dezen Lande hebben aangevangen, hebben wij met den Alleroppersten Potentaat der Potentaten alsulcken vasten Verbont gemaect, dat wij en alle de gene, die vast daarop vertrouwen, door sijn geweldighe ende machtighe handt, ren lesren noch ontset sullen worden, spijt alle sijne en onse Vijanden, sonder dat wij alle middelen, die ons de Heer der Heyerscharen toegeschickt heeft, hebben, of willen laten voorbijgaan’ (p. 5).

Een paar bladzijden verder doet Da Costa dan de oproep: ‘O gij Kerk! o gij Volk! o gij Koning! staat Gij in der waarheid in het Verbond der Vaderen met de Mogendheid der Mogendheden?’ En dat hij bij die Mogendheid der Mogendheden niet een algemeen godsbegrip in zijn gedachten had, blijkt uit hetgeen hij een bladzij verder schreef: ‘Hun eeuwig, hun tijdelijk, hun maatschappelijk behoud verwachtten zij [de vaderen] van Hem alléén, Die gisteren en heden dezelfde is en in der eeuwigheid, Christus, Die Naam beleden zij, in die Naam streden zij, voor die Naam leden zij, op die Rorssteen waren hun huisgezinnen gebouwd, geheel de Staat’. Op pagina 22 roept hij dan ook de kroonprins [de latere koning Willem II] op: ‘Gedenkt aan de Naam, in welke u gedoopt werd, . . . Gedenkt aan de God, aan Wie uw vaderen zich opdroegen; en o! dat u Uzelf leerde kennen in uw zonden, in de ontfermingen van de Heere, in de roeping en verkiezing van uw huis!’

Het tweede geschrift is een bespreking van het ontwerp van de grondwet van 1848. Deze is ontstaan ten gevolge van de februari-revolutie van dat jaar in Frankrijk. Ze veroorzaakte tot ver buiten Frankrijk een geweldige schok. Ook hij onze koning Willem II. Hij erkende dat hij in één nacht van zeer conservatief zeer radicaal [liberaal] was geworden. Hij gaf toen de beslissende stoot tot die nieuwe grondwet. Hoewel Da Costa bekende geen staatsman te zijn, achtte hij zich toch verplicht ‘in een ogenblik als het tegenwoordige . . . zijn mening te zeggen over aangelegenheden die voor het bestaan van dat [d.w.z. ons, H.] Vaderland en wat het dierbaarst heet, beslissend kunnen zijn.’ Hij wilde zo tevens de toepassing geven van overtuigingen en gevoelens die hij in zijn laatste gedichten tot uitdrukking gebracht heeft. We denken hierbij aan zijn *De stem des Heeren*, en zijn *1648 en 1848*.

Het ontwerp bevatte de volgende kenmerkende trekken: De koning heeft de uitvoerende macht en deelt de wetgevende met de Staten-Generaal. Hij benoemt de ministers die verantwoording schuldig zijn aan de volksvertegenwoordiging, de Staten-Generaal. Daarvan wordt de Eerste Kamer gekozen door de Provinciale Staten uit de hoogst aangeslagenen in de belasting. De Tweede Kamer wordt gekozen door rechtstreekse geheime verkiezingen. Kiezers zijn zij, die een bepaald, nogal hoog, bedrag aan belasting betalen en meerderjarig zijn. De Tweede Kamer bezit het recht van enquête, amendement, initiatief en interpellatie. De Kamers kunnen de begrotingen verwerpen. De koning kan de Kamers ontbinden. Alle kerkgenootschappen, niet alleen de bestaande, hebben vrijheid van godsdienst. Ook het geven van onderwijs is vrij, door bekwame onderwijzers en onder het toezicht van de

overheid. De achtergrond van dit ontwerp van grondwetsherziening was het grondprincipe van de Franse Revolutie: de volkssouvereiniteit. Deze werd natuurlijk door de hele gereformeerde gezindte verworpen. Maar hoe moest zij nu staan tegenover de bepalingen in dit concept?

Groen van Prinsterer heeft op het grondprincipe telkens gewezen. In maart 1848 schreef hij: 'Wij zijn voor de toekomst van Nederland bekommerd. Wij weten dat geen grondwet-herziening, waar de maatschappij niet op hechte grondslagen rust, waarborg van vooruitgang of van behoud geeft.' Hij weer ook dat het Nederland van 1848 de doorvoering van het revolutionaire beginsel niet kan keren. Maar hoe komt dat? . . . De oorzaak is u, Christenen bekend . . . Het is omdat het waarachtig Evangelie uit Staat en Kerk, uit school en huis . . . is gebannen, meer nog, omdat het in schijn is behouden; het is, omdat men in Kerk en School en elders, hoog ingenomen geweest is met een Evangelie, dat zich, naar de eis van de omstandigheden en van de staatsvormen en van de zich opvolgende wanbegrippen in godsdienst en politiek, liet plooiën en rekken en verzachten; het is omdat de Christenen zich gevoegd hebben naar hetgeen zij hadden behoren te weerstaan; omdat zij de opgedrongen vrede met allen en met alles hebben geëerbiedigd.' Maar zo'n aangepast Evangelie dat 'tegelijk verloochening en karikatuur van de leer van de zaligheid [is], kan niet schenken wat men voor wezenlijke en duurzame redding van de Natiën behoeft.'¹²

Na deze behartigenswaardige woorden van Groen bleef natuurlijk wel de vraag: Hoe moeten Bijbels-denkende christenen nu staan tegenover de praktische bepalingen van dit ontwerp. Da Costa heeft zijn mening daarover ontvouwd in het reeds genoemde geschrift *Het ogenblik*. Hij begint zijn Voorwoord met de opmerking 'Ik ben geen Staatsman'. Maar hij meent toch zijn antwoord op die vraag te moeten uitwerken. Uitwerken? Ja, 'omdat ik in mijn jongst verschenen Verzen enige beginselen heb geformuleerd en mij (daardoor) tot de nadere ontwikkeling daarvan, verbonden heb.' Zijn leidend beginsel daarbij zal drieledig zijn; 'positief-Christelijk, monarchaal - Oranje, oprecht - en wezenlijk - liberaal.

Hij deelt zijn publicatie in 7 hoofdstukken:

1. Het ogenblik, de toekomst, de plicht (p. 1 vv);
2. Monarchie en Volksvertegenwoordiging in Nederland (p. 6 vv);
3. Aristocratie (p. 8 vv);
4. Toepassing op het stelsel der ontworpen Grondwet (p. 10 vv);
5. Bezwaren (p. 13 vv);
6. Punten van voorbehoud (pag. 19 vv);
7. Uitvoering (p. 22 vv). We geven er het één en ander uit door.

In het eerste hoofdstuk komen we een gedachte tegen, die Da Costa meermalen uitsprekt en die hem ook bij zijn beoordeling van het Ontwerp leidt: God behaagt het enkele van die vrijheden, vrijheid van godsdienst, vrijheid van onderwijs, politieke vrijheid, vrijwording van slaven, te geven door de Revolutie, dan mag een christen daarmee vrede hebben en zich ermee verenigen. 'Doch nimmer en in geen geval kan hij vrede hebben met het beginsel van soevereiniteit als uitgaande van en immanent berustende bij de mens.' Déze soevereiniteit: 'Historisch is ze een waan, de Christen is ze een ban!'

Nee, de volken hebben zich (historisch!) niet door enig maatschappelijk verdrag een regering gegeven. Historisch is een volk de uitbreiding van een familie. De regering ervan was en blijft een *ordinantie* van God. De macht is uit God, zowel in een

¹² *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, Amsterdam 1895 p 900 v.

absolute monarchie als in de meest democratische republiek. En iemand die deze ordinantie van God erkent, moet met en door het Woord van die God het volk vormen en bekwamen tot dat deel in de regering van het land, dat de bedeling van de tijden onder het hoge Godsbestuur meebrengt.

In hoofdstuk 2 handelt Da Costa over de verhouding tussen *Monarchie en Volksvertegenwoordiging*. We zouden ook kunnen zeggen: tussen monarchie en de vrijheid van het volk. En dan merkt hij op dat de monarchie in Nederland geen bedreiging van die vrijheid is, maar veeleer de waarborg en de grondslag ervan. Het huis van Oranje heeft daarom recht op de eerbied en de sympathie van het vrije volk. Want Willem I en Willem III en nog meer Nassaus, die voor de zaak van de vrijheid streden, leden en stierven, zijn toch wel namen die heel andere herinneringen oproepen dan van wettische dwangzucht. Ik vrees daarom, aldus Da Costa, zolang de revolutiegeest niet geheel de overhand krijgt, voor de monarchie *niets* van een ruime deelneming van de natie aan de regering. Ze zou veeleer iets te vrezen hebben van de kant van de aristocratie.

Hiermee komt hij tot het hoofdstuk over de *Aristocratie*. Moet die nu maar uitgesloten worden van de Staatsregeling? Nee, dat niet. Ze heeft haar grote verdiensten gehad en is nog van nut voor het nationaal bestaan. Maar haar invloed zij thans vooral een zedelijke, niet meer belichaamd in een afgezonderde stand, door grondwettelijke rechten onderscheiden. Ze zoek haar behoud evenmin als de monarchie of de natie in een machteloos conservatisme. Wie 'behouden wil worden' moet ook op dit gebied, weten 'los te laten'. Verder denke zij aan het woord van een apostel: 1 Timotheus 6: 17, 18.

Nu komt Da Costa tot de vierde zaak: de *Toepassing op het stelsel van de ontworpen grondwet*. Hij zegt direct dat hij het, gedreven door hogere beginselen en onder nog te noemen restricties, zonder omweg of bijgedachte aanvaardt. En hij staat dan stil bij drie punten: a. Rechtstreekse verkiezingen, b. Vrijheid van godsdienst, e. Vrijheid van onderwijs.

Wat a betreft, hij geeft daar de voorkeur aan boven getrapte verkiezingen, mits ze niet naar een te lage census zijn ingericht. Wat b betreft, daar is hij ook voor. Hij is dankbaar dat de regerende koning, Willem II, alle vervolging van de afgescheiden hervormden heeft doen staken. Maar die vrijheid moet nog duidelijker gesteld worden dan in het nu gepresenteerde Ontwerp, want hier en daar vinden nog vervolgingen plaats van de meest onschuldige godsdienstige samenkomsten. Hij hoopt verder dat ook de Hervormde Kerk zelf van alle overheidsbemoeiing bevrijd wordt en eveneens van de Talmoed van de Reglementenbundel, waaronder haar aloude belijdenis begraven is en haar geestelijk leven verslikt wordt. 'Het is meer dan tijd dat in onze historische Hervormde Kerken die aristocratische regeringsvorm een einde neme.' Ze kan in wereldlijke staten haar wettigheid hebben, maar voor de kerk van Christus, voor de kerken van de Hervorming, heeft ze geen wortel, noch in het Woord van God noch in haar eigen geschiedenis hier te lande, aldus Da Costa.

Wat tenslotte de vrijheid van onderwijs aangaat, die is onafscheidelijk verbonden met de vrijheid van godsdienst. Reeds is die aan sommigen, speciaal aan protestantse christenen verzekerd door de bestaande wetgeving. Ze wordt evenwel door plaatselijke autoriteiten nog bemoeilijkt. Maar een ieder, die iets meer verlangt dan algemene godsdienstigheid bij de opvoeding van de jeugd, zal de onbekrompen vrijheid tot behoud van een positieve godsdienst voor het opkomende geslacht, die in

het Ontwerp voorgesteld is, toejuichen.¹³

We begrepen reeds dat Da Costa bij alle instemming toch ook enkele *Bezwaren* had tegen het Ontwerp. Hij weet van of voorkomt graag twee grote bezwaren. Het eerste is dat Rome nu ook de volle vrijheid krijgt zijn eigen zaken te regelen. Hij kan bij dit bezwaar echter kalm blijven. Hij zegt van ganser harte één van zijn grootste vrienden na: ‘Ik vreesde Rooms en niet omdat ik ze niet haat.’ En hij voegt daaraan toe: Ik mag dat ook niet. Er zijn tijden geweest waarin de kerk van Christus tegen verdrukking of afval steun vond bij de machten van de wereld. Maar God geeft nu andere tijden en die willen we eerbiedigen. En zou er weer verdrukking komen, dan hoop ik staande te blijven. Maar ik heb daar geen aardse machten voor nodig. Als ik tegen een rooms-katholiek of een Israëliër strijd, voel ik mij in mijn geloof zelfs veel sterker als ik geen wereldlijke steun achter mij heb. Ons protestantisme is toch wel erg slap geworden, nu de strijd tegen Rome één van slimmigheden, cijfers en materiële hulpmiddelen schijnt te zijn geworden, in plaats van een strijd van het geloof tot eer van God en zijn Woord.

Het tweede bezwaar waarvan Da Costa weet heeft, is het volgende: hoe durft hij, Da Costa monarchaal en warm Oranjegezind zijnde, het te wagen met een grondwet die, zoals sommigen beweren, ons uiteindelijk tot de republiek zal voeren? Nu, dat is voor hem een zeer eenvoudige zaak: hij gelooft dat laatste gewoon niet. Hij wil de oprechtheid van de verklaring die de tijdelijke voorzitter van de ministerraad met het Ontwerp gepaard deed gaan, niet in twijfel trekken. Hij gelooft wel dat alle mensen zondaren zijn, maar hij heeft die leer nooit zo averechts toegepast dat hij zijn naaste, zonder dat er overtuigende redenen voor zijn, van misleiding hij zulke verklaringen zou verdenken. Hij is er bovendien van overtuigd dat zowel de monarchie als het stamhuis van Oranje in Nederland populair zijn. Ze leven beiden in de harten van het volk. Weet iemand trouwens een beter Ontwerp van grondwet, die ook mogelijk zou zijn? We moeten geen staatkunde van beschroomdheid hebben, geen terugkeer ‘tot hetgeen gebleken is even onhoudbaar als wat de vasthouding betreft onwaardig te zijn.’

¹³ De derde schoolwet, voornamelijk door Adriaan van den Ende opgesteld, die van 1806-1857 zou gelden, veronderstelde een openbare school met een min of meer christelijk karakter. ‘Het onderwijs in het leerstellige van het kerkgenootschap’ waartoe de kinderen behoorden, mocht wel niet door de schoolmeester geschieden, maar wel zal de schooltijd ‘hetzij wekelijks hetzij dagelijks met een kort en gepast Christelijk Gebed, op een eerbiedige wijze geopend en gesloten worden, en zal ook iets toepasselijks gezongen mogen worden’. En al mocht de Bijbel geen schoolboek zijn, toch was de onderwijzer verplicht daarvan een gepast gebruik te maken. De wet van 1806 was dus bepaald niet ongodsdienstig, maar ze had niet de officiële godsdienst van de Hervormde Kerk op het oog, maar die van ‘de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen’, van remonstranten en doopsgezinden. Deze wet bevatte ook het volgende artikel, no. 12: Geen Lagere School zal ergens, onder welke naam ook, mogen bestaan of opgericht worden, zonder uitdrukkelijke vergunning van het respectief Departementaal, Landschaps- of Gemeente-Bestuur, na vooraf gevraagde inlichting en bedenkingen van de Schoolopziener van het District of de plaatselijke Schoolcommissie. Dit artikel werd later als een machtig wapen gehanteerd om de oprichting van die bijzondere scholen tegen te houden wier signatuur men niet in overeenstemming achtte met ‘de geest van de eeuw’.

In 1848 kwam het ‘machtig wapen’ van deze vereiste vergunning door de grondwetsherziening te vervallen. Toen kwam er de formule: Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoende openbaar onderwijs gegeven. De inmiddels veelal zogenaamde neutraal geworden openbare school kreeg hiermee wel een pré, maar positief christelijk onderwijs werd niet uitgesloten. Toch zou ook de zoëven genoemde formulering dit laatste later gaan bemoeilijken. ‘De bijzondere school, wat in '48 niet te voorzien was, zou later bij de bepaling over het voldoende openbaar onderwijs niet meetellen’. Aldus drs. T.M. Gilhuis *Memorietafel van het Christelijk onderwijs*, p. 35-40 en 96 v.

Dit alles wil echter niet zeggen, dat hij geen *Punten van voorbehoud* zou hebben, hoofdstuk 6. Wat het taalgebruik betreft, zou hij onder andere graag uit het Ontwerp verwijderd zien elke uitdrukking die meer aan de begrippen van de Revolutie herinnert in plaats van aan het ten grondslag gelegde liberaal-monarchaal beginsel.

Wat de zakelijke inhoud aangaat, zou hij met velen nog wat verder gaan wat de zaak van vertegenwoordiging betreft. De wijze waarop een Eerste Kamer zou moeten worden gevormd, acht hij te enen male fout. Het zou de aristocratie van het geld inhouden in haar meest naakte en onbewimpelde vorm. Hij ziet trouwens de noodzaak of het nut van een Eerste Kamer heel niet in: ‘weinig anders dan kostbaar tijdverlies, bij het altijd nadelige van een niet bepaald nodig raderwerk in het staats-organisme, dat men wil vereenvoudigen.’

‘Tenslotte nog één aanmerking. Het geldt een grote verklaring, die, waar sprake is van vrijheden, in het Ontwerp van Grondwet niet had mogen achterblijven en die de wens en bede tot God van velen is: de afschaffing van de slavernij op heel het Nederlands grondgebied.¹⁴ Er kan geen gunstiger gelegenheid bedacht worden dan de tegenwoordige om in deze zaak die reeds al te lang bij ons behandeld is, een beslissing te nemen: ‘het beginsel worde met de meeste stelligheid in de grondwet opgenomen.’

Nu nog het laatste hoofdstuk: de *Uitvoering* van deze monarchaal en christelijk begrepen vrijheden. Daar ‘zal het toch op aankomen.’ En dan spreekt Da Costa met grote nadruk uit: ‘Ik verklaar openlijk en herhaaldelijk en nimmer genoeg, dat van het Revolutiebeginsel, van de leer van Volksoppermacht, van het Ongeloof en de eigenlijke *Geest* (zorgvuldig te onderscheiden van de gang en onwikkeling) van de eeuw niets daaromtrent te verwachten is.’ Hoe zal de Revolutie, als kind van Ongeloof en Volks-souvereiniteit ooit rechten en vrijheden eerbiedigen, die zich niet dienstbaar zouden stellen aan haar en aan haar alleen. Nee, waarlijk, om van die vrijheden in de praktijk te genieten, hebben wij, christelijke beginselen, christelijke waarheid en christelijk leven nodig!

Bij de toepassing zullen veel vragen zich aandienen: die van de arbeid, de armoede, de landverhuizing, de kolonisatie in de Oost. Ze kunnen met het Evangelie daar niet meer ontveinsd of uitgesteld worden.

De grote vragen verder, die onder de beroeringen van de tijd rijp worden, kunnen op de duur niet geïgnoreerd blijven. Er mag ook geen panische schrik zijn voor onderwerpen die, op bedaard onderzoek recht hebbend, zich niet laten terugzetten door botte weigering van inzage of gehoor.

Voorts zal in alle takken van algemeen bestuur, onder andere in het stuk van de belastingen, vereenvoudiging algemene plicht worden, zonder schade voor veiligheid naar buiten, voor levenskracht naar binnen. Er zal moeten zijn bezuinigingen, met opofferingen en inspanningen, desnoods vele, maar geen bekrompenheden en besparingen, die tenslotte tot verzwakking en achteruitgang leiden. Tenslotte zal men in alles het oog van de wetenschap moeten raadplegen.

Maar zullen enkel wetenschap en bekwaamheid ons volk kunnen behouden? Is het menselijk lichaam denkbaar met een wel goed georganiseerd hoofd, maar zonder een warm kloppend hart? Zo'n hart is niet denkbaar zonder liefde, die liefde niet zonder het geloof, dat geloof niet buiten het Woord van God. ‘Tot dat Woord, tot die God, o Nederland en Oranje!

¹⁴ Da Costa denkt dus in 1848 heel anders over de slavernij dan in 1823, zie zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw*. Hetzelfde geldt blijkens dit hoofdstuk ook voor zijn denken over een constitutie. Hij pleit nu voor een constitutionele monarchie.

Nee! geen Grondwet zal behouden, hoe vergoed of wêer vertrêen, zo geen raad bij Hem gezocht wordt, met verneeding en gebêen. Vruchtloos anders elke Grondwet. 't Blijft een levenloos papier, Speelbal, dàar, van ijdele vonden, bron van nieuwe driften, hier.'¹⁵

We vernamen reeds dat Da Costa zag aankomen dat Rome van de in de nieuwe grondwet gegeven vrijheid van godsdienst gebruik zou maken om haar eigen organisatie en bestuur te regelen. We merkten eveneens dat hij voorzag dat velen in het protestantse volksdeel dat moeilijk zouden kunnen accepteren maar dat hij zelf daar geen moeite mee zou hebben. Zowel het één als het ander gebeurde. In maart 1853 besloot de paus dat er een aartsbisschop in Utrecht zou komen en in elk van de steden Haarlem, Den Bosch, Breda en Roermond een bisschop.

Dat veroorzaakte inderdaad een geweldige deining onder de protestanten in ons land. Men gaf aan het toenmalige ministerie Thorbecke grotendeels de schuld. De koning ontsloeg het ministerie en ontbond de kamer. Bij de verkiezing van de nieuwe kamer werd Groen niet herkozen. Da Costa schreef toen het derde geschrift dat we aan het begin van dit hoofdstuk noemden. Hij wilde in deze *Brief aan Mr. Groen van Prinsterer* die in de onderhavige zaak van dezelfde mening was als hij, uiting geven aan hetgeen in zijn en veler hart leefde, namelijk gevoelens van hoogachting, dankbaarheid, medegevoel, leedwezen, maar tegelijk van berusting, goede moed en levendig vertrouwen in de goedheid van de zaak, door hem in 's lands vergaderzaal voorgestaan en hem zo een openlijke hulde toebrengen. Hij voegt er aan toe dat hij dit doet 'als vriend van Nederland en Oranje, als belijder van het Evangelie naar de Heilige Schriften en van de gezegende Kerkhervorming.' In deze laatste formulering, direkt aan het begin van deze brief, herkennen we de twee leidende motieven in Da Costa's denken: de Heilige Schrift en de goddelijke leiding in de geschiedenis van ons land.

Maar in deze *Brief* spreekt Da Costa niet alleen over het pauselijk besluit en wat daarmee samenhangt. We vernemen daarin ook zijn mening over andere meer direkt politieke zaken. Hij laat onder andere duidelijk uitkomen dat het staatsrecht van een christennatie zijn grondslag hebben kan en moet in de Bijbel en niet in één van Gods Woord onafhankelijk verstandsbegrip (p. 5). En dat het geheel van beginselen dat door de zogenaamde antirevolutionairen beleden en verdedigd wordt, zich voldoende kan rechtvaardigen voor het eenvoudig getuigenis van Openbaring en geschiedenis.

Welke zijn deze beginselen? Als eerste noemt Da Costa dan: Dat de vestiging en ordening van de maatschappij in haar oorsprong geen werk van mensen is geweest, geen *contrat social*, maar een inzetting van God in de historie van de mensheid en in de historische wording van de staat. Dat aan die inzetting en aan het ambt en recht van de overheid het geschreven Woord van God (Rom. 13) zijn sanctie gegeven heeft. Dat wij daarom aan die macht gehoorzaamheid verschuldigd zijn. Dat aan ons als leden van een christenstaat ook als christenen een oordeel toekomt over het al of niet wettige van de overheid waaronder wij leven en dal wij dienovereenkomstig naar vermogen moeten handelen. Dat God tenslotte, eveneens volgens onze beginselen, ook geëerbiedigd moet worden in Zijn afzetting van vorsten en dynastieën. En dat het dus denkbaar is dat van Godswege een bestaande regering plaats moet maken voor een andere. Denk bijvoorbeeld aan Israël, waar het huis van Saul voor dat van David, aan Nederland, waar Filips II voor het huis van Oranje, aan Engeland, waar Jacobus II plaats moest maken voor onze Willem III.

¹⁵ Uit *Aan Nederland in de lente van 1844*, Zie *Da Costa's Kompleete Dichtwerken*, 's-Gravenhage 1876, p. 484.

Tot het geheel van onze antirevolutionaire beginselen behoort vooral ook dat de vorming van onze Europese staten een vrucht is van het christendom en dat het protestants-christelijk karakter van onze Nederlandse staat het werk is van de kerkhervorming. En wij verlangen voor het Evangelie een blijvende invloed, ja, het hoogste gezag op alle chrisrenvolken en staten (p. 9). Op pagina 11 drukt hij het zo uit: Wij willen, gezien de invloed die het Evangelie in ons land gehad heeft, ‘voor en boven alle dingen, in de Staat, in het onderwijs, in het beheer van Oost- en West-Indische colonien, de stem van het Evangelie gehoord hebben, het levensbeginsel van de Kerkhervorming, dat is, de opperheerschappij van God in Christus[!] door Zijn Woord en door Zijn Geest geëerbiedigd hebben, en niet verdrongen of verzonken in holle theoriën van menselijke wijsheid . . .’

Theocratisch denken dus. Maar ook rekening houden met Gods leiding in de geschiedenis. En dan niet alleen dat God in het verleden gewerkt heeft, nee, Hij werkt ook in het heden. Da Costa drukt her op pagina 18 zo uit: ‘wij willen (met God en Zijn waarheid en zijn zegen!) niet achterwaarts, maar voorwaarts.’ Daarom ziet hij ‘onze richting’ liever gekarakteriseerd met ‘Christelijk-historisch’ dan met ‘anrirevolutionair’, pagina 15 en volgende. Want hij is niet tegen elke revolutie en denkt dan aan de ‘gezegende revolutiën als die van 1813¹⁶, 1748¹⁷, 1672¹⁸.’ Wat de Franse Revolutie van 1789 betreft, de beginselen daarvan veroordeelt hij. Maar het irriteert hem in hoge mate als hij met zijn geestverwanten anti-liberaal genoemd wordt. Want liberaliteit is ‘een juist ons onderscheidende eigenschap.’ (p. 16).

‘Wij gunnen van ganser harte hun sedert bijna zestig jaren (sinds 1789!!!) in Nederland verzekerde burger- en Sraatsrechten, zowel aan de Israëliet als aan de Roomsgezinde . . . al is het dat wij èn als schrijvers, èn als kiezers, èn als vertegenwoordigers, niet anders mogen doen, dan elke toeleg om hetzij het Protestantse hetzij in het geheel het Christelijke levensbeginsel in de Staat te ondermijnen, te weerstaan.’ (p. 18).

Da Costa memoreert met grote instemming in dit verband wat Groen zo vaak zei: ‘In het geïsoleerde van ons standpunt ligt onze kracht,’ pagina 20. Er waren toen drie hoofdpartijen in de Kamer: de liberale, de rooms-katholieke en de conservatieve. Met elk van die waren er punten van overeenstemming, die door Groen nooit vergeten noch miskend waren. Maar ook het geïsoleerde was telkens gebleken. Met waardering memoreert Da Costa daar één en ander van. De liberalen vonden in Groen geen tegenstander van hetgeen door God in de gang en wet van de tijd gelegen was. Elk edel streven vond bij hem medewerking. Maar hij zag nooit op het heden alleen, nee, óók op verleden en toekomst: wat zijn de wortels, wat is onze verantwoordelijkheid voor de toekomst, pagina 20 en volgende. Met de rooms-katholieken was nog meer gemeenschappelijk: waardering van de christelijke godsdienst, ook in haar verhouding tot de politiek; vooral zelfstandigheid van de kerken; onafhankelijkheid van de diaconale zorg; vrijheid van onderwijs; afkeer van alle ongelovige theorie en praktijk. Maar er was ook een beslist onoverbrugbare kloof: her oppergezag van de Heilige Geest werd *daar* gezocht in de Paus, *hier* in de Heilige Schrift (p. 21 vv). Met de conservatieve ríchting hebben Groen en de zijnen een bewarende trek gemeen, ja, maar geen conservatisme van louter egoïstische aard, geen kleingeestige kaste-geest, kleur- en beginselloos. Er is, ‘zeer bijzonder ook in mijn ogen’ zo schrijft Da Costa,

¹⁶ Einde van de Franse overheersing.

¹⁷ Denkt Da Costa hier aan de woelige dagen van 1747-48 ten gevolge van wantoestanden bij het innen van belastingen? Sindsdien werden de belastingen niet meer door pachters geïnd, maar door ambtenaren met een vast traktement.

¹⁸ In 1672 kwam er een einde aan het eerste stadhoudersloos tijdperk. Willem III werd stadhouders.

niets meer strijdig met de zin voor wasdom en leven, zoals wij ze verlangen uit het Evangelie ook voor de staats- en volksmaatschappij, dan te ijveren voor het handhaven van iets alleen *omdat* het bestaat - *omdat* de weg tot verbetering zo moeilijk, omdat het voor bepaalde personen, families of lichamen profijtelijk is. Niets is meer strijdig met de geest van ons Evangelie dan het individualisme (p. 23 vv).

In dit laatste komt weer duidelijk naar voren Da Costa's onderscheiding tussen '*de loop en voortgang van de lijden*' enerzijds en '*de geest en de hoogheid van een eeuw die zich van God afkeert*,' anderzijds. Met de eerste mogen en moeten wij meegaan, tegen de laatste hebben we te strijden.

HOOFDSTUK XI

Da Costa's levenseinde

Het mag het einde van een rijk leven genoemd worden. Niet zozeer in materieel opzicht. Ja, toen hij met Hanna Belnonte trouwde, behoorden ze tot de goede, zeer gegoede stand. Maar Schimsheimer vertelt ons dat ze geen armoede konden zien. Ze waren vrijgevig. Ze verarmden langzamerhand en kwamen in de schulden. Dank zij hulp van vrienden kwam er ook dikwijls verlichting.

Maar ze waren rijk in God door het geloof in Jezus als de Messias. Daardoor waren ze eveneens rijk in hun gezin. Zeker, ook daarin wisselden vreugde en verdriet elkaar af. Geboorten, ziekten, sterven: van de negen kinderen moesten vader en moeder Da Costa er zes ten grave brengen. Maar ze hadden elkaar lief en bleven als man en vrouw elkaar trouw en tot grote steun. Daarvan getuigen overvloedig de gedichten die Da Costa ter gelegenheid van de verjaardag van zijn vrouw nogal eens maakte.

Eveneens genoten ze veel in de omgang met hoogbegaafde mensen waaronder ook andersdenkenden. Maar ze waren tevens rijk in de sympathie, ja, liefde die velen onder alle lagen van het volk voor hen koesterden.

Zeker, dat is niet altijd zo geweest. De eerste jaren na hun doop was veel diepe verachting hun deel. Vooral door de publicatie van *Bezwaren tegen den geest der eeuw* meed men hen. Tweemaal werd hij op pijnlijke wijze gepasseerd. Hoewel hij lid was van her Koninklijk Instituut van Kunsten en Wetenschappen, werd hij, toen dat opgeheven werd, niet benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Academie en Wetenschappen. Eveneens ontging hem een professoraat in Grieks en Latijn aan het Atheneum in Amsterdam.

Maar de verachting maakte in latere jaren plaats voor steeds meer waardering. Zijn Bijbellezingen, die hij op zondagavond hield, meest in zijn eigen huis, trokken een toenemend aantal bezoekers. Ook de avonden waarop hij regelmatig voor een uitgelezen en zeer ontwikkeld publiek sprak. En hoezeer hij door zeer velen gewaardeerd werd, bleek bij zijn begrafenis.

In de winter van 1859/'60 werd hij ziek!¹⁹ Zijn ziekbed was smartelijk: zware benauwdheden op de borst. Omdat velen in het gehele land met hem meeleeften, stond er van 23 december 1859 af een wekelijks bericht over zijn toestand van de hand van ds. Schwartz in de *Heraut*.²⁰ In de inleiding daarop schreef deze: 'Zij zijn een gedenkteken van zijn smartelijk lijden, maar ook van de steun in het midden van

¹⁹ Voor het volgende heb ik een dankbaar gebruik gemaakt van het *Ter gedachtenis aan Mr. Isaïc da Costa* door C. Schwartz. Amsterdam 1860.

²⁰ Deze berichten zijn ook opgenomen in her *Ter gedachtenis*, p. 6-10.

dodelijke benauwdheid door de God van alle vertroosting hem geschonken. Want, om Zijn eigen woorden te gebruiken, ‘met iedere benauwdheid had de Heere hem iets bijzonders te zeggen’. Het bericht van 1 mei 1860 meldde zijn sterven met de bekende zinspeling op de joodse sabbat en de christelijke zondag: ‘Zaterdag, ’s avonds ten half negen uren, bij de uitgang van de Joodse Sabbath en de ingang van de dag des Heeren, is hij ontslapen in de Heere, en werd de wens van zijn ziele vervuld, om ontbonden te zijn en met Christus te wezen.’

In het in noot 1 genoemde *Ter nagedachtenis* heeft ds. J.P. Hasebroek een uitvoerige beschrijving gegeven van de begrafenis die plaatsvond in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. ‘Het was ongeveer elf uur, dat de aandoenlijke plechtigheid plaats greep. Algemeen was de belangstelling; de straten, vooral al in de nabijheid van het sterfhuis en van de kerk, van een grote menigte vervuld; de kerk zelf door een dicht opeengedrongen schare bevolkt, maar die onder alles de grootste orde en eerbiedigste stilte bleef bewaren. Het lijk werd door leerlingen van het seminarium van de Vrije Schotse Kerk gedragen.’ Bij het graf gekomen, werd, terwijl het orgel de melodie van psalm 42 speelde, de lijk-kist op de baar geplaatst en dus het teken gegeven voor de verschillende toespraken.’

De eerste die sprak was ‘de boezemvriend van de ontslapene, zijn broeder beide in Israël en in Christus, Dr. A. Capadose uit ’s-Gravenhage.’ We zullen er iets uit naar voren halen. Hij memoreerde de grootheid van Da Costa. Maar waarin bestond die? ‘Meent u Da Costa in Zijn grootheid gekend te hebben, waar u hem als de echt-wetenschappelijke man, wiens wetenschap geënt was op de boom van het geloof, zegevierend tegenover alle wan- en ongeloof aanstaarde, zoals hij daar stond, gewapend met het zwaard des Geestes, hetwelk is Gods Woord? Of meent u hem in Zijn grootheid gekend te hebben, als hij u met Zijn wegslepemde taal aan uzelf ontvoerde, en nader en nader tot het kruis van die Heiland bracht, die Hij nagenoeg 40 jaren met onbezweken moed en met een door geen stormwind van het ongeloof bewogen vastheid verkondigd heeft, met mond en pen, in dagen van smart, in dagen van vreugde, in de gewichtigste aangelegenheden van kerk, van vaderland of van zijn vrienden en broeders, in wier lief en leed hij, als ware het eigen leed of lief, met een gloeiend hart deelde?’

Zeker, hierin en nog in andere opzichten was Da Costa groot. Maar bovenal was hij groot in liefde! Liefde was ‘de grondtrek van zijn karakter en tevens de bron van zijn wetenschap.’ *Liefde* tot zijn God en Zaligmaker, *liefde* tot zijn vrouw en kinderen, *liefde* tot zijn oude volk, *liefde* tot zijn kwekelingen, *liefde* tot zijn broederen, wenend met de wenenden, blij met de blijden.

Zijn verlies is dus onuitsprekelijk groot. ‘Ook voor mij’, aldus Capadose. En dan herinnert hij eraan hoe ze samen dezelfde geloofsstrijd en -vreugde doorleefd hadden. ‘O! konden die Amsterdamse Buitensingels spreken, zij zouden luide gewagen van de aandoening van onze zielen, toen wij bij het eerste doorbreken van hoger licht, op onze dagelijkse wandelingen met kloppend hart over profetie en vervulling uren achtereen gewoon waren onze gewaarwordingen in elkaar als over te storten. Nee, nimmer vergeet ik dat treffend ogenblik, toen wij niet een traan in de ogen en de broederhand in de bevende hand van de broeder, nog deze dagen elkander herinnerden, wat wij ondervonden hebben, toen wij voor het eerst in Lukas’ Evangelie de wandeling van de Emmaüsgangers lazen, en ons met Godverheerlijkende blijdschap voor de geest mochten brengen, hoe ook *ons hart brandende in ons was geweest, toen de Heere als het ware met ons op de weg geweest was, en ons had aangewezen wat van Hem in Mozes, de Psalmen en de Profeten geschreven staat.*

Na Capadose spraken achtereenvolgens de burgemeester van Amsterdam, Messchert van Vollenhoven, de heer J.W. van Loon. mr. G. Groen van Prinsterer, dr. Nicolaas Beets, ds. W. Jamieson, de heer Eggenstein, leerling aan het Schotse Seminarium en dr. J.J. van Oosterzee.

De burgemeester zei onder andere ‘Wij hebben behoefte aan hen, die met kracht de waarheid voorstaan en verkondigen, en daarvan door niets zich laten afschrikken.’

De heer Van Loon bracht ‘als mede-bestuurder en mede-onderwijzer’ aan het Seminarie vooral de inzet van Da Costa voor dat Seminarie naar voren, zijn invloed op en liefde tot de leerlingen.

Groen van Prinsterer ‘sedert zovele jaren door gemeenschap van geloof, studiën, strijd en bovenal door de innigste liefde van het hart met Da Costa verbonden’ beëindigde zijn toespraak mer de woorden: ‘Hij heeft, zou dit teveel gezegd zijn? in Nederland een Apostolische en Profetische roeping gehad en vervuld. O, moge het eenmaal blijken dat Nederland die roeping begrepen heeft! Moge de zo dikwijls voor Nederland en Oranje door hem uitgestorte bede worden verhoord! Dan zal één van zijn beste wensen vervuld zijn.’

Beets vertelde met zijn ‘indrukwekkende en geliefde stem’ onder andere ‘Weinige weken geleden na een ziekenbezoek van de overledene afscheid willende nemen, hield hij mij terug: ‘Nog niet, nog niet!’ zei hij, ‘zegen mij eerst met de zegen van het Evangelie, dat u bedient in de Heer.’ Ik zegende hem als ter inwijding voor zijn dood, in de naam des Heeren.’

Zeer verrassend was het voor de aanwezigen dat ook ds. Jamieson, predikant bij de Engelse Episcopale kerk en ‘één van de getrouwste hoorders, zowel als van de innigste vrienden van onze Da Costa’ het woord nam.

Bijzonder indrukwekkend komt op ons over hetgeen de heer Eggenstein, leerling van het Seminarie, zei. We laten u enkele passages lezen. Over Da Costa’s lessen zei hij: ‘Hoe reikhalsden wij telkens naar de uren van zijn onderricht. Hoe hingen wij als aan Zijn lippen, wanneer hij ons opmerkzaam maakte op de wondervolle leidingen en wegen van God met Zijn Woord en Kerk; wanneer hij ons de Schrift uitlegde en ons wees op haar God-menselijke oorsprong, verheven karakter en heiligende bedoeling. O, wij missen veel!’ Hij was voor de leerlingen ook als een vader! Al hadden wij toch tien duizend leermeesters in Christus, zo hebben wij niet vele vaders, en Da Costa was ons een vader. Als een vader ging hij met ons op en neder, als een vader daalde hij tot onze laagte af, om ons een schrede hooger te voeren. Als een vader knielde hij bij de opening en de sluiting van elk Seminariejaar in ons midden, en wij om hem, om de Heere om Zijn hulp te bidden, of voor de ondervonden zegen te danken. Als een vader met zijn huisgezin verenigde hij zich elke wederkerende Maandag met Ons, om gemeenschappelijk om een ruime uitstorting van de Geest te bidden en de belangen van Kerk en Staat, van Israël en de heidenen de Heere bekend te maken.

Vaderlijk verblijdde hij zich dan, wanneer hij bespeurde, dat de Geest van het gebed zich in ruime mate bij zijn mannen jongelingen, gelijk hij zich uitdrukte, openbaarde.

Toen het de Heere behaagde hem op het ziekbed neer te leggen, werd het openbaar, hoe innig en teer de banden waren, die ons wederkerig verbonden. Ook van ons ging een dagelijks gebed voor de kranke tot God ten hemel. Het was de begeerte van de geliefden lijders, dat, zijn, mogelijk dagelijks, twee van zijn leerlingen hem kwamen bezoeken, en ons was het dikwijls moeilijk tot onze beurt te wachren, daar wij zo begerig waren het aangezicht van de onderwijzer nog eens te zien en nog een woord van hem te vernemen.

Roerend waren dikwijls de samenkomsten, aandoenlijk die ogenblikken, voor zijn

sponde doorgebracht.

Eens werd hij onder het spreken zo opgewekt en bewogen, dat hij, niettegenstaande zijn zwakheid, opstond, zich op de knieën wierp, en zijn hart voor God uitstortte in een gebed, dat wij nimmer hopen te vergeten. Heere God! zei hij onder anderen, Gij weet dat dit mijn grote smart is. Op mijn ziekbed, dat ik niet meer zo op en neer kan gaan met mijn mannen-jongelingen. Bij het heengaan klemde hij onze hand in de zijne, en verklaarde onder tranen dat hij ons beschouwde als zijn eigen kinderen.'

De heer Eggenstein eindigde aldus: 'Geve God, dat wij nimmer deze les vergeten, die onze geliefde voorganger ons zo dikwijls heeft gegeven: Weest toch in al uw woorden en gedragingen *waar!*'

Ds. Hasebroek besluit zijn weergave van deze toespraak met de woorden: 'Diep was de indruk van deze hartelijke rede.'

'Onbeschrijfelijk' was de indruk van het 'aangrijpend woord' van Van Oosterzee. Enkele uitdrukkingen: Hij noemde Da Costa een man, die als een *Boanerges* kon donderen en als een *Barnabas* kon troosten, een strijder en een lijder, een man van een 'blijde hoop vooral, die hij zelf in dit lied heeft uitgeboezemd.'

*'Uwe doden gaan ontwaken, met gejuich van dank en lof!
Dauw, als Eden eens besproeide, zal beregenen hun stof!
Waar is dan, o Dood! uw prikkel! Waar, o Helle uw overmacht?
Aan het Lam, dat overmocht heeft,
Dat verlossingen gewrocht heeft
Dat ons met Zijn bloed gekocht heeft,
Zij aanbedding, lof en eere tot in eeuwigheid gebracht!'*

De enige zoon van de overledene, mr. Abraham da Costa, was door 'aandoening' niet in staat namens de familie een dankwoord te spreken. Dat deed toen ds. Hasebroek. De gemeente zong nog Psalm 73:12: 'k Zal dan gedurig bij U zijn.'

Op 8 mei werd de maandelijks 'Bidstond van de Nederlandse Vrienden van Israël' gehouden waarin ds. Schwartz voorging. De toespraak die hij hield, is eveneens opgenomen in het *Ter Gedachtenis*. Het is een warm woord waarin grote waardering voor en liefde tot Da Costa uitkomt. Hij geeft onder andere een korte beschrijving van zijn atkomst, leven en bekering. Deze laatste met diens eigen woorden, zoals we die reeds verhaalden in hoofdstuk III. Zeer interessant is wat hij vertelt over diens leven in de jaren 1825-1830: Toen 'heeft hij zeer afgezonderd geleefd, en zich onophoudelijk met de studie van de Bijbel bezig gehouden. Een vrucht daarvan waren de *Voorlezingen over de Handelingen der Apostelen*.'

Door die afzondering was hij ernstig ziek geworden. Op raad van zijn vriend Capadose ging hij toen over tot regelmatige werkzaamheden. Hij ging allerlei lezingen houden over onze vaderlandse geschiedenis, literatuur en de Schriften, eerst in zijn huis, later in het openbaar. Dat heeft hij dertig jaar lang onafgebroken voortgezet. Zijn *Voorlezingen over de verscheidenheid en overeenstemming der 4 Evangelisten* geboren naar de aanleiding van het *Leven van Jezus* door Strauss, heeft hem menige nachtrust gekost. Dikwijls brak hem het angstzweet uit 'wanneer hij de geduchte aanvallen van de vijand niet onmiddellijk af kon slaan.' Maar daardoor werd hij in zijn laatste dagen geen ogenblik over de fundamenten van zijn geloof, de echtheid en onfeilbaarheid van de Schriften, aangevochten, aldus Schwartz.

Tegen het eind van zijn rede benadrukt Schwartz Da Costa's gedachten over Israël. Hij wist daarin een roeping te hebben. Een aanzienlijk Israëliet drukte het zo uit: 'U wilt de Israëlieten Christelijk en de Christenen Israëlitisch maken.' En zo was het ook,

zei Schwartz.

Tegenover het heidense, zogenoemd vergeestelijkende, alles verdampende Groningse Christendom, stelde hij het wezenlijke, waarachtige Israëlitische Christendom, waarvan Mozes en de Profeten de wegbereiders zijn en de Zoon van David het fundament en de kroon tevens is. ‘Geheel het Nieuwe Testament,’ belijdt hij in dat werk, is in stijl en afkomst, in aard en wezen Oud-Testamentisch, Mozaïsch, Abrahamitisch. Hoe meer teruggebracht tot zijn oorspronkelijke waarheid en eenvoudigheid, hoe meer door de voortwerking van dat beginsel van de Hervorming gezuiverd van ingedrongen Roomse, dat is, oud- en nieuw-heidense elementen en willekeurige menselijke inzettingen en bepalingen, des te meer is het echt-Apostolische, het zuiver-Evangelische dat overblijft, Israëlitisch.’

Alzo wilde hij de samenhang van de beide Testamenten aantonen, het verband tussen de lijdende Christus en het lijdende Israël doen uitkomen, de Joden op hun Koning en de Christenen op het volk van die Koning wijzen.’ Tijdens zijn ziekte zei Da Costa tegen Schwartz: ‘Er staat geschreven: [Zij de Joden, zijn] *vijanden om des Evangelies wil, beminden om der vaderen wil*. Laten anderen spreken van hun vijandschap, vergeet gij nooit te doen uitkomen: *beminden om der vaderen wil*.’

Schwartz vertelt tenslotte nog iets uit gesprekken die hij tijdens zijn ziekte over zijn geloofsbeleven met hem had. In het begin van zijn ziekte zei hij tot mij: ‘U zult zien, wij zullen de hoogheilige waarheden, die wij beleden hebben, dieper moeten belevan in onze eigen personen.’

‘Maandag 2 Januari werd hem gevraagd: ‘Bent u blij henen te gaan?’

‘Ja,’ luidde het antwoord, ‘in Christus’.

‘Denkt u de Heere onmiddellijk te zien?’

‘Die gelooft, zal zien.’

‘*Onmiddellijk* na de dood?’

‘Ik hoop ja, maar wij weten de bedoelingen niet.’

Drie vragen kwamen ook wel eens in zijn ziel op: ‘Waar is uw God? Waarom mij deze dingen? Heere hoe lang?’ Zijn geloof begaf hem nooit, maar dikwijls verzocht hij, om voor hem om gevoelige genade te bidden. Toen ik hem herinnerde, hoe vaak hij ons vermaand had, om niet bij het gevoel maar bij het geloof te leven, mocht hij ook hierin de Heere verheerlijken.

Tot een vriend zei hij: ‘De cirkel van mijn leven is over deze drie punten gelopen:

a. Johannes 1: 1. In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God kai thees en ho logos [en het Woord was God].

b. Openbaring 1: 7. Ziet Hij komt met de wolken, en alle oog zal Hem zien, ook degenen die Hem doorstoken hebben.

c. Psalm 65: 2. Gij hoort het gebed, tot u zal *alle* vlees komen.’

Zaterdagmiddag 28 april 1860 bezocht Schwartz hem voor de laatste maal. Hij vertelt er het volgende over: ‘Hij sprak die dag weinig. Tenslotte zei hij: ‘Ik wenste wel nog wat te rusten.’

Ik antwoordde: ‘U zult hier op aarde niet veel meer rusten, maar er blijft een eeuwige rust over voor het volk van God.’ Wederom was zijn gelaat verheerlijkt door een hemelse glimlach . . . Hij heeft daarna niets meer gezegd; stil en kalm was zijn uitgang.’

Tegenover dit alles steekt wel heel schril af hetgeen dr. Evenhuis vertelt van de kerkenraad van Amsterdam: Een jaar na Da Costa’s dood ‘diende Hasebroek een verzoek in bij de kerkenraad om in de Nieuwe Kerk een eenvoudig gedenkteken tot

zijn herinnering te plaatsen. Hij deed dat mede namens Potgieter, Schimmel, Alberdingk Thijm, Zimmerman en Van Lennep. In eerste instantie werd het toegestaan, maar later toch weer afgewezen! Pas in 1906 werd door de Vereniging tot verbreiding van de waarheid een eenvoudige gedenksteen geplaatst, tegenover die van Vondel.²¹

HOOFDSTUK XII

Een karakteristiek van Da Costa's werken. Hun actualiteit

Na alles wat we reeds schreven, kunnen we hierover kort zijn. Allereerst wijzen we op een verschil van opstelling tussen Da Costa enerzijds en Christiaan Meyer met Carl A.F. Schwartz anderzijds. De grote hartstocht die de laatsten vóór alles beheerste, was de bekering van hun volksgenoten tot Jezus Christus als de Messias. Da Costa kende deze hartstocht ook wel, getuige onder andere het gedicht dat hij plaatste voorin zijn studie *Israël en de volken. Overzicht van de geschiedenis der Joden tot op onze tijd - 1848*. Hij gaf het als opschrift mee: 'Toeeigening aan Israëls verstrooiden'. Het zet in met de regels:

*'Wie biede ik ze aan, dees blaren, vol geschreven
Van smart en smaad, en wederwaardigheên
Onpeilbaar diep, toch wonderbaar verheven?
Wie buiten U, mijn volk, mijn vlees en been?'*

En hij schrijft dat zijn hand 'schier verstijfd' zou zijn en zijn oog en hart bezweken 'bij 't schetsen van die lange, lange ellende' van 't verleden als er niet een woord van de toekomst stond:

*Zij zullen zien, Wiens wet, Wiens hart zij braken,
(Verbreken doet Hij nimmer zijn verbond!)
'En kussen zullen ze eens, Wie zij doorstaken!'
Genade komt ons tegen uit de wond!*

In het overgrote deel van zijn werken in proza en poëzie had hij echter op het oog de mens, het volk, de overheden en de kerk die zich lieten betoveren en meesleuren door de Verlichting, het stellen van de rede boven de openbaring van God in Zijn Woord. Kortom, de gesecculariseerde mens van de 19e eeuw. Ik voeg eraan toe: Veel van zijn woorden slaan haast nog duidelijker op die mens in de 21e eeuw. Hij laakt de kreet Om 'zèlfontwikkeling, zèlfregering, zèlfvolmaking'. Daarom is vooral zijn poëzie [kunst is er immers, zo zegt hij, niet voor de kunst, maar moet een boodschap zijn] telkens weer een oproep terug te keren naar de God van de Bijbel. Met name roept hij - en dat op een zeer persoonlijke wijze, soms met hun naam er bij - de koningen op om het volk voor te gaan in boete en schuldbelijdenis en God in Christus te erkennen als hun Opperheer: Het sloopje van de staat is slechts veilig als het luistert naar *Jezus!*²² De kerk roept hij op zich niet als richteres boven de Bijbel te stellen maar

²¹ Dr. R.B. Evenhuis. *Ook dat was Amsterdam* V 1978, p.124.

²² Zie het kunstige en inhoudrijke gedicht 'De hulk van staatt. *Komp. Dichtw.* p. 656 vv

haar verstand juist te onderwerpen aan de Schrift. Want de natuurlijke mens verstaat niet de dingen die des Geestes zijn. De kerk belijde dus de theopneustie van de Schrift, de Drieëenheid, het God-mens zijn van Jezus, Zijn verzoenend lijden en sterven, Zijn opstanding, Zijn zitten ter rechterhand Gods, Zijn wederkomst, Zijn overwinning op de antichrist, Zijn verlossing van Israël en van de gehele wereld. Ook luistere men naar de stem van de geschiedenis, zoals die zich onder invloed van het christendom en dan met name der Hervorming ontwikkeld heeft. In die lijn denk aan de verbondsverklaring van prins Willem I, behoort ons volk met Oranje verder te gaan en moet het de Geest van de tijd weerstaan.

Overigens onderscheidt hij duidelijk tussen de *Geest* van de tijd en de *loop* van de tijd. De eerste is de verlichting, de revolutie, het liberalisme, anarchisme, despotisme, communisme. De *lóóp* van de tijd kan echter iets goeds met zich meebrengen. Bijvoorbeeld de vrijheid. Hij noemt dan onder andere dat ook de jood en de rooms-katholiek nu volledige staatsburgers kunnen worden. Ook wat de gelijkheid betreft. Nee, geen gelijkheid in rang en stand. Maar toch wel toenadering van vorst en volk, van arm en rijk, van standen en belangen.

En welke enorme gevolgen heeft de ontdekking van de stoomkracht niet gehad! Ten kwade, zeker, de verpaupering in de grote fabriekssteden. Maar ook ten goede: de verbreiding van het Evangelie lot de verste landen. Voor alle ontdekkingen geldt: Een reuze stap ten hemel en ter hel.²³

Wat het luisteren naar de stem der geschiedenis betreft, het lijkt ons wel een moeilijkheid om altijd juist te onderscheiden, wanneer de geschiedenis zich in een bepaalde situatie in een normatieve zin ontwikkelt of juist niet.

Verder zien wij een zekere overeenkomst tussen Da Costa's politieke gedachten en zijn kerkelijke gevoelens. In beide zit een verzet tegen verstarung en conservatisme: In politiek, sociaal en maatschappelijk opzicht een meegaan met de loop van de tijd: geen volkssouvereiniteit, de geest van de revolutie, maar wel goedkeuring van toename van de invloed van de volksvertegenwoordiging en sociale hervormingen, één en ander min of meer voortkomende uit theocratische grondgedachten.²⁴ In kerkelijk opzicht: geen star blijven staan hij [de letter van] de belijdenisgeschriften, wel hoge waardering ervoor, maar tegelijk een erkennen van de diepergaande kennis van Gods Woord. De Hervorming was zo'n voortgaande schrede. En heden is er meer inzicht in de toekomst van Israël. Da Costa ziet Nederland wel als het tweede Israël of als het Israël van het westen, maar niet als in de plaats van Israël gekomen. Nee, de genadegiften en de roeping Gods zijn onberouwelijk (Rom. 11: 29).

Onze laatste opmerking is: *Da Costa was doctor in de letteren en rechten, maar hij was in wezen theoloog, zij het dan ook zonder titel.*

²³ a.w. p. 449.

²⁴ Het ging óók Da Costa 'om de theocratie.' Zie dr. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* deel I, p. 268 vv en de tweede alinea uit het Woord vooraf van deel II.

Schriftelijke nalatenschap van Da Costa

I Manuscripten:

1. Honderden brieven van hem bevinden zich in het Reveil-Archief in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Singel 425. Ze zijn gericht o.a. aan Elout van Soeterwoude (45), Willem de Clercq (1589), Dirk van Hoogendorp (250).
2. Studies over kerkelijke personen en zaken, in 't bijzonder ons land betreffende en dan met name de remonstrantse en contra-remonstrantse twisten.
3. Exegetische studies.

II Gedrukte werken buiten de in ons boek reeds genoemde, o.a.

1. *Voorlezingen over de waarheid en de waardij der schriften van het Oude Testament*, 2 delen, Leiden 1844.
2. *Herinneringen uit het leven en de omgang van Willem de Clercq*, Amsterdam 1850.
3. *Voorlezingen over de verscheidenheid en de overeenstemming der vier Evangeliën*, 2 delen, Leiden 1840-1842, Tegen D.P. Strausz, die de historiciteit van de Evangeliën makende.
4. *Paulus, een schriftbeschouwing*, Amsterdam 1850. Tegen F.C. Baur die de echtheid van verschillende brieven van Paulus bestreed.
5. *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk*, Haarlem 1859. Ook gaf hij van 1856-1859 Bilderdijks *Dichtwerken* uit, 16 delen, Haarlem.
6. *Opstellen van godgeleerden en geschiedkundigen inhoud*, Amsterdam 1860.
7. *Brieven*, medegeedeeld door G. Groen van Prinsterer, 3 delen, Amsterdam 1872-1876.
8. Van zijn *Israël en de volken* is ook een Duitse vertaling verschenen: *Israël und die Völker*, door K. Mann, uitgegeven te Frankfort a.d. Main, 1855. Ook zijn enkele van zijn gedichten in het Duits vertaald. Zie de *Kompleete Dichtwerken*, p. 945 vv.